Наталія Сугацька, Станіслав Сугацький,
Людмила Ташлай, Тетяна Даниленко

У ПОЛУМ'Ї ОКУПАЦІЇ

ВИДАВНИЦТВО ІРИНИ ГУДИМ
Миколаїв
2020

УДК 94”1941-1945”(477.73-21)
С 89

С 89 Сугацька Н., Сугацький С., Ташлай Л., Даниленко Т. У полум’ї окупації. — Миколаїв: Вид. Ірини Гудим, 2020. — 176 с.

В книзі йдеться про жорстокість окупаційного режиму, масштаби руйнації та матеріальні збитки на Миколаївщині. Розкрито трагічну долю мирного населення, військовополонених та остарбайтерів у роки німецько-румунської окупації краю. Автори акцентують увагу на геноциді проти євреїв і циган. В книзі наведені історії порятунку і дані про жителів Миколаївської області, удостоєних почесних звань «Праведник народів світу» і «Праведник України», які з ризиком для життя рятували євреїв у період німецько-румунської окупації Миколаївщини.

Видання призначене для науковців, які спеціалізуються в галузі вітчизняної історії, вчителів та учнів шкіл, широкого кола читачів.

Автори висловлюють подяку кандидату історичних наук Щукіну Володимиру Володимировичу та голові обласної єврейської громади м. Миколаєва Гольденбергу Михайлу Давидовичу за допомогу у виданні книги.

ISBN 978-617-576-132-8

УДК 94”1941-1945”(477.73-21)

© Сугацька Н., Сугацький С.,
Ташлай Л., Даниленко Т., 2020
© Вид. Ірини Гудим, 2020

РОЗДІЛ І
ВСТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

Друга світова війна була і залишається одним з найтрагічніших періодів в історії людства. На долю України в цій війні випало величезне випробування. Ніколи ще нам не загрожував такий небезпечний ворог, який ніс небачене за масштабами розорення, рабство, смерть.

22 червня 1941 року, порушивши норми міжнародного права, Німеччина на світанку напала на Радянський Союз. Розпочався новий етап Другої світової війни, яка проходила у небачених до цього масштабах. 40-мільйонний український народ, вся його територія, промисловий потенціал, сировинні та продовольчі ресурси були втягнуті в епіцентр смерчу світової війни. Згідно з планом гітлерівського командування «Барбаросса», названим на честь «героя» третього хрестового походу німецького імператора Фрідріха I Барбаросси, який, до речі, безславно загинув у XII столітті під час цього походу (цікавий збіг обставин), війна повинна була тривати півтора-два місяці. Військова кампанія мала бути блискавичною («Бліцкріг» — блискавична війна).

Оголошення війни

Мешканці Миколаєва слухають оголошення про початок війни (22 червня 1941 р.) (Державний архів Миколаївської області, далі — ДАМО)

Український напрямок для А. Гітлера був одним із головних, і це виявилося в процесі експансії проти СРСР. Уже 18 серпня 1941 року він припиняє наступ на Москву і переорієнтовує вістря головних ударів на Ленінград і Київ, наголошуючи, що наступ на столицю України — безпосереднє стратегічне завдання. В планах гітлерівців Україна була першочерговим об'єктом німецької колонізації (Lebensraum).

Перші дні війни виявилися несприятливими для Червоної Армії. Прорахунки та упущення державного і партійного керівництва, масові репресії у Збройних Силах країни спричинили непідготовленість СРСР до війни. Внаслідок цього через 4 місяці після вторгнення німці окупували майже всю Україну, крім Луганської та східних районів Харківської областей. У липні 1942 року радянські війська залишили Луганську область. На всій території України встановився режим окупації у вигляді лиховісного «нового порядку», що вирізнявся винятковою жорстокістю, супроводжувався насиллям, кривавим терором, пограбуванням країни, руйнуванням пам'яток культури. Цей порядок передбачав винищення 65% населення України (25% підлягали знищенню, 40% — виселенню) і нещадну експлуатацію тих, хто ще залишався живим. На «звільнені» землі планувалось заселити 20 млн німців[1]. Україну окупанти вважали частиною великонімецького «життєвого простору». Вона мала перетворитися на колоніальний аграрно-сировинний додаток, джерело дешевої робочої сили для «Великої Німеччини». Згідно з планом «Ост», уже в 1942 році розпочалася німецька колонізація українських земель. Треба зазначити, що німецькі колонії (де проживали «фольксдойче» — етнічні німці) існували на території України ще з кінця XVIII століття. На початку 1942 року у 486 українських селах проживало 45 тис. німецьких колоністів. У перспективі Україна повинна була стати арійською імперією «Остготією»[2]. А. Гітлер з цього приводу говорив: «Мета моєї східної політики полягає в тому, щоб заселити цю територію, принай-

[1] *Пастушенко Т. В. «Ост», генеральний план. Енциклопедія історії України / за ред. В. А. Смолія. Київ : «Наукова думка», 2010. Т. 7. С. 671.*

[2] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 — 1944 рр.). Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2010. С. 6.*

мні, ста мільйонами людей німецької раси... Сподіваюся, років через десять мені повідомлять, що тут проживає вже двадцять мільйонів німців».[3]

Територію СРСР А.Гітлер називав «великим пирогом», для освоєння якого необхідно, по-перше, оволодіти ним, по-друге, управляти, по-третє, експлуатувати. На окупованій території німецькі загарбники дотримувались класичної формули всіх завойовників: «Поділяй і володарюй». Першочерговим заходом у цьому напрямі була ліквідація будь-яких ознак української державності, насамперед територіальної цілісності республіки. Ще в 1939 році Третій рейх погодився на окупацію Закарпаття Угорщиною. Окуповані Німеччиною та її союзниками українські землі були відразу розчленовані. Північна Буковина, Придунайський край та т. зв. «Трансністрія» (Задністров'я, територія між Дністром та Південним Бугом з центром спершу в Тирасполі, а потім в Одесі) відходили до Румунії. Зниклою історичною примарою називають «Трансністрію» сучасні дослідники. Втім, у серпні 1941 року це були реальні землі, виділені зі складу України. Провінція проіснувала лише 2 роки і 7 місяців (до квітня 1944 року), але стала місцем сотень тисяч трагедій, які згодом людство назвало геноцидом. «Трансністрія» охоплювала територію близько 40 тис. км^2 з 2,2 млн мешканців та поділялася на 13 повітів (жудеців) і 64 райони[4]. Цю територію німці на підставі договору у Бендерах від 30 серпня 1941 року віддали під тимчасову румунську цивільну управу. Румунія одержала мандат на проведення тимчасової адміністрації та економічної експлуатації. До складу губернаторства «Трансністрія» було включено південно-західні українські землі, а саме — південні райони Вінницької області, західні райони Миколаївської області та всю Одеську область у тодішніх адміністративних кордонах, а також Дубоссарський, Рибницький і Тираспольський райони Молдавської РСР[5]. Формально до складу Румунії «Транс-

[3] *Гадеев А. В. Генеральный план «Ост». Украина в планах Гитлера. Культура народов Причерноморья, 2003. № 38. С. 148.*

[4] *Дізанова А. В. Окупаційний режим в окупаційному Подунав'ї (1941 — 1944 рр.). Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки». Ізмаїл, 2016. Вип. 34. С. 49.*

[5] *Михайлуца М. І., Нікульча І. Я. Трансністрія. Енциклопедія історії України / за ред. В. А. Смолія. Київ : «Наукова думка», 2013. Т. 10. С. 137.*

«Трансністрія»

ністрія» не входила, на відміну від Буковини та Бессарабії.

На цій території румунський уряд, очолюваний кондукетором Королівства Румунія маршалом Й. Антонеску, впровадив цивільне адміністративне управління. Очолював Департамент цивільного губернатора «Трансністрії» губернатор. Згідно з Декретом №1 від 19 серпня 1941 року в підпорядкуванні губернатора перебував адміністративний апарат, який складався з генерального директора та 5 директорів, які очолювали фінансову, транспортну, промислову, сільськогосподарську, санітарну дирекції. Йому підпорядковувалися Головний жандармський інспекторат, поліцейські органи (карний відділ і таємна поліція — сигуранца).

Губернатором «Трансністрії» було призначено професора права Бухарестського університету Г. Алексяну. Він підпорядковувався «Військово-цивільному кабінетові для управління Бессарабією, Буковиною і «Трансністрією» при Раді міністрів Румунії. Маршал Й. Антонеску дав настанову Г. Алексяну діяти на загарбаних землях так, ніби влада Румунії встановлена тут на 2 млн років. Губернатор провадив жорстку окупаційну політику, спрямовану на пограбування міст і сіл, а також майна населення. Він

також є організатором масового геноциду (усього замордовано понад 278 тис. осіб) та депортації населення (56 тис. осіб) до Румунії та Німеччини[6].

Львівська, Дрогобицька, Тернопільська та Станіславська області під назвою дистрикт «Галичина» були включені до Краківського генерального губернаторства. Наближені до лінії фронту території Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (Донецької), Луганської областей та Крим підпорядковувались німецькому військовому командуванню.

Решта української території (12 областей, загальною площею близько 340 тис. км^2) склала т. зв. рейхскомісаріат «Україна» — адміністративно-територіальну одиницю німецького окупаційного цивільного управління, утворену за наказом А. Гітлера 20 серпня 1941 року. Це адміністративне новоутворення включало 63,6 % всієї території України, де проживало 17 млн чоловік[7].

Територію рейхскомісаріату «Україна» було поділено на 6 генеральних округів (неофіційна назва «генералкомісаріати»), 114 округ (неофіційна назва «гебітскомісаріати») та 433 райони[8]. Рейхскомісаром «України» в тому ж наказі фюрер призначив гауляйтера і верховного президента Східної Прусії фанатичного нациста Е. Коха, а центром рейхскомісаріату визначив місто Рівне. Рейхскомісаріат «Україна» підпорядковувався Міністерству окупова-

Г. Алексяну

[6] *Шевченко М. Ю. Алексяну Георге. Енциклопедія історії України / за ред. В. А. Смолія. Київ : «Наукова думка», 2003. Т. 1. С. 66.*

[7] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2010. С. 4.*

[8] *Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення. Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 19 (2). С. 116.*

Рейхскомісаріат «Україна»

Е. Кох

них східних територій у Берліні на чолі з рейхсміністром А. Розенбергом. Низький на зріст, міцно збитий Е. Кох відчував комплекс неповноцінності щодо своєї зовнішності і навіть став носити вуса в стилі А.Гітлера.

Відомий своєю жорстокістю і брутальністю, мав серед керівництва НСДАП та німецьких військових славу «другого Сталіна». Його правління в окупованій Україні відзначалося винятковою жорстокістю. Він вважав Україну не політичним чи національним, а територіальним географічним поняттям (для підкреслення цього факту Е. Кох

вибрав центром рейхскомісаріату не Київ, а провінційне місто Рівне).

У своїй окупаційній політиці гітлерівці керувалися так званим «Генеральним планом «Ост» (основи правової, економічної і територіальної структури Сходу), пройнятим людиноненависницькою расовою теорією, згідно з якою німці вважалися «вищою расою», а народи поневолених країн, і, перш за все, слов'яни, — людьми другого сорту (Untermenshen), «нижчою расою», нацією рабів, роль яких зводилася до того, щоб служити німецькій расі, яких потрібно винищити, щоб заселити їхні землі німцями. «Якщо ми хочемо створити нашу велику німецьку імперію, — заявляв А. Гітлер, — ми повинні перш за все витіснити і знищити слов'янські народи. Немає ніяких причин не зробити цього»[9].

Не дивно, що Е.Кох вважав українців «нелюдьми», неповноцінними людьми і заявляв: «У нас немає жодних зобов'язань щодо цих людей. Слово «свобода» для них означає митися на свята. Наше завдання одне: германізувати цю країну шляхом ввезення туди німців, на корінне

Е. Кох в окупованому Києві

ж населення треба дивитися як на червоношкірих»[10]. У березні 1943 року в промові, виголошеній у Києві, Е. Кох закликав до того, щоб німці пам'ятали, що «найнижчий німецький робітник расово і біологічно в тисячу разів є більш цінним, ніж місцеве населення». Е. Кох був відповідальним за геноцид в Україні у період її окупації, за спалення сотень українських поселень. Спричинив смерть мільйонів людей, ще понад 2 млн чоловік за час його правління були депортовані до Німеччини, де працювали як «остарбайтери»[11]. Під його керівництвом нещадно експлуатувалися природні багатства України, пограбовано і вивезено до Німеччини величезну кількість пам'яток культури тощо.

[9] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). С. 5.*

[10] *Сугацька Н. В. Там само С. 4–5.*

[11] *Гриневич В. А. Кох Еріх. Енциклопедія історії України / за ред. В. А. Смолія. Київ : «Наукова думка», 2008. Т. 5. С. 243.*

Окупаційний режим, встановлений нацистами в Україні, так званий «новий порядок» (Neue Ordnung), був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на анексування окупованих територій, ліквідацію в них національної державності, масову депортацію, терор, звірства, економічне пограбування і знищення національної культури. Окупаційний режим здійснювали і таємна поліція (гестапо), і служба безпеки (СД), і спеціальні війська, насамперед з числа есесівців. Для проведення кривавих операцій по знищенню населення були створені оперативні формування («айнзатцгрупи», «айнзатцкоманди», «зондеркоманди»).

Оголошення окупантів (Миколаївський обласний краєзнавчий музей, далі — МОКМ)

На окупованих територіях загарбники створили допоміжну адміністрацію — «цивільне управління» — міські управи на чолі з бургомістрами і волосні управи, очолювані старшинами. В селах призначалися старости, вербувалися поліцаї з невдоволених радянською владою осіб, нерідко — з карних злочинців. Повсюдно діяли військово-польові суди, комендатури, таємна поліція, каральні загони.

Гітлерівці впроваджували німецькі закони, кримінальне право і суди, позбавляючи українське населення будь-яких прав. Все життя на окупованих землях

Миколаїв. Німецькі військові поліцейські (Polizei-Regiment 10 Nikolajew) 1943 р.

регламентувалося наказами німецьких окупаційних властей, за невиконання яких загрожувала смертна кара.

Знахабнілі авантюристи, нацистські ватажки, хоч як дивно, усвідомлювали себе злочинцями. Але одного разу ставши на згубний шлях, далі вже йшли напролом, торуючи його чимраз новими злочинами проти людства. «І коли ми переможемо, то хто спитає нас про методи?» — записав у своєму щоденнику рейхсміністр народної освіти та пропаганди Німеччини П. Геббельс після тривалої розмови з А. Гітлером. І далі: «На нашій совісті стільки всього, що ми повинні перемогти, інакше весь наш народ і ми на чолі всього, що є для нас дорогим, будемо знищені»[12].

Створений нацистами величезний адміністративний апарат, військово-окупаційна система на загарбаній території мали виконати три основні завдання: забезпечити продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреби нацистської воєнної машини; вивільнити території від українського населення шляхом фізичного знищення, депортації та вивезення на роботу до Німеччини працездатної молоді, створити «лебенсраум» (життєвий простір) для арійської раси; сприяти колонізації значної частини окупованих земель, заселенню цілих районів німецькими переселенцями (останнє завдання планувалося здійснити протягом 30-ти повоєнних років, але окупанти почали його реалізовувати вже під час війни).

Миколаївщина була окупована у серпні 1941 року і розділена на німецьку окупаційну зону (генералкомісаріат «Миколаїв», центр м. Миколаїв, на чолі якого стояв обергруппенфюрер СС генерал-комісар Е. Опперман) та румунську окупаційну зону (губернаторство «Трансністрія», центр м. Одеса).

Е. Опперман

Генералкомісаріат «Миколаїв» охоплював одинадцять районів Миколаївської області (м. Миколаїв до Південного Бугу, Баштанський, Березнегуватський, Вознесенський, Єланецький, Казанківський, Мико-

[12] *Коваль М. В. Україна крізь віки у 15 т. / НАН України. Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. Т. 12 : Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / за заг. ред. В. Смолія. С. 159.*

лаївський на схід від Південного Бугу, Братський, Новоодеський, Снігурівський, Первомайський на схід від Південного Бугу, Жовтневий райони), а також територію Кіровоградської і теперішньої Херсонської областей, загальною площею 46 800 км² і населенням 1 960 853 чоловіка[13]. До «Трансністрії» входило вісім районів Миколаївської області та Варварівка (Первомайський на захід від Південного Бугу, Врадіївський, Кривоозерський, Березанський, Очаківський, Веселинівський, Доманівський, Миколаївський на захід від Південного Бугу райони, Варварівка)[14]. У румунській зоні окупації Миколаївщини було утворено 2 повіти — Голтянський (Голта — історична частина міста Первомайськ) і Очаківський. Такий адміністративно-територіальний поділ зберігався весь період окупації області до кінця березня 1944 року.

Покажчик на Миколаїв. Серпень 1941 р. (МОКМ)

Вторгнення загарбників на територію сучасної Миколаївщини розпочалося з північної частини. Першим великим населеним пунктом, який захопили окупанти 1 серпня 1941 року, стало село Лиса Гора Первомайського району, а 2 серпня окупанти ввірвалися до Первомайська і Кривого Озера. 16 серпня місто Миколаїв залишили останні загони радянських військ, а 27 серпня радянські війська повністю залишили територію Миколаївщини.

З перших днів окупації населення одразу відчуло на собі, що таке «новий порядок».

«Громадяни міста Миколаєва! — говорилося в одному з перших оголошень генерального комісара Е.Оппермана. — Раджу вам уникати недружелюбних актів щодо армії або чиновників, які управлятимуть містом. Виказуйте тих, хто має терористичні, шпигунські або саботажні завдання так само, як і тих, хто приховує зброю. Коли хтось не до-

[13] *Двірна К. П., Левченко Ю. І. Рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» в період німецької окупації: особливості територіально-управлінської системи та політики. Історія. Грані, 2014. № 3. С. 109.*

[14] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / под ред. М. Д. Гольденберга. Николаев : издатель П. Н. Шамрай, 2013. С. 55 – 56.*

На шляху до Миколаєва 16 танкова дивізія (Кадри німецької кінохроніки. Музей Підпільно-партизанського руху на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1944 рр., далі — МППРМ)

Колона машин застрягла в Тернівці (Кадри німецької кінохроніки. МППРМ)

Перші кроки окупантів Миколаєвом (Кадри німецької кінохроніки. МППРМ)

Німецькі солдати на околицях міста (Кадри німецької кінохроніки. МППРМ)

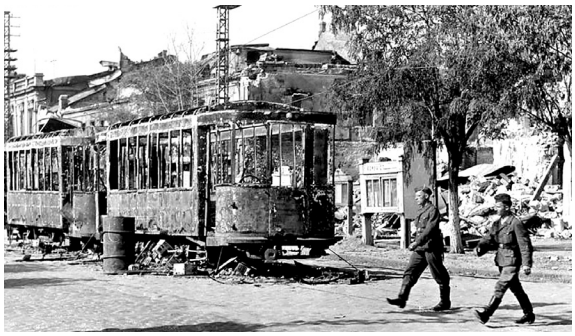
Наступ німців на Миколаїв (Кадри німецької кінохроніки. МППРМ)

Наступ німців на Миколаїв (Кадри німецької кінохроніки. МППРМ)

Початок окупації 16 серпня 1941 року (Кадри німецької кінохроніки.МППРМ)

Німці на вулицях міста. Серпень 1941 р. (МОКМ)

держуватиметься цього розпорядження, його карають розстрілом на місці»[15]. Місцеве українське населення не мало ніяких ні політичних, ні економічних, ні соціальних прав, окрім уготованих їм «новим порядком»; воно перебувало на рідній землі немов у резервації.

На всіх будинках, де оселились військові і цивільні німці, що прибули з рейху, а також фольксдойче (етнічні

Вступ німців до Миколаєва (МППРМ)

німці, які мешкали на території Миколаївщини), висіли таблички: «В цьому домі живуть німці. Хто провиниться чим-небудь супроти них або нарушить їх власне добро, буде розстріляний». На кожному кроці в окупованому Миколаєві вивішувались об'яви: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено».

У Зведенні політуправління Південного фронту, представленому Головному політичному управлінню РСЧА про хазяйнування німецьких військ у м. Миколаєві від 5 листопада 1941 року, повідомлялося про становище жителів окупованого Миколаєва в жовтні 1941 року: «У Миколаєві працював тільки один хлібозавод, що випікає хліб для армії. Під-

[15] *Захарченко О. О. Німецько-румунський окупаційний режим на території Миколаївщини. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944 / редкол.: О. М. Гаркуша (голова редкол.) та ін. Миколаїв : Квіт, 2004. С. 156 – 157.*

ОБЪЯВЛЕНИЕ ВОЕННОГО КОМАНДОВАНИЯ

Все члены и кандидаты коммунистической партии, которые в 3-х дневный срок со дня опубликования этого объявления добровольно явятся в районные префектуры полиции, будут рассматриваться, как люди, заблуждавшиеся в своих политических воззрениях и разочаровавшиеся в идее коммунизма.

Им гарантируется жизнь и свобода.

Члены и кандидаты коммунистической партии, уклонившиеся от явки согласно этого объявления, будут считаться ВРАГАМИ и, при их обнаружении, будут арестованы и преданы военно-полевому суду.

Та же мера наказания угрожает тем квартирохозяевам, управляющим домами и дворникам, которые укрывают у себя неявившихся по сему объявлению коммунистов.

Военное командование
ГУЛЯНКА

7 ноября 1941 года.

Оголошення румунського військового командування про переслідування комуністів (ДАМО)

Dieses Haus ist von Volksdeutschen bewohnt. Wer sich an ihnen oder ihrem Besitz vergreift, wird erschossen.

Der Oberbefehlshaber der deutschen Armee

Casa aceasta este locuită de germani. Cine atacă pe ei, sau averea lor, va fi împuscat.

Comandantul suprem al Armatei Germane

В цьому домі живуть німці. Хто провиниться чимнебудь супроти них або нарушить їх власність-добро, буде разстріляний.

Головно Командуючий Німецьких Військ

Попередження, вивішене на будинках, де мешкали німці 1941 р. (ДАМО)

ОГОЛОШЕННЯ ДО ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Від цивільного населення міста вимагається спокій і порядок, а також суворе виконання всіх наказів міської комендантури.

Всі комуністичні та жидівські органи рахуються зачиненими.

Голова міської управи буде від німецького населення призначений для упорядкування міських переваг. Всі розпорядження міської управи треба виконувати.

Всі жиди обоїх статтів повинні мати на руках білі повязки та Девізірку. Всі жиди обоїх статтів від 18 до 50 років тдуть в розпорядження міської управи і повинні виконувати всі її роботи.

Репресії цивільного населення по відношенню к жидам суворо заборонені.

Радіо-апарати та радіочастини, які знаходяться у жидів та руських, повинні бути здани негайно в міську комендантуру.

Німецькому та українському населенню радіо-апарати залишаються.

Слухати неприятельські вісті суворо заборонено.

Німецьке населення звертається до міської управи. Німецьке населення стоїть під особливої захістю німецького уряду.

ВОРОЖІ ВІДНОШЕННЯ ПРОТИ НІМЕЦЬКОГО УРЯДУ, А ТА ОЖ ЗРУЙНУВАННЯ, ВЖЕ ПОБУДОВАНОГО НІМЕЦЬКИМ УРЯДОМ, БУДЕ КАРАТИСЯ СМЕРТНОЮ КАРОЮ.

Хто буде звіскоустановления (н. пр. радіоустановления, телеграфні установлення і радіочастини) **знищувати, буде каратися смертною карою.**

Саботаж усякого роду повинен прекратитися. Саботируючих треба передавати німецькому уряду.

Заборонено утримувати та ховати червоноармійців, а також переодягати їх у цивільний одяг. Коли буде сповіщено про переховання червоноармійців, так треба їх негайно передавати німецькому урядові.

Червоноармієць повинен знати:

а) що він повинен в найближчий німецькій трупі дати о себе знати;

б) що їх не розстріляють, а будуть з ними добре поводитися;

в) що вони не мають права одягати цивільний одяг, бо це буде розглядатися як утікач.

Зброя та амуніція (також мисливська зброя) **повинна бути здана на протязі трьох днів в міську комендантуру.**

Хто не здасть зброю буде каратися смертною карою.

НОРМАЛЬНЕ ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ПОВИННЕ БУТИ НАЛАГОДЖЕНИМ

Кожний залишається на своєму місці і продовжує свою роботу. Хто здержіться від роботи, буде покараний.

ХТО БУДЕ ЗАЙМАТИСЯ ГРАБІЖЕМ, БУДЕ РОЗСТРІЛЯН

Всі машини та друге знаряддя повинне бути цілим.

Всі життєві та кормові ресурси повинні залишитися.

Всі товари, які відносились до кооперації та червоної армії, які населення має в себе дома чи захованими, треба здати в міську комендатуру. **Хто не здасть товар, буде каратися як грабіж.**

Усі головні та другі вулиці повинні бути чистими. Треба дивитися за порядком у місті. В зимку треба змітати сніг на вулицях.

Карбованець можна замінити на марку. Одна марка рівна десяти карбованцам. Ціни залишаються старі. Хто буде повищувати ціну, буде наказаний.

У всіх магазинах повинні висіти ціни на всі товари. Жидівські ларьки треба відзначити особливо.

РУЙНУВАННЯ ТА ЗАЛИШКИ БОЇВ ТРЕБА УБРАТИ.

Коли до цього часу був похований німецький солдат населення і коли знають де знаходиться труп німецького солдата, так це негайно передати в міську комендатуру.

Червоноармійців треба ховати.

Усе залишене червоною армією, як трактори, повозки, зброя та другі знаряддя треба здати на збірний пункт. Збірні пункти знаходяться на трьох більших площах міста і відзначені війською.

В розруйнованих місцевостях треба негайно зібрати бруд та сор з вулиць. Відірвани радіопроводи треба зібрати та здати в найближчий збірний пункт. Бойтих тварин треба захоронати, тільки не в близі колодязів.

Населення повинне дати знати німецькому уряду, чи є ще мінні поля. Також дати знати положення не розірваних бомб чи гранат.

Німецьким частинам треба оказувати всяку поміч.

Німецьким трупам повинні усі чоловіки та жінки підчинятися по відношенню до любої роботи. При наступі тепляк треба так завішувати вікна, щоб не було ні одній світові щілини.

Збори на вулицях та в домах заборонені. Рух на вулиці під час 19 г. вечора до 5 г. ранку (по німецькому часу) для населення заборонено.

Роздача алкоголю населенню заборонена.

Про інфекційні хвороби треба негайно передати в міську комендатуру.

Переділлячі комунистичне пропагандне розширення приймати воронки листівок буде суворо карається.

Міська комендатура знаходиться:

Комендант міста.

Оголошення нацистського військового коменданта Миколаєва про встановлення окупаційною владою нових правил для населення міста 1941 р. (ДАМО)

Відьогодні я змінюю час заборони ходіння по вулицях міста: замість 5-ти годин **на 4 години ранку.**

Відповідно до цього ходіння по вулицях міста для приватних осіб без спеціяльного посвідчення заборонено від 20-ти годин вечора до 4-х годин ранку.

Миколаєв, 5 травня 1942 р. **Стадткомісар.**

Повідомлення про порядок дотримання комендантської години в Миколаєві. Українська думка. 6 травня 1942 р. №.36(64)

горілі шматочки хліба викидалися через вікна для населення. Натовпи жінок і дітей ловлять ці шматочки хліба. Часто ці картини фотографують німецькі офіцери.

Миколаїв зараз — мертве місто, хліба немає, базари закриті. У місто впускають тільки за перепустками. Магазини зачинені… Води в місті немає, водопровід підірваний, люди ходять по воду в яхт-клуб. Електростанція не працює… »[16].

Оголошення окупантів (МОКМ)

Оголошення окупантів (МОКМ)

В роки окупації області діяв суворий режим паспортного контролю. Кожному мешканцю, який пройшов реєстрацію, видавалося особисте свідоцтво. В ньому вказувалися прізвище, ім'я, по-батькові, рік і місце народження, національність, місце проживання. Такі свідоцтва (Ausweis) видавалися бюро реєстрації місця проживання людини. Без цієї перепустки просуватись було вкрай небезпечно, оскільки її відсутність могла закінчитись затриманням поліцією чи жандармерією або арештом.

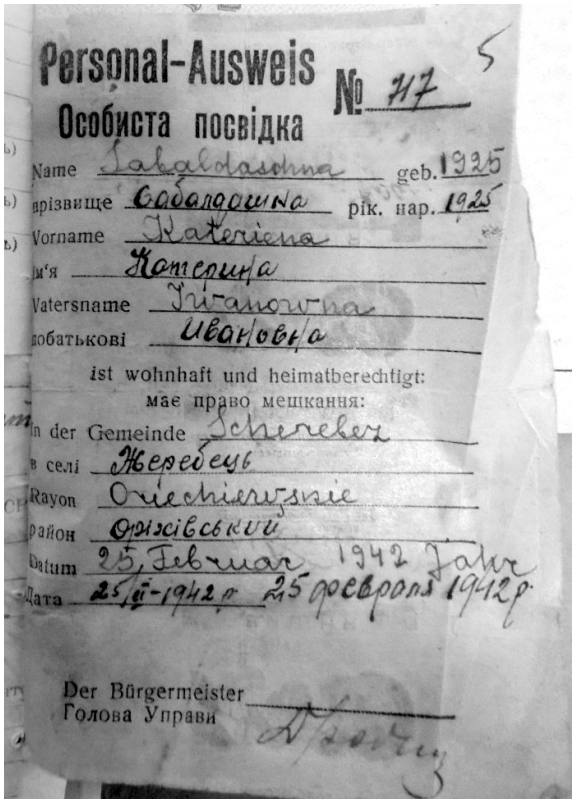
Німецько-румунські окупанти планомірно займалися фізичним і моральним знищенням населення області. Проводилися масові арешти, розстріли, катування і знущання над військовополоненими, мирними жителями.

За роки окупації області німецько-румунськими загарбниками в багатьох наказах мірою покарання був розстріл. Він загрожував тому, хто зберігав зброю; тому, хто знав про це, але не доніс німецькій адміністрації; хто виходив на вулицю після встановленої комендантської години; за забій власної худоби без дозволу місцевої влади; за несвоєчасне здавання радіоприймача; за невиконання трудової по-

[16] *Шитюк М. М., Погорєлов А. А. Південна Україна: червень 1941 – листопад 1942 рр. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2010. С. 289.*

винності; за відмову їхати працювати до рейху. В Миколаєві для залякування населення публічні страти відбувалися на Базарній площі і на вулиці Радянській — ріг вулиці Макарова[17].

З ініціативи населення і колишніх військовослужбовців Червоної Армії на території області розгорнулася підпільно-партизанська війна проти німецько-румунських окупантів. У містах Миколаєві, Первомайську, Казанківському, Баштанському, Березнегуватському, Кривоозерському, Доманівському районах діяли партизанські загони і підпільні організації. В Арбузинському, Врадіївському, Жовтневому, Новоодеському, Миколаївському, Братському, Вознесенському районах діяли підпільно-патріотичні групи[18]. За час боротьби з німецько-румунськими окупантами партизани і підпільники Миколаївщини знищили 500 солдатів і офіцерів противника, взяли у полон 64 солдати і офіцери. Народні месники заарештували і передали у відповідні органи 259 чоловік, знищили 200 автомашин, 22 літаки, 50 тонн пального, 18 машин обмундирування, 34 повозки, знищили 2064 гектари посівів, 327 голів

Personal-Ausweis № 117
Особиста посвідка
Name Sabaldashina geb. 1925
прізвище Сабалдашина рік. нар. 1925
Vorname Katerina
ім'я Катерина
Vatersname Tichonowna
побаткові Ивановна
ist wohnhaft und heimatberechtigt:
має право мешкання:
in der Gemeinde Scherebez
в селі Жеребець
Rayon Ochtschirowskie
район Оржівський
Datum 25 Februar 1942 Jahr
Дата 25-ій-1942 р. 25 февраля 1942 р.
Der Bürgermeister
Голова Управи

Personal-Ausweis (персональна посвідка)

Окупаційний режим (МППРМ)

[17] *Захарченко О. О. Німецько-румунський окупаційний режим на території Миколаївщини. С. 158.*

[18] *Горбуров Е. Г., Горбуров К. Е., Левченко Л. Л., Мельник М. А. Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Документы и материалы свидетельствуют. Николаев : издатель П. Н. Шамрай, 2014. С. 11.*

Жителі Миколаєва, повішені нацистами на Базарній площі, 1941 р. (ДАМО)

великої рогатої худоби, 845 овець, 80 свиней, 29 коней, 3 тонни продовольства. Захопили 27 автомашин, 5 мотоциклів, 150 гвинтівок, 25 автоматів, 20 тисяч патронів, 800 гранат, 12 револьверів[19].

Німецько-румунський окупаційний режим став найстрашнішою сторінкою історії нашого краю. «Новий порядок», встановлений загарбниками, був злочинною системою, яка здійснювала комплекс військово-терористичних, політичних, соціально-економічних, ідеологічних, пропагандистських заходів, спрямованих на винищення місцевого населення, колонізацію краю поселенцями з рейху, руйнацію культурних надбань, жорстоку експлуатацію економіки і трудових ресурсів області. Внаслідок окупаційної політики завойовників Миколаївщина зазнала колосальних людських і матеріальних збитків і руйнувань, втратила десятки тисяч своїх громадян і була відкинута на десятиріччя у своєму розвитку.

Окупаційний режим відзначався винятковою жорстокістю. Але він не забезпечив покори українського народу, а, навпаки, викликав масовий рух Опору в Україні.

[19] *Горбуров Є. Г. Підпільний і партизанський рух на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни. Миколаївщина в роки Великої Вітчихняної війни: 1941–1944 / редкол.: О.М. Гаркуша (голова редкол.) ті ін. — Миколаїв: квіт., 2004. С. 90.*

РОЗДІЛ ІІ
ПОГРАБУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ РЕСУРСІВ МИКОЛАЇВЩИНИ

Ще у XVIII столітті король Прусії Фрідріх II у своїй книзі «Історія мого часу» писав, що Україна, як найбагатша частина Російської імперії, мусить стати предметом особливого інтересу для німців. Як бачимо, ще задовго до початку Другої світової війни Україна вже входила в орбіту колоніальних планів кайзерівської Німеччини. Брестський мир 1918 року став серйозним кроком на шляху практичної реалізації цих експансивних планів. І хоча поразка в Першій світовій війні позбавила Німеччину всіх її завоювань, думка про реванш, про світове панування ніколи не вмирала в реакційних колах у міжвоєнний період. Ця тенденція особливо посилюється з появою на німецькій політичній сцені А. Гітлера і націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП). Для розробки зовнішньополітичної стратегії націонал-соціалізму 1934 року з різницею в кілька місяців було створено зовнішньополітичне бюро НСДАП під керівництвом рейхсміністра А. Розенберга і бюро спеціального уповноваженого з питань роззброєння Р. Ріббентропа. Таким чином з приходом до влади нацистської партії цей інтерес почав втілюватися у життя.

Не дивно, що з перших днів окупації Третій рейх почав реалізацію заздалегідь розробленої програми з експлуатації матеріальних та людських ресурсів України. Президент Рейхстагу Г. Герінг, виступаючи в Берліні, говорив: «Ми зайняли найродючіші землі України. Там, на Україні, є все: яйця, масло, пшениця, сало і в такій кількості, яку важко собі уявити. Ми маємо зрозуміти, що все це відтепер і навіки — наше, німецьке»[1].

Початок війни проти Радянського Союзу означав, що німецькі плани

[1] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). С. 6 – 7.*

щодо українських земель вступили у вирішальну фазу свого практичного здійснення. І ось саме на цьому етапі економічні інтереси Третього рейху почали різко домінувати над політичними розрахунками. Про це свідчать документи. 21 червня 1941 року А. Гітлер писав у листі до Б.Муссоліні: «Що стосується боротьби на Сході, дуче, то вона, напевне, буде важкою. Проте я ні на секунду не сумніваюся в значному успіху. Передусім я сподіваюся, що нам пощастить забезпечити на тривалий час на Україні загальну продовольчу базу. Вона послужить для нас постачальником тих ресурсів, які, можливо, знадобляться нам у майбутньому»[2].

Ще чіткіше домінування економічних інтересів над політичними міркуваннями простежується в матеріалах наради А. Гітлера з керівниками рейху, що відбулася 16 липня 1941 року. У відповідь на пропозицію А. Розенберга дозволити в Україні певний культурний розвиток, відкрити в Києві університет, Г. Герінг різко відповів: «...ми повинні спочатку думати, як забезпечити себе продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше». Не дивно, що у 1942 році поставки з України забезпечили потреби вермахту і рейху: у хлібі — на 80%, у м'ясі та м'ясопродуктах — на 83%, у жирах рослинного і тваринного походження — на 74%. 16 липня 1943 року, коли тритисячний ешелон із продовольством перетнув межі рейхскомісаріату «Україна», Г. Герінг із задоволенням констатував: «Схід уже сьогодні врятував Німеччину»[3]. Те, що опонентом А. Розенберга став Г. Герінг, — не випадковий збіг обставин, адже саме Г. Герінг відповідав за виконання економічної частини плану «Барбаросса», для реалізації якої було створено економічний штаб особливого призначення «Ольденбург» чи «Економічний штаб Ост». За декілька днів до війни штаб «Ольденбург» завершив розробку директив щодо керівництва економікою на території СРСР після його завоювання — так звану «Зелену папку» Г. Герінга. Центральна ідея директив сформульована досить відверто: першим завдан-

[2] *Лист Гітлера до Муссоліні 21 червня 1941 р. URL: https://www.ar25.org/article/lyst-gitlera-do-mussolini-21-chervnya-1941-r.html.*

[3] *Яременко В. М. Становище на окупованій території та наслідки гітлерівської окупації України (аналітичний огляд). Український інститут національної пам'яті. URL: http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1658.htm.*

ням є якнайшвидше здійснення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей. «Зелена папка» Г. Герінга — це, так би мовити, тактичний план економічного грабунку на окупованих територіях, розрахований, головним чином, на період війни. Безумовно, що Україна була у цьому плані одним із головних об'єктів.

З характерною брутальною логікою А. Гітлер заявляв: «... На порядку денному наступне: Перше: перемогти. Друге: правити. Третє: експлуатувати»[4]. При першому ж своєму відвідуванні України А. Гітлер, за його словами, закохався в неї: «... Україна просто невимовно прекрасна. З борту літака здається, що під тобою земля обітована. Клімат на Україні набагато м'який, ніж у нас в Мюнхені, грунт надзвичайно родючий». Україна, вважав А. Гітлер, «зуміє годувати хлібом всю Європу, тоді як Крим даватиме лимони, каучук і бавовну. Де ще можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену?». Але любов фюрера до українських пейзажів та природних багатств не належала до місцевого населення. «Гітлер зневажав українців. Він вважав, — згадує особистий стенограф вождя, — що український селянин не знає поняття честі... Ці люди не розуміють ні етики праці, ні честі; вони реагують тільки на батіг... Жінок-українок з гарною фігурою і привабливою зовнішністю віком від 15 до 35 років відправляти в Німеччину домогосподарками. Призначення чоловіків — працювати на нас. Там, де вони виявляться непотрібними, слід дозволити їм померти... Той, хто просторікує про увагу до місцевих жителів, мітить прямо в концентраційний табір... Моє єдине побоювання — це те, що міністерство східних територій спробує цивілізувати українських жінок»[5].

Пограбування України здійснювалося з німецькою педантичністю і ґрунтовністю. Було створено систему грабіжницьких заготівельних органів. Найбільшим було «Центральне торгове товариство Сходу», яке мало 30 комерційних відділів із 200 філіями на місцях. Завданнями «Товариства» були

[4] *Алан Кларк. План «Барбаросса». Крушение третьего рейха 1941 – 1945. Москва : Центрполиграф, 2002. С. 18. URL: https://libking.ru/books/nonf-/nonfiction/299383-18-alan-klark-plan-barbarossa-krushenie-tretego-reyha-1941-1945.html#book.*

[5] *Гадеев А. В. Генеральный план «Ост». Украина в планах Гитлера. Культура народов Причерноморья, 2003. № 38. С. 148 – 149.*

облік, вилучення і переробка усієї сільськогосподарської продукції на окупованій території. У його операціях брало участь 250 німецьких сільськогосподарських фірм. На нараді в м. Рівне, що відбулася 26 — 28 серпня 1942 року, Е. Кох виклав концепцію, яку будь-що необхідно було негайно реалізувати. Він наголосив: «Мета нашої діяльності — змусити українців працювати на Німеччину, а не ощасливлювати цей народ. Україна має постачати все, чого бракує рейху. І це завдання має бути виконане, не зважаючи на жертви»[6].

Німецькі солдати вивантажують ящики першої партії продуктів сільського господарства, доставленої з України в Берлін. На плакаті напис «Перша (…) продуктів харчування. Україна-Берлін». Фотографія зроблена на товарній станції поблизу Лертського вокзалу (Lehrter Bahnhof). фото: Військовий альбом / Ernst Piper (Hrsg.) «Das Zeitalter der Weltkriege 1914–1945». Lingen Verlag. Köln, 2014

Так, в наказі миколаївського генерального комісара Е. Оппермана від 13 лютого 1942 року зазначено, що весь обмолочений хліб, що зберігається в колгоспах і радгоспах, а також все олійне, стручкове та інше насіння конфіскується. Конфіскації підлягає також та кількість насіння, яка буде одержана від обмолоту після видання цього наказу[7].

Німецькі солдати викрадають свиней із спаленого села. фото: Laurence Rees. «Hitlers Krieg im Osten». Heyne Verlag GmbH & Co. KG. München, 2000

[6] *Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни. Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. Київ, 2009. Вип. 12. С. 141.*

[7] *Наказ миколаївського генерального комісара про конфіскацію в «колгоспах» і «радгоспах» для Німеччини всього обмолоченого хліба, олійного, стручкового та іншого насіння. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944 / редкол.: О. М. Гаркуша (голова редкол.) та ін. Миколаїв : Квіт, 2004. С. 439.*

Економічна система окупантів носила хижацький характер. Тотальному грабунку слугувала податкова система. Так, у рейхскомісаріаті «Україна» селяни мали сплачувати 12 видів податків на рік.

У генеральному окрузі «Миколаїв» за випас худоби встановлювалися наступні виплати з однієї голови худоби:

за коня — 200 крб.;

за корову — 200 крб.;

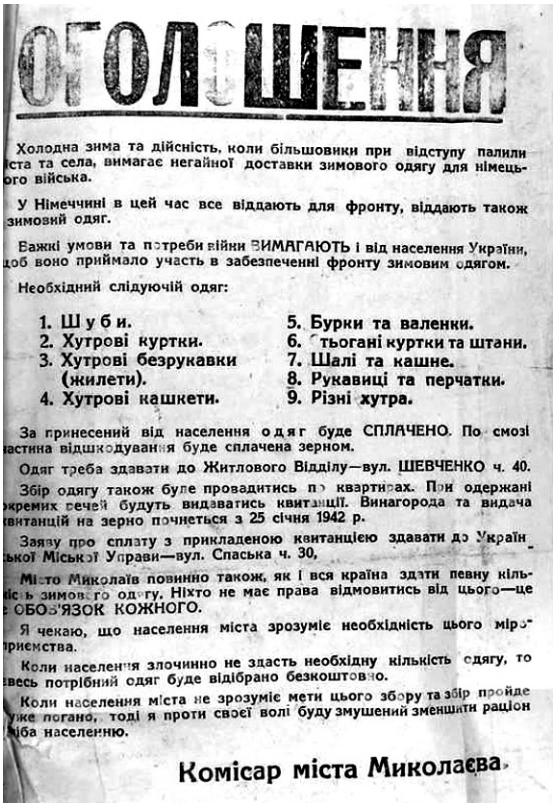
за козу — 60 крб.;

за вівцю — 50 крб.;

за свиню — 70 крб.

Німці ввели податок 1200 літрів молока від корови на рік, 2100 штук яєць з двору; навіть у тому випадку, коли курей не було, 10 кг білого м'яса.

У Голтянському повіті («Трансністрія») примарія встановила орендну плату 50 рейхсмарок за 1 га землі. Окрім грошових податків окупанти встановлювали і натуральні побори. Так, здача молока в «Трансністрії» (як і в рейхскомісаріаті «Україна») дорівнювала 1200 л від однієї корови на рік[8]. Але, зазначимо, що ці побори не надто лякали українських селян, які пережили тяжкі часи продрозкладки, насильницької колективізації, дармової праці в колгоспах і Голодомор.

ОГОЛОШЕННЯ

Холодна зима та дійсність, коли більшовики при відступу палили міста та села, вимагає негайної доставки зимового одягу для німецького війська.

У Німеччині в цей час все віддають для фронту, віддають також зимовий одяг.

Важкі умови та потреби війни ВИМАГАЮТЬ і від населення України, щоб воно приймало участь в забезпеченні фронту зимовим одягом.

Необхідний слідуючій одяг:

1. Шуби.
2. Хутрові куртки.
3. Хутрові безрукавки (жилети).
4. Хутрові кашкети.
5. Бурки та валенки.
6. Стьогані куртки та штани.
7. Шалі та кашне.
8. Рукавиці та перчатки.
9. Різні хутра.

За принесений від населення одяг буде СПЛАЧЕНО. По змозі частина відшкодування буде сплачена зерном.

Одяг треба здавати до Житлового Відділу—вул. ШЕВЧЕНКО ч. 40.

Збір одягу також буде провадитись по квартирах. При одержані окремих речей будуть видаватись квитанції. Винагорода та видача квитанцій на зерно почнеться з 25 січня 1942 р.

Заяву про сплату з прикладеною квитанцією здавати до Української Міської Управи—вул. Спаська ч. 30,

Місто Миколаїв повинно також, як і вся країна здати певну кількість зимового одягу. Ніхто не має права відмовитись від цього—це є ОБОВ'ЯЗОК КОЖНОГО.

Я чекаю, що населення міста зрозуміє необхідність цього мірою приємства.

Коли населення злочинно не здасть необхідну кількість одягу, то увесь потрібний одяг буде відібрано безкоштовно.

Коли населення міста не зрозуміє мети цього збору та збір пройде дуже погано, тоді я проти своєї волі буду змушений зменшити раціон харчів населенню.

Комісар міста Миколаєва.

Оголошення окупаційної влади про примусову здачу жителями Миколаєва зимового одягу для нацистської армії. 1942 р. (ДАМО)

Пограбування населення окупантами

[8] *Захарченко О. О. Німецько-румунський окупаційний режим на території Миколаївщини. С. 148.*

Як форма грабунку, впроваджувалось так зване «отоварювання» за здану сільськогосподарську продукцію предметами першої необхідності (сірники, сіль, взуття, одяг). За 1 костюм селянин мав здати 4 корови або 100 пудів зерна, за 1 метр тканини 20 пудів зерна або свиню не менш 100 кілограмів[9].

Селянам категорично, під загрозою суворих санкцій, а то й смертної кари, заборонявся забій худоби, продаж сільгоспродуктів на базарах і вдома.

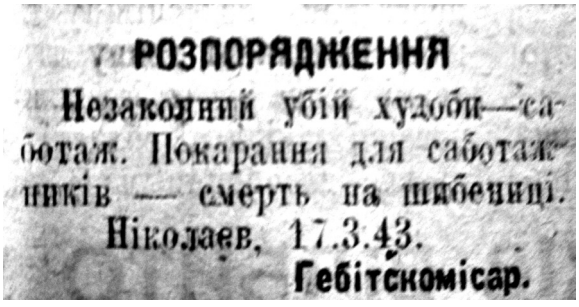
Різати худобу можна було лише з дозволу відповідних органів. Всю продукцію селяни мали здавати так званим заготівельним органам, про які йшлося раніше. Хто порушував «новий порядок» у питаннях торгівлі, той жорстоко карався окупаційною владою. Дозвіл на забій великої рогатої худоби, свиней і овець видавався сільгоспкомендантом тільки тим, хто виконував вчасно поставки продуктів тваринництва тощо. Для того, щоб отримати дозвіл на забій свині, потрібно було на користь німецького командування здати 90 кг м'яса. Звинувачені в порушенні цього каралися смертю. Миколаївська газета «Українська думка» 7 серпня 1943 року в статті «Смертні вироки за забій худоби» повідомляла населенню: «Надзвичайний суд у Миколаєві у відкритому засіданні від 03.07.1943 року розглядав справи проти осіб, які в березні 1943 року і пізніше без дозволу зарізали свиней. Обвинувачувались такі особи:

1. Зайко Лазар, з Новобірзулівки, Ніколаївської округи;

2. Богдашов Ларівон, з Любарки, Ніколаївської округи;

3. Полозюк Михайло, з Новобірзулівки, Ніколаївської округи.

Ці обвинувачені не звернули увагу на попередження Гебітскомісара з початку березня про те, що забій худоби надалі каратиметься більш суворо і що навіть за це можуть бути присуджені до страти. Крім того, цю заборону було оголошено в березні 1943 року, але обвинувачені все ж таки наважилися на забій свиней, незважаючи на те, що де-

РОЗПОРЯДЖЕННЯ
Незаконний убій худоби—саботаж. Покарання для саботажників — смерть на шибениці.
Ніколаєв, 17.3.43.
Гебітскомісар.

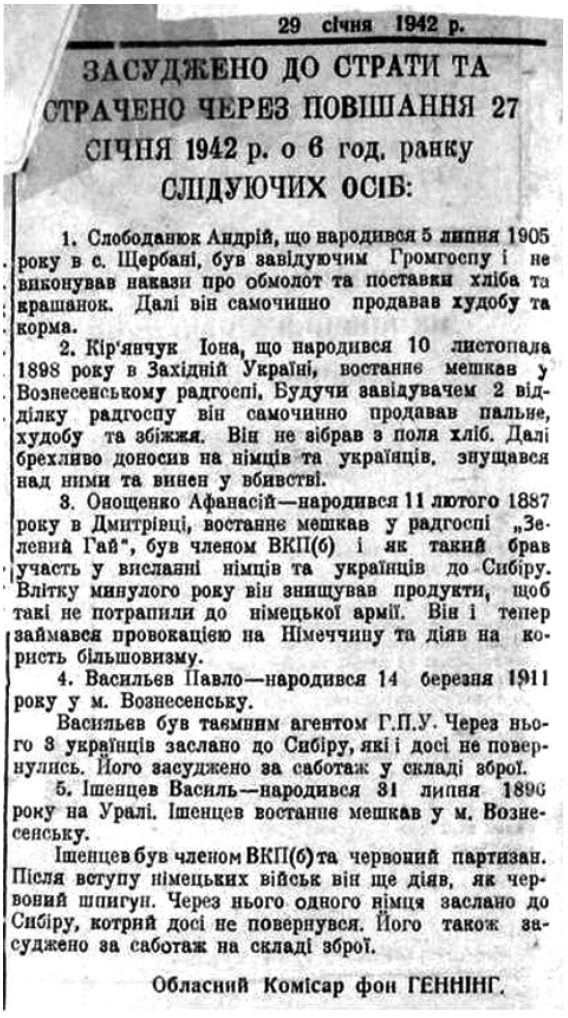
Розпорядження про покарання за забій худоби. Українська думка. 17 березня 1943 р. № 19(152)

[9] *Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Киев : Политиздат Украины, 1982. С. 130.*

які з них самі займали посади сільських старост і самі оголошували пересторогу Гебітскомісара. Такі вчинки можна кваліфікувати як саботаж щодо господарства про забезпечення населення харчовими продуктами. Суд засудив усіх до позбавлення публічного довір'я та страти. Вирок виконано»[10].

Фізичному покаранню, притягненню до суду підлягали селяни, що відмовлялись працювати на полях на користь рейху. У червні 1942 року відповідний наказ було оголошено префектом Очаківського повіту[11].

Оскільки Миколаїв славився своїми суднобудівними заводами, окупанти в першу чергу намагались використати їх потужності для посилення своєї присутності в Чорному і Азовському морях і протидії свого флоту кораблям Чорноморського флоту. Вже на другий день окупації Миколаєва всі промислові підприємства були проголошені власністю рейху. Нацисти сподівалися використати у власних цілях потужності суднобудівних і судноремонтних заводів і портів півдня України — Миколаєва, Одеси, Херсона. У директивах «Зеленої папки» Г.Герінга ця галузь промисловості виділялась у спеціальному розділі «Завдання військової про-

29 січня 1942 р.

ЗАСУДЖЕНО ДО СТРАТИ ТА СТРАЧЕНО ЧЕРЕЗ ПОВІШАННЯ 27 СІЧНЯ 1942 р. о 6 год. ранку СЛІДУЮЧИХ ОСІБ:

1. Слободанюк Андрій, що народився 5 липня 1905 року в с. Щербані, був завідуючим Громгоспу і не виконував накази про обмолот та поставки хліба та крашанок. Далі він самочинно продавав худобу та корма.

2. Кір'янчук Іона, що народився 10 листопада 1898 року в Західній Україні, востаннє мешкав у Вознесенському радгоспі. Будучи завідувачем 2 відділку радгоспу він самочинно продавав пальне, худобу та збіжжя. Він не зібрав з поля хліб. Далі брехливо доносив на німців та українців, знущався над ними та винен у вбивстві.

3. Онощенко Афанасій—народився 11 лютого 1887 року в Дмитрівці, востаннє мешкав у радгоспі „Зелений Гай", був членом ВКП(б) і як такий брав участь у висланні німців та українців до Сибіру. Влітку минулого року він знищував продукти, щоб такі не потрапили до німецької армії. Він і тепер займався провокацією на Німеччину та діяв на користь більшовизму.

4. Васильєв Павло—народився 14 березня 1911 року у м. Вознесенську.

Васильєв був таємним агентом Г.П.У. Через нього 3 українців заслано до Сибіру, які і досі не повернулись. Його засуджено за саботаж у складі зброї.

5. Ішенцев Василь—народився 31 липня 1896 року на Уралі. Ішенцев востаннє мешкав у м. Вознесенську.

Ішенцев був членом ВКП(б) та червоний партизан. Після вступу німецьких військ він ще діяв, як червоний шпигун. Через нього одного німця заслано до Сибіру, котрий досі не повернувся. Його також засуджено за саботаж на складі зброї.

Обласний Комісар фон ГЕННІНГ.

Повідомлення про страту селян, які не виконували накази окупаційної влади. Новий час. 29 січня 1942 р. (ДАМО)

[10] *Захарченко О. О. Німецько-румунський окупаційний режим на території Миколаївщини. С. 149.*

[11] *Наказ префекта Очаківського повіту про фізичне покарання та оштрафування і притягнення до суду всіх селян, що відмовляються працювати на полях. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944 / редкол.: О. М. Гаркуша (голова редкол.) та ін. Миколаїв : Квіт, 2004. С. 455.*

мисловості». Ні про який демонтаж обладнання і устаткування заводів мова не йшла. Навпаки, на відміну від інших галузей промисловості, директива вимагала негайного відновлення і використання підприємств військово-промислового комплексу. «Військовий флот, — наголошується в «Зеленій папці», — передбачає, в першу чергу, використання верфей та їх допоміжну промисловість, а саме:

а) відновлення, ремонт і озброєння;

б) подальше будівництво розпочатих військових і допоміжних суден, плавучих майстерень, торгових суден, оскільки вони повинні бути використані для служби військовому флоту;

в) у разі необхідності — побудову допоміжних суден, плавучих майстерень і торгових суден»[12].

Управління й експлуатація суднобудівних заводів і портів Чорноморського басейну були передані не рейхсміністерству по керівництву економікою на окупованих східних областях, як це було встановлено нацистським керівництвом по інших галузях промисловості, а безпосередньо управлінню військової економіки і спорядження при головному штабі збройних сил Німеччини, з підпорядкуванням головнокомандуючому військово-морськими силами гросс-адміралу Е.Редеру, який особисто оглядав суднобудівні заводи Миколаєва, здійснюючи свою інспекторську поїздку по містах Чорноморського узбережжя у жовтні 1943 року. Нацисти покладали великі надії на використання цих заводів як технічної бази ВМФ по будівництву і ремонту надводних кораблів, підводних човнів, катерів. Німецько-румунські окупанти надавали неабиякого значення генералкомісаріату «Миколаїв». Сюди двічі, в липні 1942 року і в червні 1943 року, з ознайомчою поїздкою та інспекторською перевіркою приїздив рейхсміністр А.Розенберг у супроводі рейхскомісара «України» Е.Коха. З цього приводу німецька газета управління генерального комісаріату («DEUTSHE BUG-ZEITUNG») від 26 липня 1942 року в статті «Миколаїв — морські ворота України» писала: «Якщо імперський міністр Розенберг і імперський комісар Кох закінчили свою подорож по Україні відвідинами Миколаєва, то в цьому виявляється інтерес до розвитку українського узбережжя двох людей, які безпосередньо відповідають перед

[12] *Захарченко О. О. Німецько-румунський окупаційний режим на території Миколаївщини.. С. 152 – 153.*

фюрером за відновлення суднобудівної промисловості» [13].

Чорноморський суднобудівний завод нацисти назвали «Південна верф», суднобудівний завод ім. 61 комунара — «Північна верф», судноремонтний завод — «Мала верф». На базі найбільшого заводу «Південна верф» окупанти створили штаб по керівництву будівництвом військових кораблів і підводних човнів на чолі з адміралом Циба і контрадміралом Клаусеном. Керуючим усіма суднобудівними заводами Миколаєва й Одеси був призначений адмірал фон Бодеккер. Технічним експертом при ньому затверджено капітана Хасельмана [14].

Окупанти одразу ж приступили до розробки плану відновлення і реконструкції заводів, щоб прискорити процес будівництва кораблів для свого флоту на Чорному морі. Для того, щоб мати дешеву робочу силу для початку відновних робіт у районі Темводу, поруч з «Північною верф'ю», було створено концтабір для радянських військовополонених. Саме вони, на думку окупантів, мали стати основною робочою силою у здійсненні наміченої суднобудівної програми.

Перші півроку окупації нацисти не збиралися використовувати промислові об'єкти міста. Планувалась деіндустріалізація промисловості та масове вивезення сировини до рейху. З провалом «блискавичної війни» у планах гітлерівців вже було використання промислових об'єктів України у власних цілях. У цей період масово виникають на окупованій території фірми,-кредитні і торговельні підприємства і товариства. З вересня 1943 року і до звільнення українських земель при тотальному відступі по всьому фронту відбувалось руйнування і грабунок української економіки (стратегія «спаленої землі»). Було зруйновано 714 міст і селищ, 28 тис. сіл. Лише прямі матеріальні збитки, яких зазнала Україна в результаті окупації, становили 285 млрд карбованців у довоєнних цінах [15].

Важливим економічним ресурсом було багатомільйонне населення України, яке

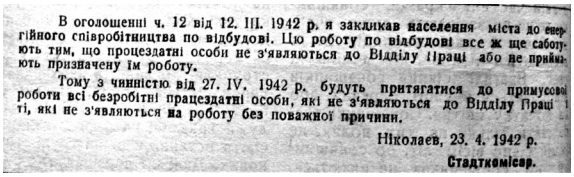
[13] *Реабілітовані історією : в 27 т. / редкол. П. Т. Тронько та ін. Київ ; Миколаїв : Світогляд, 2010. Книга 5 : Миколаївська область. С. 129.*

[14] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2011. С. 37.*

[15] *Щербина С. І. Економічні втрати і руйнування України в роки Другої світової війни (на прикладі Черкащини). Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Серія : Економіка і менеджмент. 2015. № 2. С. 78.*

розглядалося загарбниками виключно як величезний резервуар дармової робочої сили. Вже 1 серпня 1941 року А. Розенберг підписав наказ про введення трудової повинності в окупованих східних областях. Мережа бірж праці мала вести облік усього працездатного населення. Вводилась обов'язкова, примусова трудова повинність.

Поступово вікові межі для тих, хто підлягав повинності, були розширені. Спочатку це були люди віком від 18 до 45 років, а незабаром — від 14 до 65 років[16].

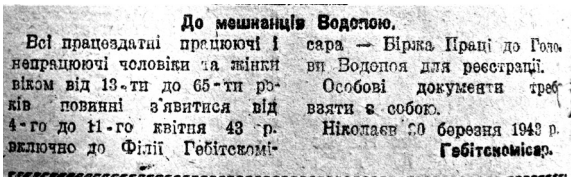
В оголошенні ч. 12 від 12. III. 1942 р. я закликав населення міста до енергійного співробітництва по відбудові. Цю роботу по відбудові все ж ще саботують тим, що працездатні особи не з'являються до Відділу Праці або не приймають призначену їм роботу.

Тому з чинністю від 27. IV. 1942 р. будуть притягатися до примусової роботи всі безробітні працездатні особи, які не з'являються до Відділу Праці і ті, які не з'являються на роботу без поважної причини.

Ніколаєв, 23. 4. 1942 р.

Стадткомісар.

Об'ява про примусове притягнення до робіт. Українська думка. 25 квітня 1942 р. № 33(61)

До мешканців Водопою.

Всі працездатні працюючі і непрацюючі чоловіки та жінки віком від 13-ти до 65-ти років повинні з'явитися від 4-го до 11-го квітня 43 р. включно до Філії Гебітскоміссара — Біржа Праці до Голови Водопоя для реєстрації.

Особові документи треба взяти з собою.

Ніколаєв 30 березня 1943 р.

Гебітскомісар.

Об'ява про обов'язкову реєстрацію безробітних мешканців селища Водопій. Українська думка. 31 березня 1943 р. № 23(156)

Окупаційний режим вимагав від жителів України рабської покори і виснажливої праці. «Ми — раса панів і повинні управляти жорстко, але справедливо, — цинічно заявив, виступаючи в Києві 5 березня 1943 року, рейхскомісар Е. Кох. — Я витисну з цієї країни все, до останньої краплини... Місцеве населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати»[17].

За розпорядженням генерального комісара Е. Оппермана всі громадяни міст Миколаївського генерального округу, юнаки і дівчата віком від 15 до 18 років, дорослі віком до 60 років, першого вересня 1941 року зобов'язані були стати на облік на біржі праці.

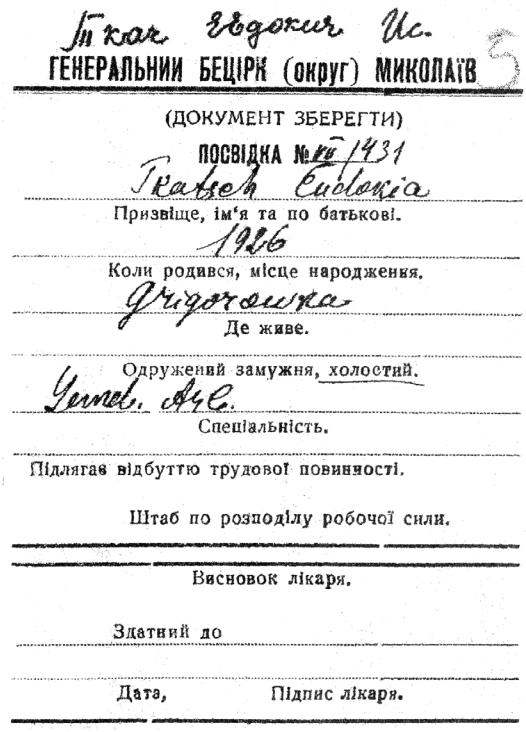
Ухилення від реєстрації розглядалось як саботаж, і винуватці зазнавали тяжкої кари. Разом із тим оголошувалось, що з моменту видання цього наказу і до закінчення війни тривалість робочого дня для всіх осіб, що займаються фізичною працею, встановлюється 12 годин. У липні 1943 року за ухиляння від обов'язкової праці в Миколаєві було розстріляно 10 чоловік [18].

[16] *Розпорядження рейхскомісара окупованих територій Східних областей Розенберга про обов'язкове запровадження т. званої трудової повинності від 01.08.1941 р. / Шитюк М. М., Погорєлов А. А. Південна Україна: червень 1941 – листопад 1942 рр. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2010. С. 254.*

[17] *Гузенко Ю. І. Миколаїв у роки німецької окупації (16.08.1941 – 28.03.1944 р.р.). Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944.С. 120.*

[18] *Оголошення Миколаївського генерал-комісара про виконання смертних вироків за відмову від роботи 08.07.1943 р. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944. С. 464.*

У травні 1942 року окупаційна влада провела перереєстрацію населення Миколаєва. Під загрозою смертної кари вона вимагала, щоб негайно приступили до роботи всі робітники, інженери і техніки, які мали на паспортах позначку «Верф», тобто на суднобудівних заводах міста. Німці (фольксдойче) отримували на 50% більше, жінки на всіх роботах за рівну працю з чоловіками отримували на 25% менше[19]. На заводах діяв суворий контроль. Замість профспілок, «турботу» про робітників взяли на себе господарські команди, що включали інспекторів, агентів розвідорганів і поліції безпеки. Інспектори ходили по цехах і спостерігали за роботою, виявляли робітників, які саботували виконання норм. Наприкінці

Їм'кая Євдокія Ис.
ГЕНЕРАЛЬНИЙ БЕЦІРК (округ) МИКОЛАЇВ

(ДОКУМЕНТ ЗБЕРЕГТИ)

ПОСВІДКА № 1431

Ткачек Євдокія
Призвіще, ім'я та по батькові.

1926
Коли родився, місце народження.

Очаківка
Де живе.

Одружений замужня, холостий.

Учнів. 4 кл.
Спеціальність.

Підлягав відбуттю трудової повинності.

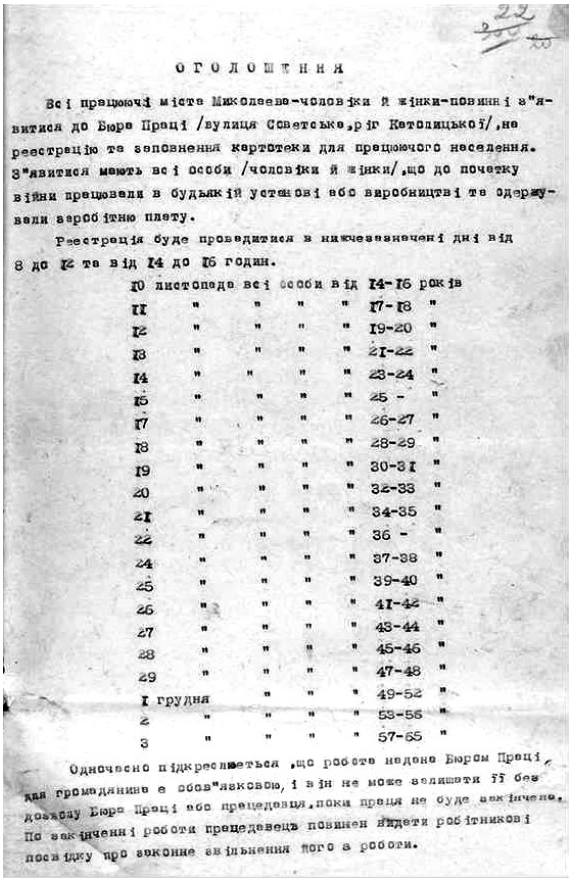
Штаб по розподілу робочої сили.

Висновок лікаря.

Здатний до

Дата, Підпис лікаря.

Повістка Миколаївської біржі праці на ім'я Євдокії Ткач (ДАМО)

О Г О Л О Ш Т Е Н Н Я

Всі працюючі міста Миколаєва-чоловіки й жінки-повинні з"явитися до Бюро Праці /вулиця Советська,ріг Католицької/,на реєстрацію та заповнення картотеки для працюючого населення. З"явитися мають всі особи /чоловіки й жінки/,що до початку війни працювали в будьякій установі або виробництві та одержували виробітню плату.

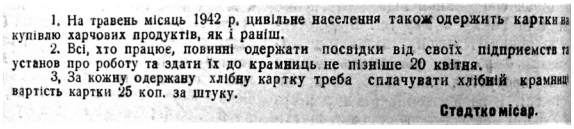
Реєстрація буде проводитися в нижчезазначені дні від 8 до 12 та від 14 до 16 годин.

10	листопада	всі	особи	від	14-16 років
11	"	"	"	"	17-18 "
12	"	"	"	"	19-20 "
13	"	"	"	"	21-22 "
14	"	"	"	"	23-24 "
15	"	"	"	"	25 - "
17	"	"	"	"	26-27 "
18	"	"	"	"	28-29 "
19	"	"	"	"	30-31 "
20	"	"	"	"	32-33 "
21	"	"	"	"	34-35 "
22	"	"	"	"	36 - "
24	"	"	"	"	37-38 "
25	"	"	"	"	39-40 "
26	"	"	"	"	41-42 "
27	"	"	"	"	43-44 "
28	"	"	"	"	45-46 "
29	"	"	"	"	47-48 "
1	грудня	"	"	"	49-52 "
2	"	"	"	"	53-56 "
3	"	"	"	"	57-65 "

Одночасно підкреслюється ,що робота надана Бюром Праці для громадянина є особ"язковою, і він не може залишити її без дозволу Бюро Праці або працедавця ,поки праця не буде закінчена. По закінченні роботи працедавець повинен видати робітникові посвідку про законне звільнення його з роботи.

Оголошення окупаційної влади про реєстрацію працездатного населення Миколаєва. 1941 р. (ДАМО)

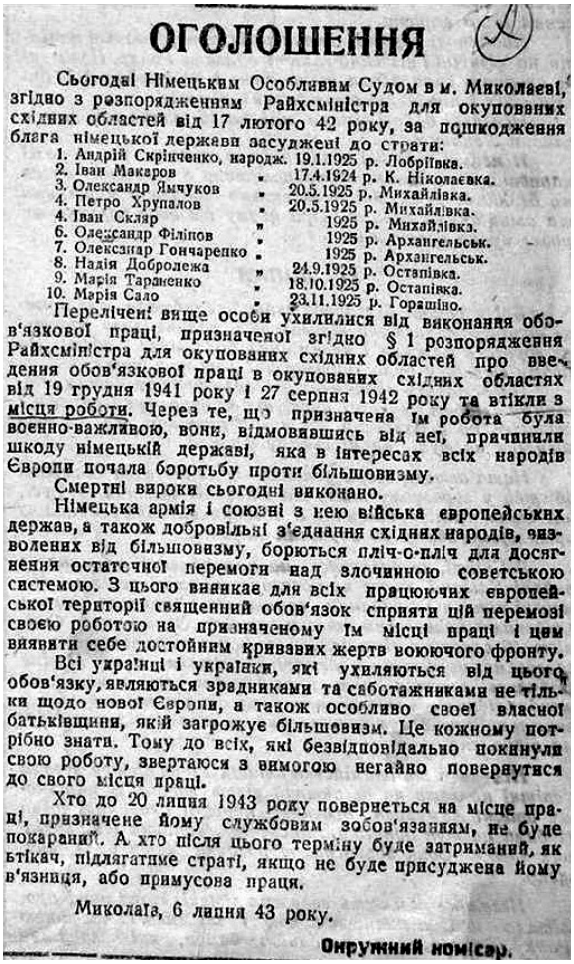
[19] *Малярчук А. А. Верфь на Ингуле. Ленинград : «Судостроение», 1989. С. 177.*

1. На травень місяць 1942 р. цивільне населення також одержить картки на купівлю харчових продуктів, як і раніш.
2. Всі, хто працює, повинні одержати посвідки від своїх підприємств та установ про роботу та здати їх до крамниць не пізніше 20 квітня.
3. За кожну одержану хлібну картку треба сплачувати хлібній крамниці вартість картки 25 коп. за штуку.

Стадтко місар.

Об'ява про видачу хлібних карток мешканцям Миколаєва. Українська думка. 18 квітня 1942 р. № 31(59)

ОГОЛОШЕННЯ

Сьогодні Німецьким Особливим Судом в м. Миколаєві, згідно з розпорядженням Райхсміністра для окупованих східних областей від 17 лютого 42 року, за порушення блага німецької держави засуджені до страти:

1. Андрій Скрінченко, народж. 19.1.1925 р. Лобрівка.
2. Іван Макаров " 17.4.1924 р. К. Ніколаєвка.
3. Олександр Ямчуков " 20.5.1925 р. Михайлівка.
4. Петро Хрупалов " 20.5.1925 р. Михайлівка.
4. Іван Скляр " 1925 р. Михайлівка.
6. Олександр Філіпов " 1925 р. Архангельськ.
7. Олександр Гончаренко " 1925 р. Архангельськ.
8. Надія Добролежа " 24.9.1925 р. Остапівка.
9. Марія Тарженко " 18.10.1925 р. Остапівка.
10. Марія Сало " 23.11.1925 р. Горашіно.

Перелічені вище особи ухилилися від виконання обов'язкової праці, призначеної згідно § 1 розпорядження Райхсміністра для окупованих східних областей про введення обов'язкової праці в окупованих східних областях від 19 грудня 1941 року і 27 серпня 1942 року та втікли з місця роботи. Через те, що призначена їм робота була воєнно-важливою, вони, відмовившись від неї, причинили шкоду німецькій державі, яка в інтересах всіх народів Європи почала боротьбу проти більшовизму.

Смертні вироки сьогодні виконано.

Німецька армія і союзні з нею війська європейських держав, а також добровільні з'єднання східних народів, визволених від більшовизму, борються пліч-о-пліч для досягнення остаточної перемоги над злочинною советською системою. З цього випикає для всіх працюючих європейської території священний обов'язок сприяти цій перемозі своєю роботою на призначеному їм місці праці і цим виявити себе достойним кривавих жертв воюючого фронту.

Всі українці і українки, які ухиляються від цього обов'язку, являються зрадниками та саботажниками не тільки щодо нової Європи, а також особливо своєї власної батьківщини, якій загрожує більшовизм. Це кожному потрібно знати. Тому до всіх, які безвідповідально покинули свою роботу, звертаюся з вимогою негайно повернутися до свого місця праці.

Хто до 20 липня 1943 року повернеться на місце праці, призначене йому службовим зобов'язанням, не буде покараний. А хто після цього терміну буде затриманий, як втікач, підлягатиме страті, якщо не буде присуджена йому в'язниця, або примусова праця.

Миколаїв, 6 липня 43 року.

Окружний комісар.

Оголошення нацистського особливого суду про страту жителів Миколаївщини за втечу з місця роботи (ДАМО)

робочого дня всі робітники, які порушили дисципліну, не виконали денних норм, відправлялися в поліцію заводу, де їх били різками. За саботаж на робочому місці порушника арештовувало гестапо або поліція, потім їх відправляли в тюрму або ж у концтабір.

Окупаційна влада за кожний день відсутності на роботі штрафувала 5 днями без заробітку, забирала продуктову картку на місяць.

Існували й інші методи: за три хвилини запізнення на роботу робітника примушували працювати безкоштовно дві години після зміни, а за невихід на роботу прогульник підлягав 8-добовому арешту і 25-ти ударам палиці чи різками. Населення міста чинило опір. Так, на «Південній верфі» прогули сягали 40%[20].

Матеріально-побутові умови робітників і службовців у рейхскомісаріаті були жахливими.

Тяжка доля спіткала тих, кого насильно вивезли на примусові роботи до Німеччини — остарбайтерів. Остарбайтери («східні робітники») — таку назву нацистські чиновники вживали щодо багатонаціональної групи цивільних робітників (не німців), вивезених із окупованих територій СРСР, чітко

[20] *Захарченко О. О. Німецько-румунський окупаційний режим на території Миколаївщини. С. 160.*

позначаючи таким чином їхнє відмінне від іноземних робітників у Третьому рейху соціально-правове становище. Вихідці з СРСР сприймалися менш благонадійними як в расовому, так і в ідеологічному відношенні. Щоб відрізняти остарбайтерів від інших іноземних робітників, їх зобов'язали носити на верхньому одязі розпізнавальний знак: прямокутник з літерами «OST» на блакитному тлі.

Спочатку нацисти припускали експлуатацію радянських громадян у рамках СРСР. Починаючи війну з Радянським Союзом, німці розраховували, що вона буде блискавичною. Вони й припустити не могли, що затягнеться вона на роки. До тривалої війни Третій рейх не був готовий, тому вже взимку 1941 — 1942 років передбачалося повернення робітників на заводи і фабрики Німеччини. Але «бліцкриг» не вдався, а людські ресурси Німеччини вже не могли забезпечити військові і економічні потреби нацистів. Тому в ході Другої світової війни відбулася практично повна переорієнтація економіки рейху на іноземну робочу силу.

7 листопада 1941 року з'являється директива Г. Герінга про використання радянської робочої сили, з якої й починається відлік історії остарбайтерів. Він мотивував своє рішення так: «Російські робітники довели свою працездатність при побудові радянської промисловості, тепер нехай попрацюють на Німеччину»[21]. Відповідно до початкового задуму залучення радянських громадян мало обійтися без фізичного тиску або прямого примусу. Використовувалися лише пропаганда й агітація.

У генеральному окрузі «Миколаїв» перша кампанія з набору робочої сили відбулася в листопаді 1941 — лютому 1942 років. Тоді все обмежилося поодинокими випадками виїзду до рейху, та й ті здебільшого мали характер добровільного індивідуального найму, а не цілеспрямованої державної політики.

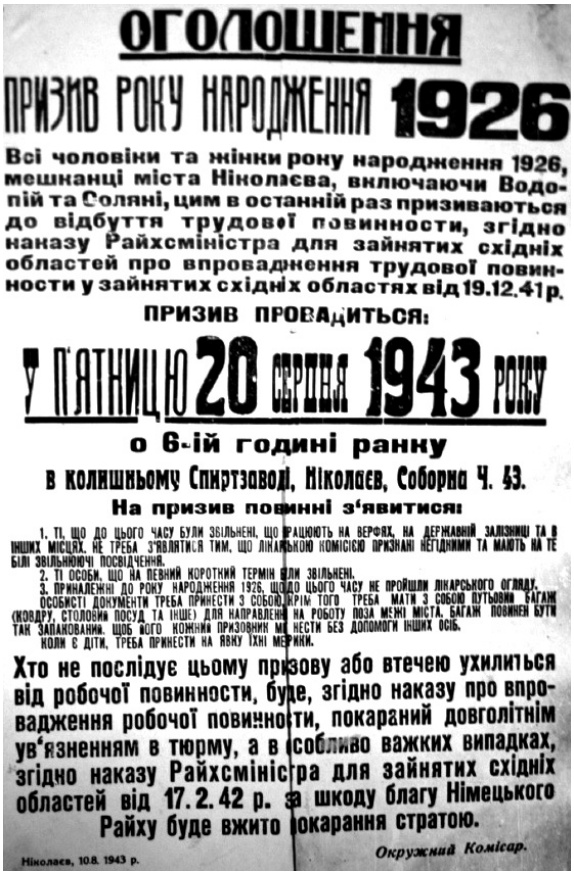
Але війна вимагала від Третього рейху великих обсягів іноземної робочої сили. Агітація і пропаганда дуже швидко вичерпали себе. У квітні 1942 року оприлюднена була нова програма, за якою добровільний виїзд радянських громадян замінювався на примусову

[21] *Чернявский В. В. Под знаком «Ост»: остарбайтеры с юга Украины в Третьем рейхе и Румынии (1941 – 1956). Николаев : Иллион, 2016. С. 24.*

мобілізацію робочої сили. На території генерального округу «Миколаїв» примусове вербування реалізовувалося за двома напрямками. Паралельно з хаотичним вербуванням громадян різного віку і професій здійснювалася планомірна мобілізація осіб 1921 — 1925 років народження.

Як правило, повістку розносили працівники біржі праці. У разі неявки окупанти погрожували різними покараннями — від тюремного ув'язнення до відправлення в Німеччину членів сім'ї і навіть смертної кари. У другій половині 1942 року засідки, облави і конвоювання майбутніх працівників рейху стали невід'ємними елементами життя генерального округу «Миколаїв».

Набором робочої сили на території Миколаївщини безпосередньо керував генерал Г. Вінклер. Із червня 1942 року і до вересня 1943-го він обіймав посаду польового коменданта Миколаєва та прилеглих районів області, а з вересня 1943 року й до 27 березня 1944 року виконував обов'язки коменданта міста. Масова депортація насе-

ОГОЛОШЕННЯ

ПРИЗИВ РОКУ НАРОДЖЕННЯ 1926

Всі чоловіки та жінки рону народження 1926, мешканці міста Ніколаєва, включаючи Водопій та Соляні, цим в останній раз призиваються до відбуття трудової повинности, згідно наказу Райхсміністра для зайнятих східніх областей про впровадження трудової повинности у зайнятих східніх областях від 19.12.41 р.

ПРИЗИВ ПРОВАДИТЬСЯ:

У П'ЯТНИЦЮ 20 СЕРПНЯ 1943 РОКУ

о 6-ій годині ранку

в колишньому Спиртзаводі, Ніколаєв, Соборна Ч. 43.

На призив повинні з'явитися:

1. ті, що до цього часу були звільнені, що працюють на верфях, на державній залізниці та в інших місцях. Не треба з'являтися тим, що лікарською комісією признані негідними та мають на те білі звільнюючі посвідчення.
2. ті особи, що на певний короткий термін були звільнені.
3. приналежні до року народження 1926, щодо цього часу не пройшли лікарського огляду.

Особисті документи треба принести з собою. Крім того треба мати з собою путьовий багаж (ковдру, столовий посуд та інше) для направлення на роботу поза межі міста. Багаж повинен бути так запакований, щоб його кожний призовник міг нести без допомоги інших осіб.

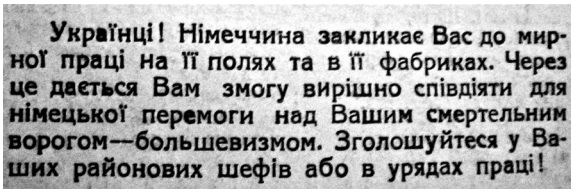
Коли є діти, треба принести на явку їхні мерки.

Хто не послідує цьому призову або втечею ухилиться від робочої повинности, буде, згідно наказу про впровадження робочої повинности, покараний довголітнім ув'язненням в тюрму, а в особливо важких випадках, згідно наказу Райхсміністра для зайнятих східніх областей від 17. 2. 42 р. за шкоду благу Німецького Райху буде вжито покарання стратою.

Ніколаєв, 10.8. 1943 р.

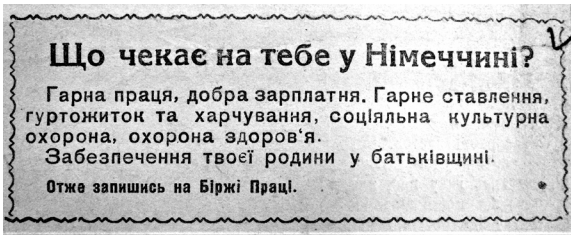
Окружний Комісар.

Оголошення нацистського окружного комісара про мобілізацію молоді на примусові роботи. 10 серпня 1943 р. (ДАМО)

Українці! Німеччина закликає Вас до мирної праці на її полях та в її фабриках. Через це дається Вам змогу вирішно співдіяти для німецької перемоги над Вашим смертельним ворогом—большевизмом. Зголошуйтеся у Ваших районових шефів або в урядах праці!

Заклик до українського населення щодо добровільної реєстрації на роботу до Німеччини. Українська думка. 23 травня 1942 р. № 41(69)

Що чекає на тебе у Німеччині?

Гарна праця, добра зарплатня. Гарне ставлення, гуртожиток та харчування, соціяльна культурна охорона, охорона здоров'я.

Забезпечення твоєї родини у батьківщині.

Отже запишись на Біржі Праці.

Заклик до українського населення щодо добровільної реєстрації на роботу до Німеччини. Українська думка. 16 вересня 1942 р. № 74(102)

лення Миколаївщини здійснювалася за допомогою підлеглих йому військових частин і каральних органів. У березні 1944 року Г. Вінклер видав наказ: усіх, хто уникає відправлення до Німеччини, оголошувати партизанами і розстрілювати. Цей наказ було доведено до населення через спеціальну звукоустановку: «Наказ коменданта м. Миколаєва — генерала Вінклера міському чоловічому населенню. З 24 по 26 березня до 4 години дня все чоловіче населення віком від 14-ти до 60-ти років повинне з'явитися в табір «Темвод». Ті, хто не з'явився, після 4 години 26 березня будуть розстріляні, разом із ними будуть розстріляні їхні переховувачі». Вказана в наказі погроза широко застосовувалася на практиці поліцією, жандармерією. Під час облав поліція застосувала зброю проти тих, хто ухилявся від евакуації. Саме під час цих облав був розстріляний громадянин М.Зелеський, який намагався сховатися від німців. Свідок Перечуда був очевидцем розстрілу 82-х громадян, заарештованих по звинуваченню у відмові їхати до Німеччини. Свідок Поліщук була очевидицею розстрілу 76 чоловік[22].

Крім Г. Вінклера мобілізацією робочої сили займався цілий ряд інших офіцерів німецької армії. Особливо «відзначилися» оберштурмфюрер СС, керівник управління поліції безпеки (СД) Г. Сандлер, начальник жандармського посту Р. Міхель, старший польової жандармерії Р. Бери й інші[23]. Не менш жорстоким був Ф.Вінцлеб, який з 28 листопада 1941 року по 25 березня 1944 року займав посаду начальника охоронної поліції Миколаєва. Саме він у 1943 році взяв участь у привселюдному повішанні 30 жителів, що намагались уникнути депортації до Німеччини[24].

Спочатку окупанти намагалися депортувати на роботу до Німеччини переважно кваліфікованих робітників. Так, на 29 чоловік чорноробочих припадає 262 кваліфіковані працівники, з яких найбільше слюсарів — 34, токарів — 14, суднокладальників — 14, електриків — 8, столярів — 8, розмітників — 5[25].

---

[22] *Шитюк М. М. Остарбайтери. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944. С. 343.*

[23] *Чернявский В. В. Под знаком «Ост»: остарбайтеры с юга Украины в Третьем рейхе и Румынии. С. 57.*

[24] *Шитюк М. М. Остарбайтери. С. 343 – 344.*

[25] *Чернявський В. В., Животовська В. В. Статево-віковий та професійний склад населення, вивезеного на примусові роботи до Третього рейху в 1941 – 1944 роках. На матеріалах Миколаївської області. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : збірник наукових праць, м. Миколаїв, 24 – 25 жовтня 2019 року. Миколаїв, 2019. С. 60.*

Восени 1942 року вивезення більшменш кваліфікованих робітників стало проблемою. Чисельність населення 1920 — 1922 років народження зменшилася настільки, що подальше вивезення даної категорії виявилось неефективним у кількісному відношенні. Вербувальні кампанії переорієнтувалися на молодші вікові групи. А ці особи через юний вік не могли ще отримати виробничі спеціальності. У 1943 році започатковано вивезення осіб 1926 і 1927 років народження. Починається «полювання за головами».

Остарбайтери

Майбутні остарбайтери біля вагонів перед відправленням до Німеччини. 1942 р.

У 1943 році набір робочої сили на території Миколаївської області проходив з допомогою мобілізації молоді. Апогей набору молоді припав на літо і осінь 1943 року. На території генерального округу «Миколаїв» набір осіб 1926 року народження почався в серпні. Депортація здійснювалася форсовано, а фізичний тиск став нормою життя.

Окупанти були змушені постійно «омолоджувати» контингент депортованих. Почали орієнтуватися на підлітків 1927 року народження. Хоча німцям не вдалося повністю депортувати всю молодь, але в окремих населених пунктах зникли цілі вікові групи. Так, наприклад, 6 вересня 1943 року із с. Нова Одеса німці вивезли практично

Вигнання жителів Миколаївщини на примусові роботи до нацистського рейху. 1943 р. (Державний архів Миколаївської області)

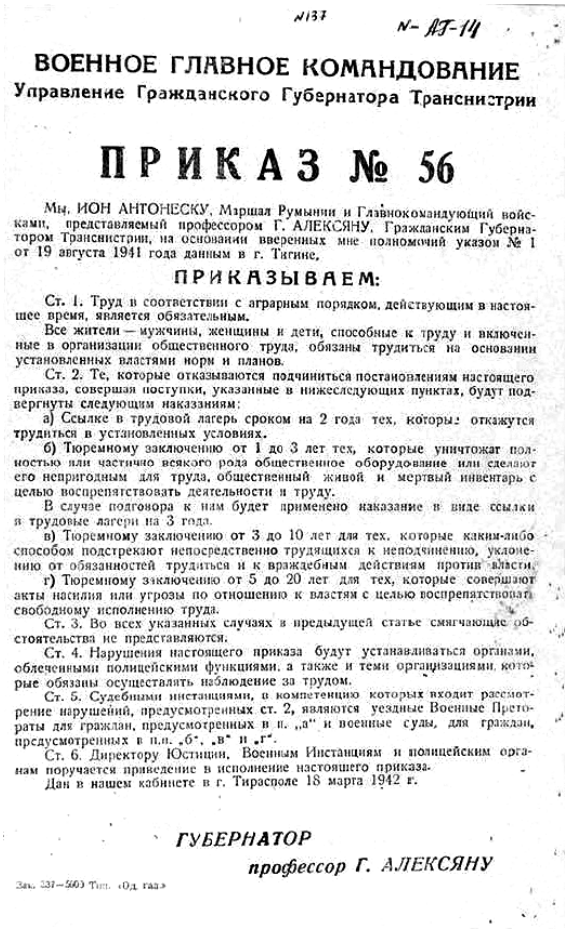
всіх юнаків і дівчат 1923 року народження. Офіційно біржі праці не проводили мобілізацію радянських громадян молодших 1927 року народження. Однак саме для цих цілей в кінці 1943 року окупанти провели секретну операцію «Сіно» з вивезення до Німеччини дітей 10-14 років. Наприкінці 1943 року мобілізація відбувалася на тлі тотального опору місцевого населення, через що виникла потреба в більш активній участі поліції і окупаційних військ. У селах жандарми розносили повістки і відразу ж конвоювали завербованого в сільраду. Б. Н. Алтухов, уродженець с. Куйбишеве Єланецького району Миколаївської області, згадував, що в серпні 1943 року поліцаї забрали його прямо з-за столу. Агресивні дії змушували населення чинити опір і ховатися до тих пір, поки не закінчувалася мобілізація. У відповідь на це поліція почала практикувати нічні рейди. У 1943 році масового характеру набули облави, які стали основним інструментом вербувальних кампаній. Особливо активно окупанти використовували силові заходи навесні, після проголошення Й. Геббельсом «тотальної війни». Зазвичай їх організовували в громадських місцях — на ринках, вокзалах тощо. В одну з таких пасток потрапив миколаєвець В. М. Абрамов (1928 року народження): в серпні 1943 року його разом із групою однолітків затримала поліція в районі Центрального ринку[26].

Фактично в 1943 році окупанти провели останню чітко сплановану вербувальну кампанію на території м. Миколаєва. У лютому-березні 1944 року в м. Миколаєві та області окупаційна влада проводила останню акцію по набору робочої сили для Третього рейху. За 1944 рік у реєстрі зафіксовано 743 випадки депортації до рейху; 47,4% від загальної кількості[27].

Інша ситуація з вербуванням склалася на території «Трансністрії». Румунія розглядала зайняті землі (які згодом повинні були стати законними частинами королівства Румунія) своєю військовою здобиччю і не була зацікавлена в подальшому виснаженні трудових ресурсів «Трансністрії». Це суперечило інтересам Третього рейху. Розбіжності навколо трудових ресурсів «Трансністрії» проявилися між Румунією і Третім рейхом вже у ході

[26] *Чернявский В. В. Под знаком «Ост»: остарбайтеры с юга Украины в Третьем рейхе и Румынии. С. 65 – 66.*

[27] *Чернявський В. В., Животовська В. В. Статево-віковий та професійний склад населення, вивезеного на примусові роботи до Третього рейху в 1941 – 1944 роках. На матеріалах Миколаївської області. С. 60 – 61.*

№137 N- AT-14

ВОЕННОЕ ГЛАВНОЕ КОМАНДОВАНИЕ
Управление Гражданского Губернатора Трансністрии

ПРИКАЗ № 56

Мы, ИОН АНТОНЕСКУ, Маршал Румынии и Главнокомандующий войсками, представляемый профессором Г. АЛЕКСЯНУ, Гражданским Губернатором Трансністрии, на основании вверенных мне полномочий указом № 1 от 19 августа 1941 года данным в г. Тягине,

ПРИКАЗЫВАЕМ:

Ст. 1. Труд в соответствии с аграрным порядком, действующим в настоящее время, является обязательным.

Все жители — мужчины, женщины и дети, способные к труду и включенные в организации общественного труда, обязаны трудиться на основании установленных властями норм и планов.

Ст. 2. Те, которые отказываются подчиниться постановлениям настоящего приказа, совершая поступки, указанные в нижеследующих пунктах, будут подвергнуты следующим наказаниям:

а) Ссылке в трудовой лагерь сроком на 2 года тех, которые откажутся трудиться в установленных условиях.

б) Тюремному заключению от 1 до 3 лет тех, которые уничтожат полностью или частично всякого рода общественное оборудование или сделают его непригодным для труда, общественный живой и мертвый инвентарь с целью воспрепятствовать деятельности и труду.

В случае подговора к нам будет применено наказание в виде ссылки в трудовые лагери на 3 года.

в) Тюремному заключению от 3 до 10 лет для тех, которые каким-либо способом подстрекают непосредственно трудящихся к неподчинению, уклонению от обязанностей трудиться и к враждебным действиям против власти.

г) Тюремному заключению от 5 до 20 лет для тех, которые совершают акты насилия или угрозы по отношению к властям с целью воспрепятствовать свободному исполнению труда.

Ст. 3. Во всех указанных случаях в предыдущей статье смягчающие обстоятельства не представляются.

Ст. 4. Нарушения настоящего приказа будут устанавливаться органами, облеченными полицейскими функциями, а также и теми организациями, которые обязаны осуществлять наблюдение за трудом.

Ст. 5. Судебными инстанциями, в компетенцию которых входит рассмотрение нарушений, предусмотренных ст. 2, являются уездные Военные Преторы для граждан, предусмотренных в п. „а" и военные суды, для граждан, предусмотренных в п.п. „б", „в" и „г".

Ст. 6. Директору Юстиции, Военным Инстанциям и полицейским органам поручается приведение в исполнение настоящего приказа.

Дан в нашем кабинете в г. Тирасполе 18 марта 1942 г.

ГУБЕРНАТОР
профессор Г. АЛЕКСЯНУ

Зак. 337—5003 Тип. «Од. газ.»

Наказ військового командування «Трансністрії» про обов'язкову працю чоловіків, жінок і дітей та види покарань за порушення наказів окупаційної влади. 18 березня 1942 р. (ДАМО)

організації перших вербувальних кампаній. Румунське командування вважало, що в самій «Трансністрії» не вистачає робочих рук, а вербування до рейху значно ускладнювало існуючу проблему. До того ж, у самій Румунії мав місце дефіцит робочої сили. Спочатку окупанти намагалися організувати добровільне відправлення. Не отримавши бажаних результатів, почали в березні 1942 року примусову мобілізацію, яка проводилася протягом 1942 — 1944 років, але ніколи не була такою масовою, як німецькі вербувальні кампанії на території генерал-губернаторства «Миколаїв» і, в основному, практикувалася тільки в тих місцях, де існувало масове безробіття[28].

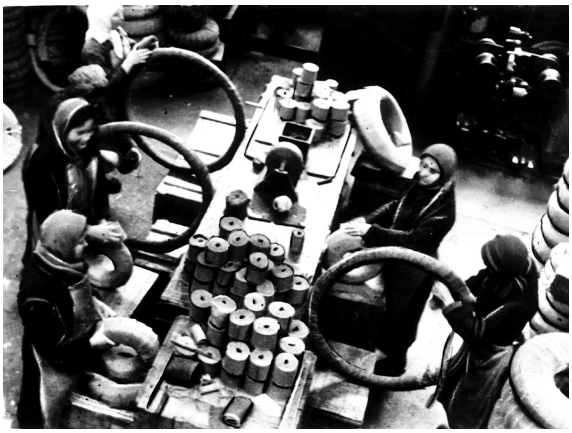
Шанси на виживання остарбайтерів у Німеччині залежали значною мірою від того, куди людина потрапляла: на державне виробництво, де умови праці та побуту були найважчими, чи до сільського господаря, де було легше прохарчуватися. Третина остарбайтерів працювала в сільському господарстві, 45% — у промисловості. За статево-віковим складом поміж східних робітників був найбільший відсоток жінок (51%) і найбільша кількість неповнолітніх (майже 41% серед чоловіків і 60% серед жінок)[29].

[28] *Чернявский В. В. Под знаком «Ост»: остарбайтеры с юга Украины в Третьем рейхе и Румынии. С. 74 – 75.*
[29] *Українські примусові робітники в Німеччині («остарбайтери»). Територія терору. URL: http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/ost-arbeiters/.*

Основна маса остарбайтерів у 1942 — 1944 роках була задіяна в промисловому виробництві. На німецьких заводах і фабриках східні робітники працювали окремими групами, до яких призначали ще німця-майстра і перекладача. Працевикористання остарбайтерів у промисловості рейху супроводжував надзвичайно високий рівень травматизму. Для східних робітників не було передбачено жодної техніки безпеки, була відсутня базова профтехнічна підготовка. Невміння працювати на токарних, фрезерних верстатах та інших технічних засобах спричиняло каліцтва. Травматизм досягав високого рівня.

Переважну більшість депортованих до Німеччини радянських громадян утримували в так званих трудових таборах. У переважній більшості табори для остарбайтерів являли собою комплекс дерев'яних бараків (число яких залежало від кількості робітників), лазні, їдальні та адміністративних будівель, де розміщувався комендант і охорона. Облаштування житлових приміщень обмежувалося ярусами нар і грубкою-буржуйкою. Іноді східних робітників розміщували в найнесподіваніших приміщеннях, швидкоруч переобладнаних під казарми.

Як правило, остарбайтери отримували неякісні і сурогатні продукти харчування. Наприклад, ерзац-кава складалася зі смаженої карамелі і ячменю, а ерзац-чай був сумішшю трав, що надавали воді відповідного кольору. Хліб для радянських військовополонених і цивільних осіб виготовлявся за особливим рецептом: 72% борошна нижчих сортів і 28% жому цукрових буряків. Іноді жом замінювали на тирсу, пил або інше сміття, що робило так званий «рашенброд» взагалі неїстівним. Бруква і капуста, з яких варили табірну юшку, ніколи не піддавалися попередньому очищенню. У миску східного робітника потрапляли гнилі овочі разом з хробаками, гусеницями та іншими шкідниками. «Головну страву» остарбайтерів описував німецький інженер, який працював на одному із заводів концерну Круппа: «Так званий круппівський бун-

Остарбайтери за пакуванням кабелю. 1942 – 1944 рр.

керний суп складався з води і шматочків турнепсу і більше нагадував помиї, ніж їжу»[30].

Протягом усієї війни невирішеною залишалася проблема забезпечення одягом. За весь період перебування в Німеччині східні робітники отримували робу і пару дерев'яних черевиків-колодок не більше 1-2 разів.

У 1942-1945 роках праця остарбайтерів активно використовувалась гроссбауерами, а також дрібними і середніми фермерами. Варто зауважити, що умови праці та життя східних робітників безпосередньо залежали від господаря-роботодавця. На великих сільськогосподарських підприємствах становище східних робітників практично не відрізнялося від ситуації, що склалася в промисловості. Кожен гроссбауер, який масово використовував працю іноземців, обладнав на території свого господарства трудові табори. Як правило, ними ставали комори, хліви та інші споруди. Норми харчування мало відрізнялися від промислових підприємств. Вранці і ввечері — чай, о 12.00 видавали обід, який складався з вареної брукви або горохового супу, зрідка в раціоні з'являлась неочищена варена картопля.

Українці на сільгоспроботах у Німеччині. 1943 – 1944 рр.

На жаль, сумна доля не оминула наш край. Німці влаштовували облави, заарештовували людей, насильно заганяли у вагони і відправляли до Німеччини. Так, у багатьох 15-20-літніх, примусово вивезених до Німеччини, життя з самого початку було понівечене гітлерівським режимом. Документи, опитувальні листи вивезених у рабство мешканців Миколаївщини, які зберігаються в держархіві Миколаївської області, свідчать про жахливі умови утримання східних робітників у трудових таборах Німеччини.

Остарбайтери з Миколаївщини, як і з інших регіонів, працювали на різних роботах. Непосильна праця по 12-14 годин на добу на військових заводах,

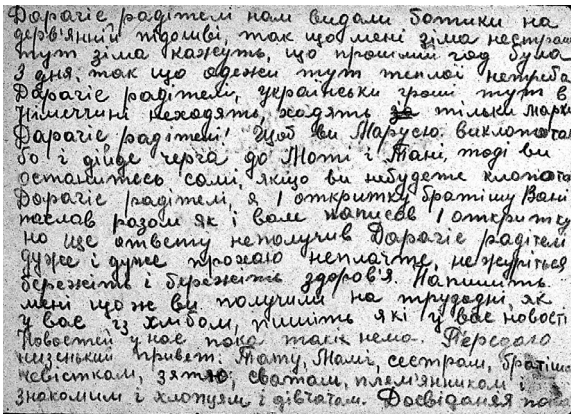
[30] *Чернявский В. В. Под знаком «Ост»: остарбайтеры с юга Украины в Третьем рейхе и Румынии. С. 170 – 171.*

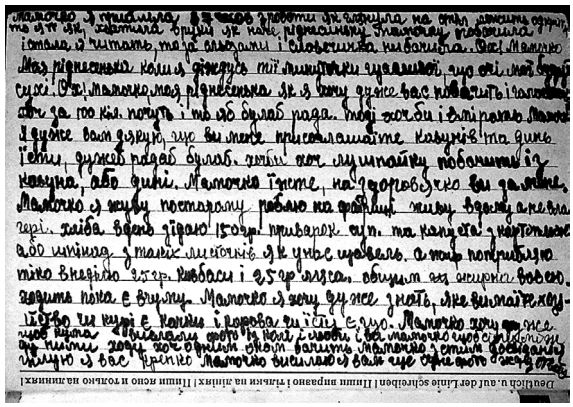
Документи окупації
(ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 866)

Документи окупації
(ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 872)

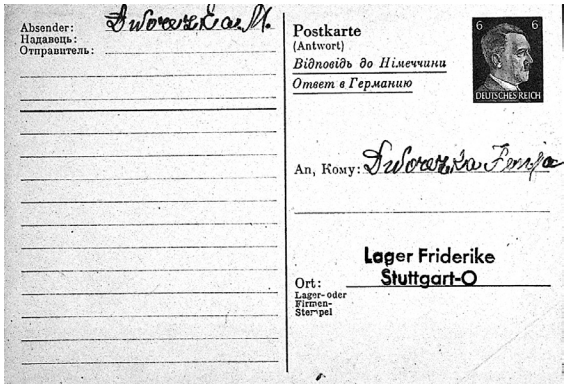

Документи окупації
(ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 866 частина 2)

Документи окупації
(ДАМО. Ф.Р2871, оп. 1, спр. 872 частина 2)

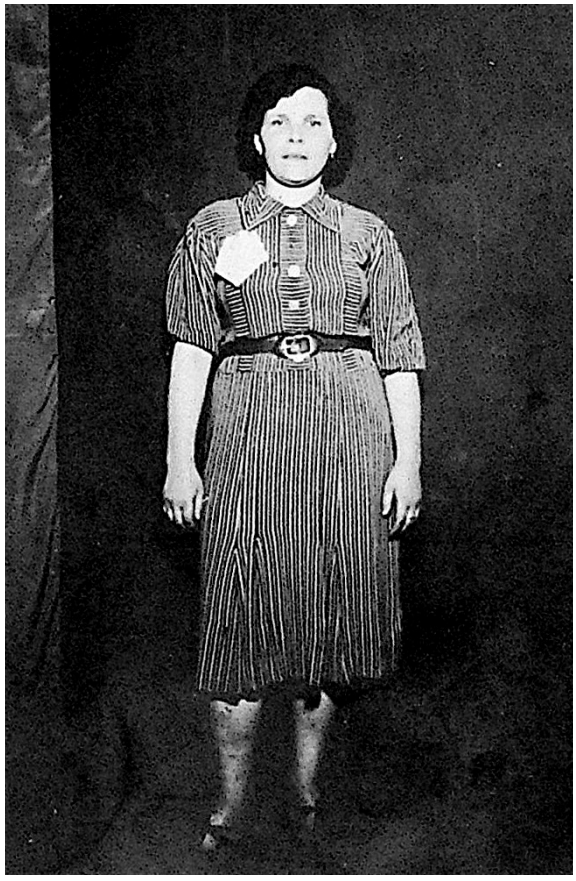
у шахтах, на кар'ерах, будівництві і в полі швидко забирала останні сили. Колишня остарбайтер Івкова Марія Пилипівна, яка була вивезена 28 травня 1942 року з с. Пересадівка Вітовського району, згадувала: «Працювала на чорній роботі в господарстві і на полі по 16-17 годин на день. Платили 10 марок на місяць. Одяг і взуття не видавали». Остарбайтер Алексеєнко Олена Федорівна, яку було примусово вивезено 6 березня 1944 року із села Свято-Троїцьке Новоодеського району, розповідала: «Працювала я в господаря-німця в Чехословаччині, в господарстві Шнайберга. Працювала на важких польових роботах, куди возила на візку своїх двох малолітніх дітей. Тривав робочий день 12 годин на добу. Спочатку платили 6 марок, пізніше почали пла-

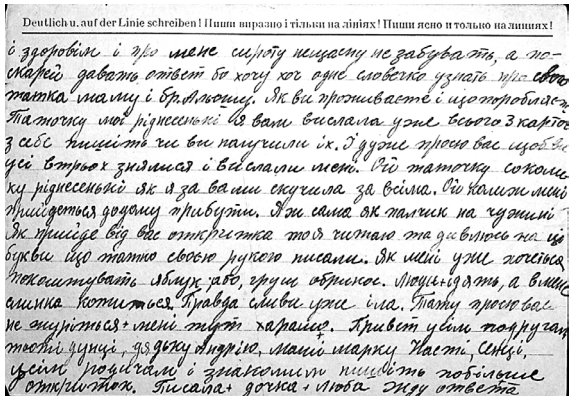
Документи окупації
(ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 872 частина 3)

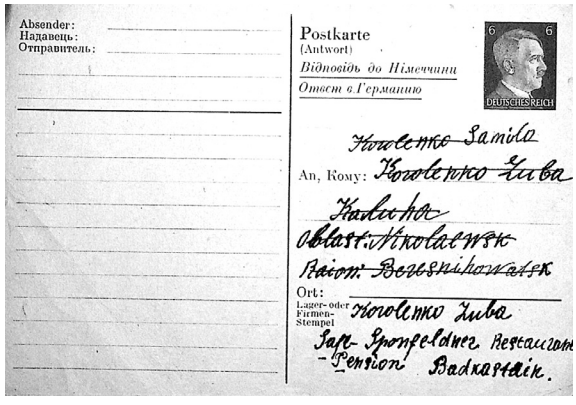
Документи окупації
(ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 908)

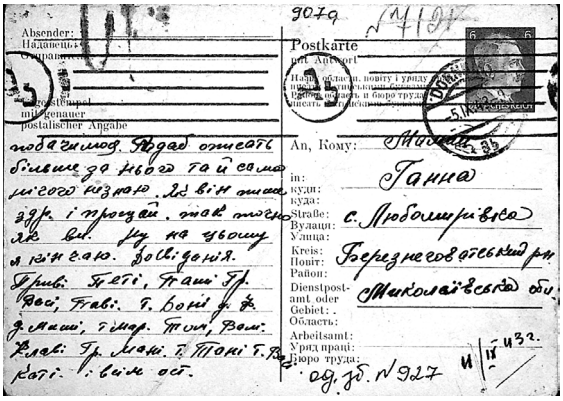
Документи окупації
(ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 872 частина 4)

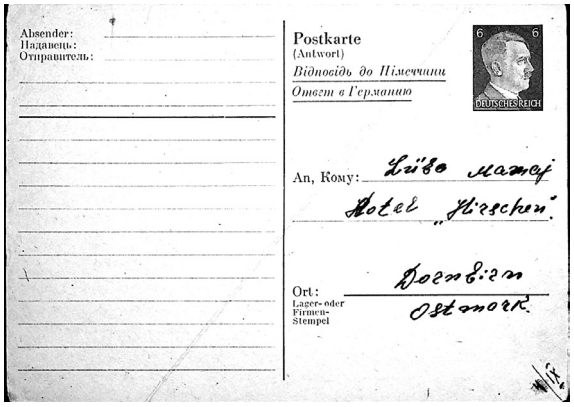
Документи окупації
(ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 908 частина 2)

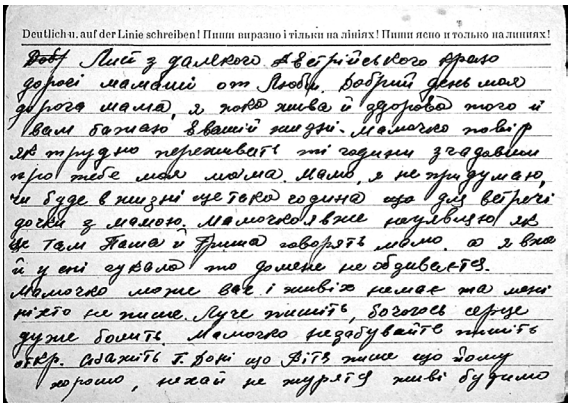
Документи окупації
(ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 908 частина 3)

Absender:
Надавець:
Отправитель:
Postkarte
(mit Antwort)
An, Кому:
Ганна
Любомирівка
Березнеговатський р-н
Миколаївська обл.
od. Jb. N 927

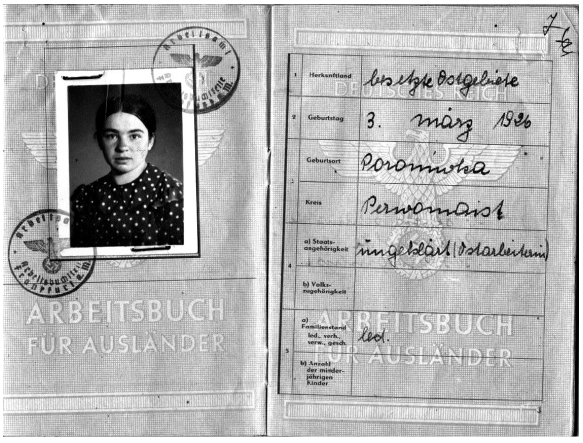
Документи окупації (ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 927)

Absender:
Надавець:
Отправитель:
Postkarte
(Antwort)
Відповідь до Німеччини
Ответ в Германию
DEUTSCHES REICH
An, Кому:
Ort:
Lager- oder Firmen-Stempel

Документи окупації (ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 927 частина 3)

Deutlich u. auf der Linie schreiben! Пиши выразно і тільки на лініях! Пиши ясно и только на линиях!

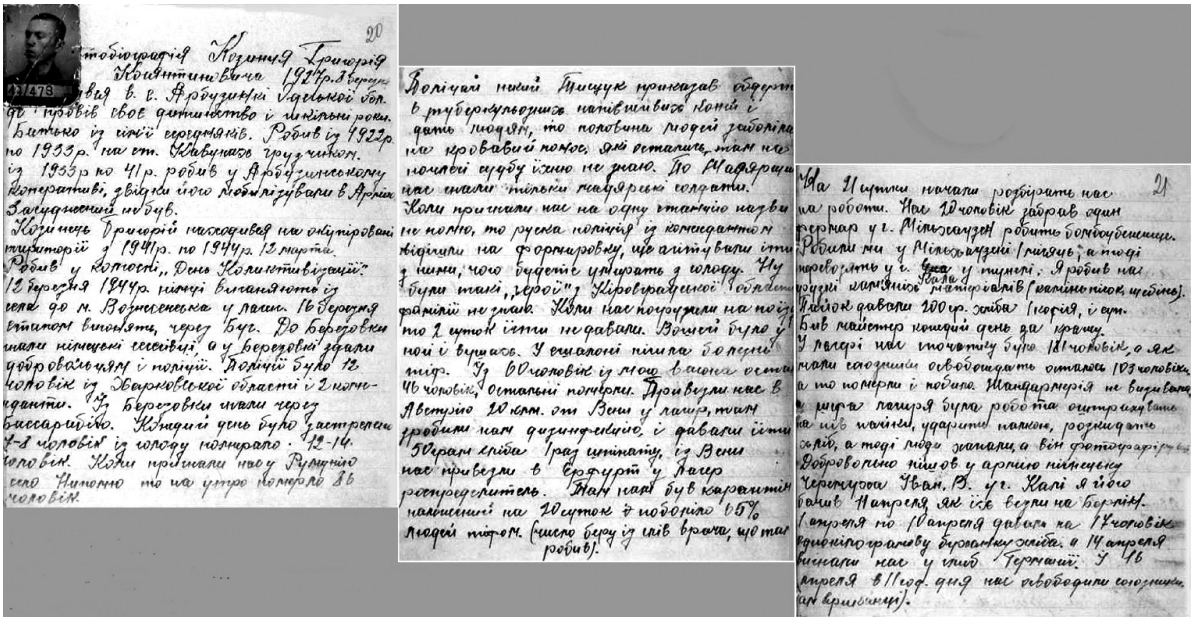
Документи окупації (ДАМО. Ф.Р-2871, оп. 1, спр. 927 частина 2)

ARBEITSBUCH FÜR AUSLÄNDER
1 Herkunftland
2 Geburtstag
3. März 1926
Geburtsort
Kreis
a) Staatsangehörigkeit
ungehörig (staatenlos)
b) Volkszugehörigkeit
c) Familienstand led., verh., verw., gesch.
ledig
d) Anzahl der minderjährigen Kinder

Трудова книжка вигнаної нацистами на примусові роботи до нацистського рейху мешканки Миколаївщини Л.Ф. Сичавської (ДАМО)

тити 32 марки на місяць. Проживали в кімнаті, де були нари, матраци й кожному по одній ковдрі. Постійно сварили, з дітьми виганяли з хати».

Ще гіршими умови праці були у тих, хто жив у таборах. Крім того, що вони змушені були виконувати дуже важку, інколи навіть непосильну роботу, вони весь час ходили голодними і знесилені. «Весь час ми ходили голодними. Нарешті привезли на вечерю в якихось іржавих бочках від бензину вариво із гнилої картоплі, кропиви, лободи. Видавали по 70 грамів хліба із тирси. Дівчата, котрих раніше сюди пригнали, почали нам говорити, що на кращі харчі сподіватись нічого». І далі: «Коли вве-

Спогади Григорія Козинця про перебування на примусових роботах у нацистському рейху (ДАМО)

чері приводили з роботи в табір, починалась роздача баланди. Біля котла з баландою стояли 3 німці: 1 — з черпаком, 2 — з палицею, 3 — з брандспойтом. Ми отримували по черпаку баланди у той посуд, у кого який був: миски, казанки, консервні банки, у одного хлопця навіть був нічний горщик. Отримавши свою порцію, далеко не відходили, а з'їдали на місці. Здебільшого без хліба, тому що пайку хліба (200 грамів, а то й менше) отримували вранці, перед виходом на роботу. З'ївши порцію баланди, чекали: можливо, залишиться щось у котлі і вдасться отримати добавку. Якщо щось залишалось, натовп голодний поспішав до котла. Німець починав бити палицею, а другий вмикав брандспойт і обливав усіх водою, при цьому всі троє дуже веселилися»[31].

І тільки декому більш-менш «пощастило» потрапити до непоганих господарів: проживали в окремій кімнаті, отримували хоча б один раз на рік одяг, білизну і взуття, порівняно з іншими — більше грошей. Таких людей були одиниці, загальна ж маса страждала під тяжким ярмом.

[31] *Шитюк М. М. Остарбайтери. С. 349.*

Архівні дані свідчать, що тільки з Баштанського району відправлено до Німеччини 1 678 чоловік[32], з Братського — 412 чоловік[33] (і це зрозуміло, бо більша частина населення в цьому районі була знищена). У Німеччині на остарбайтерів чекали непосильна праця, знущання гітлерівців та смерть від хвороб і голоду.

Колонізаторським планам окупантів населення Миколаївщини чинило опір. Молодь не з'являлася на збірні пункти, родичі та батьки переховували тих, хто підлягав вивезенню, комусь вдавалося дивом втекти з вагонів. Неявка на біржі праці або втеча загрожували смертю. Так, 6 липня 1943 року було повішано 10 чоловік молоді 1924-1925 років народження, які хотіли уникнути відправлення в неволю[34].

Німецько-румунський окупаційний режим приніс величезні страждання населенню області. Так, лише у селах Новосергіївка та Новогорожене Баштанського району в період окупації та під час відступу гітлерівці насильно вивезли на примусові роботи до Німеччини 55 чоловік; повністю знищили 2 колгоспи, що знаходилися на цій території, понад 1000 голів великої рогатої худоби, близько 500 овець, 300 свиней, вивезли до рейху 200 коней, 3000 тонн різного збіжжя, спалили 2 школи та 14 будинків колгоспників[35]. Із Снігурівського району насильно вивезли до Німеччини 1708 осіб: чоловіків — 1105; жінок — 582; дітей, молодших 16 років — 21[36]. На Миколаївщині в період окупації гітлерівці 25 884 людини примусово вивезли в німецьке рабство. Загарбники зруйнували 9058 будівель, із них 1160 житлових будинків, 391 промислово-виробничу споруду, 712 складів і зерносховищ, 4928 тваринницьких споруд, 257 дитячих закладів, 413 клубів; знищили або вивезли до рейху і в Румунію 147 870 голів великої рогатої худоби, 106 882 коней, 301 304 голів овець і кіз, 157 871 свиней, 769 392 штуки птиці, знищили 708 400 га посівів зернових культур, 18 430 га посівів картоплі тощо.

Варварами було знищено і пограбовано 1827 будівель, які належали дер-

[32] *Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 939. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 8.*
[33] *ДАМО. Ф.Р. 1426. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 28.*
[34] *Из обвинительного заключения по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков в гор. Николаеве Николаевской области. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944. С. 497.*
[35] *ДАМО. Ф.Р. 1002. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 26.*
[36] *ДАМО. Ф.Р. 1554. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 9.*

жавним підприємствам і установам, в тому числі 986 житлових будинків, 1 музей, 19 лікарень, поліклінік і амбулаторій, 146 шкіл. При відступі повністю були зруйновані стапелі суднобудівних заводів Миколаєва, 15 із 19 причалів морського флоту, 3 хлібозаводи, вивезено обладнання заводу «Дормашина».

На момент визволення в місті залишалося лише 65 тис. мешканців (до війни проживало 167,1 тис. чоловік[37]). Загальні матеріальні збитки по області становили 17,5 млрд карбованців[38].

Новий порядок, що встановили нацисти на окупованій території України, приніс її народу лихо й страждання. Нацистська окупаційна політика, побудована на жорстоких репресивних методах і засобах, продовжувалась аж до остаточного вигнання нацистських збройних сил за межі України.

Підірвана німцями водонапірна вежа 1944 р. (Кадри радянської кінохроніки. МППРМ)

Кинута німецька техніка на території ЧСЗ 1944 р. (ДАМО)

Німці мінують залізничну колію при відступі 1944 р. (Кадри радянської кінохроніки. МППРМ)

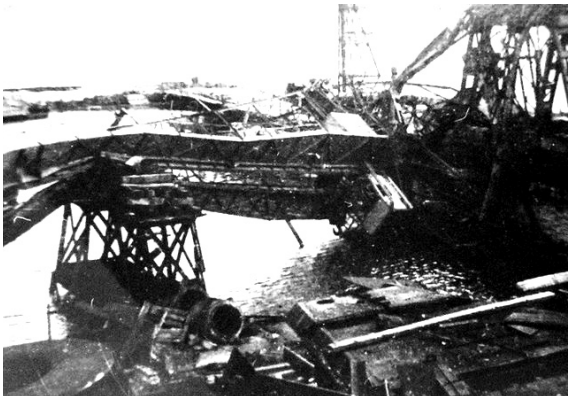
Миколаїв. Недобудовані радянські підводні човни С-37 і С-36. 1941 р. (німецька світлина)

[37] *Справка об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками предприятиям, учреждениям, организациям, колхозам и гражданам Николаевской области. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944. С. 493, 495.*

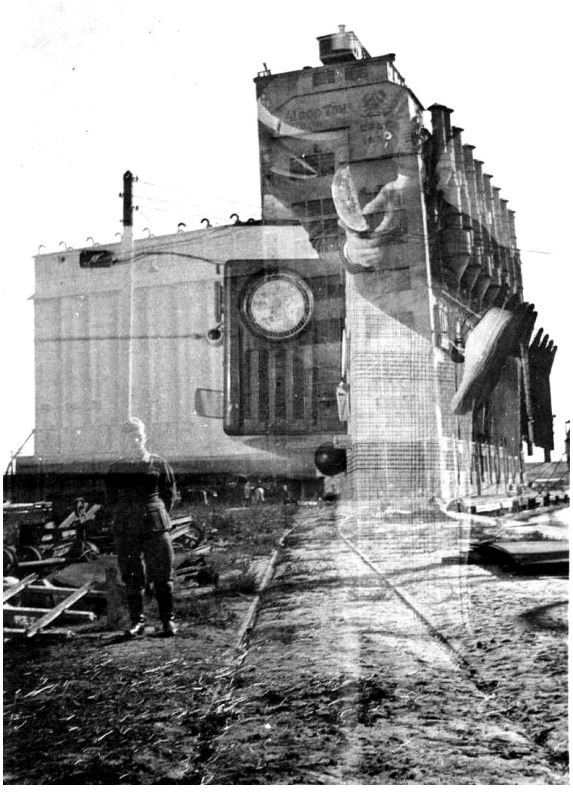
[38] *ДАМО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 16.*

Зруйнований будинок Аркасів.
(Кадри радянської кінохроніки. МППРМ)

Вигляд зруйнованого стапеля
на Чорноморському суднобудівному заводі.
Березень 1944 р. (ДАМО)

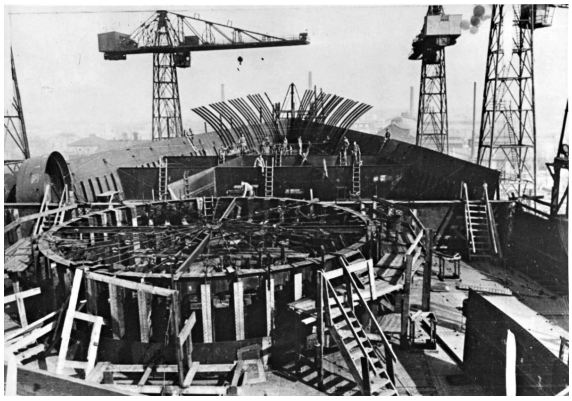
Миколаїв. Німецький солдат на тлі
зруйнованого елеватора. 1941 р.

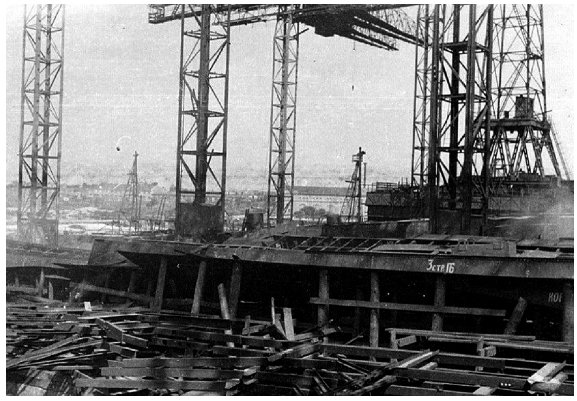
Миколаїв. Залізничні колії на Південній верфі.
Фото Віллі Прагхера. 1942 р.

Миколаїв. Порт Елеватор. 1941 – 1943 рр.
(німецька світлина)

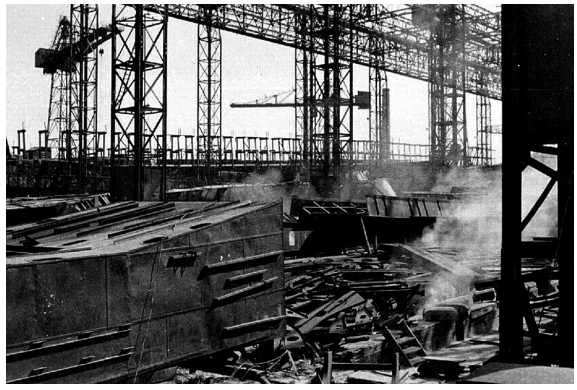
Миколаїв. Німці оглядають недобудований лінкор «Радянська Україна». 1941 р. (німецька світлина)

Миколаїв. Суднобудівний завод. 1941 – 1943 рр. (німецька світлина)

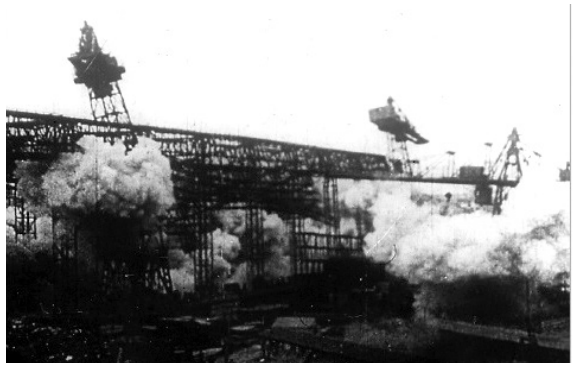
Миколаїв. Стапелі заводу № 198 (зліва С-37, праворуч С-36). 1941 р. (німецька світлина)

Миколаїв. Суднобудівний завод. 1941 – 1943 рр. (німецька світлина)

Миколаїв. Суднобудівний завод (Nikolajew Sowj. Kriegshafen Sept. 1941). 1941 р. (німецька світлина)

Підрив стапелів німцями. Миколаїв. Березень 1944 р. (Кадри радянської кінохроніки. МППРМ) (німецька світлина)

ДИРЕКТОРСВІ ОДЕСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ..

78

Мені довелося супроводити цими днями екскурсію на розкопи стародавньої Ольвії, при чому я зустрів там великі непорядки, про які поспішаюся повідомити Вас.

На розкопах я застав вартовим того-ж таки, з давніх часів відомого мені Семена Лазого. Але музейчик, який був там, зараз має дуже невідрадний вигляд.. Зі слів С.Лазого я довідався, що цей музейчик розібрали люде, а місцева влада не приймала ніяких заходів до його врятування. В альбомах фотографій у тому музейчикові багато фото кераміки, а дуже мало розкопів. І мені здається, що там потрібні перш за все плян Ольвії з нанесенням на нього всіх розкопів і фотографій самих розкопів, а не кераміки.

Колись, за дозволом сільської влади, на території с тародавньої Ольвії було збудовано 2 хати, в яких оселилися селяне с. Парутино.. Коли було організовано заповідник, ці хати в селян були куплені заповідником, при чому на цілком добровільних умовах, без ніякого примусу, конфіскації або чогось подібного. Проте зараз після переміни влади, існування заповідника не оформлено, вартовий Лазий не одержує зарплати, а селяне, які колись були поселилися на території розкопів, а потім продали свої хати заповідникові, тепер заявили претензії на ці продані ними хати, а сільська влада, хоч і знає, що ці хати були ними продані, повернула їм право в власности на них. Таким чином я застав одну хату вже зайняту людиною зовсім сторонньою заповідникові, і яка не має ніякого юридичного права на цю хату, а претендент на другу хату, що так само не має ніякого юридичного права на неї, вимагає, щоби в найвищах вартовий Ольвії С.Лазий, з тим, щоби самому туди переїхати. Тоді утвориться таке становище, що на території розкопів будуть жити якісь зовсім сторонні люде, а вартовий розкопів примушений буде шукати собі притулку десь на селі, отже становище до крайности ненормальне.

Повідомляючи Вас про це, сподіваюся, що Ви вживете заходів до того, щоби вартовий розкопів С.Лазий, який на тих розкопах зломив собі ногу і став інвалідом, не був виселений з території розкопів, а також доведете до відома місцевої Парутинської влади, що хоч зараз, під час війни, заповідник і не має законного оформлення, проте розкопи треба берегти, і то належить до обов'язків перш за все місцевої влади, а розбазарювання, яке припускає місцева влада замість охорони, не припустиме ні в якому разі і не під яким зглядом.

Хвилі лиману далі розмивають спідне місто, я бачив як рухнувша земля розкрила в одній місці „суботрукції",- споруди підфундаменти еліністичного періоду. Я бачив лише рештки цих суботрукцій, які вже пішли в воду. Щоби запобігти руйнуванню цього спідного міста, бажано було-б збудувати бодай 2 - 3 невеличких заохоронних стіни в воді перпендікулярно до берега. Спідне місто в Ольвії було центром, де найбільше кипіло життя в часи існування її, а тому воно має дуже великий інтерес. Багато його вже розмито водою, дуже бажано було-б охоронити принайні хоч те, що є зараз. Тим більше, що будова таких охоронних стін не складна й не дорога.

Поскільки тепер Миколаїв відрізаний від Ольвії державним кордоном, а ні я сам, а ні миколаївська адміністративна влада не може втрічатися у справи Ольвії. Тому дозволяю собі звернути Вашу увагу на всі ці ненормальности й просити Вас вжити заходів до їх усунення.

Т. В. О. ДИРЕКТОРА

Звернення виконувача обов'язків директора Миколаївського історичного музею до директора Одеського історичного музею від 2 червня 1942 р. із повідомленням про руйнування археологічної пам'ятки стародавньої Ольвії (ДАМО Ф.Р-1037, оп. 1, спр. 1, арк. 78-78зв.)

Зруйнований нацистами завод «Дормашина». Березень 1944 р. (МППРМ)

РОЗДІЛ ІІІ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ — ЖЕРТВИ ВІЙНИ

Страшна доля спіткала також військовополонених. Історія воєн — це ще й історія військовополонених. Без убитих, поранених і полонених воєн не буває. За різними оцінками, число військовополонених на окупованій території України становило близько 1,8 млн осіб[1]. Причин, через які воїни потрапляли в полон, багато. Військово-стратегічні: несподіваний напад Третього рейху, важкі умови війни, в яких опинилися солдати Червоної Армії (переважна частина полонених була захоплена в т.зв. «великих котлах»). Як причини браку командного складу Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) і недостатнього рівня підготовки кадрів слід виділити наступні: громадянську війну, яка призвела до масової еміграції офіцерського корпусу, сталінські репресії в РСЧА 1937-1938 років, а також розширення армії в 1939-1941 роках (списковий склад зріс більше ніж утричі), у результаті чого напередодні війни близько 75% офіцерів і 70% комісарів займали свої посади менше року; чимало було і червоноармійців, які служили менше року[2]. До суб'єктивно-психологічних факторів слід віднести розгубленість, паніку, викликані очевидною перевагою німецьких військ у перший період війни.

Ставлення керівництва СРСР до військовополонених було одне: «У нас немає полонених, є тільки дезертири та зрадники». Думку Й. Сталіна про те, що воїну Червоної Армії краще загинути, ніж опинитися у ворожому полоні, було закріплено в радянському законодавстві: «Положенням про військові злочини» 1927 року встановлювалася рівність понять «здача в полон» і «добровільний перехід на сторону

[1] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 9.*

[2] *Бобров В. Большая ложь о великой войне. URL: https://liewar.ru/tragediya-22-iyunya/22-bolshaya-lozh-o-velikoj-vojne.html.*

ворога», який карався розстрілом із конфіскацією майна[3]. У наказі Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії № 270 від 16 серпня 1941 року підкреслювалося: «Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають знаки розрізнення і дезертирують у тил або здаються в полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту як родичі тих, що порушили присягу і зрадили свою Батьківщину... Зобов'язати кожного військовослужбовця, незалежно від його службового становища, вимагати від вищого начальника, якщо частина його знаходиться в оточенні, битися до останньої можливості, щоб пробитися до своїх, і якщо такий начальник або частина червоноармійців замість організації відсічі ворогу віддадуть перевагу здатися в полон — знищувати їх усіма засобами, як наземними, так і повітряними, а сім'ї тих червоноармійців, хто здався в полон, позбавляти державної допомоги»[4].

У роки німецько-румунської окупації жертвами нацистського терору в Україні стали загалом 1 млн 571 тис. радянських військовополонених.

Рівень смертності в німецьких таборах для військовополонених на схід-

Взяття в полон бійців Червоної Армії німецькими солдатами. Серпень 1941 р. (МППРМ)

[3] *Постановление Центрального исполнительного комитета СССР Совета Народных Комиссаров СССР от 27 июня 1927 года «Положение о воинских преступлениях» библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических республик. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3325.htm.*

[4] *Приказ Ставки Верховного Главнокомандования Красной Армии №270 от 16 августа 1941 г. URL : https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0033_obe&object=translation&l=ru.*

ному фронті становив 51,5%. В аналогічних таборах на західному фронті — менше 5%[5].

Винятковість Другої світової війни полягає в тому, що радянські полонені перебували поза законом як з німецької, так і з радянської сторін. Ставлення гітлерівців до радянських військовополонених було набагато гіршим, ніж до полонених з інших країн. Уряд СРСР не підписав Женевську 1929 року конвенцію, яка зобов'язувала воюючі сторони зберігати військовополоненим життя, забезпечувати їх житлом, харчуванням, одягом, за втечу — карати тільки в адміністративному порядку (чим Німеччина і виправдовувала свою жорстоку поведінку з радянськими військовополоненими). Радянський уряд не прийняв пропозицію Міжнародного Чер-

Військовополонені (МППРМ)

воного Хреста щодо обміну списками військовополонених, взяти на себе турботу про долю потерпілих на фронті.

Становище радянських військовополонених, які через ті чи інші обставини потрапили в німецький полон, було нестерпним. Неймовірних мук і страждань зазнавали вони у таборах, що густою сіткою вкрили майже всю Україну. Основною причиною жорстокого ставлення до радянських військовополонених у таборах є нацистська теорія про расову неповноцінність слов'ян, які сприймалися нацистами як маса расово неповноцінних, тупих людей. Расова ненависть гітлерівців погіршувалася ідеологічним неприйняттям комунізму. Фюрер на нараді вищого командного складу вермахту 30 березня 1941 року заявив: «Комуніст ніколи не був і не стане нашим товаришем. Йдеться про боротьбу на знищення... Комісари є злочинцями, і з ними слід поводитися, як зі злочинцями. Політичні комісари є основою більшовизму в Червоній Армії, носіями ідеології, ворожої націонал-соціалізму, і не можуть бути визнані солдатами. Тому, перебуваючи в полоні, їх треба розстрілювати». 6 червня 1941 року видано «Наказ про комісарів»,

[5] *Радянські полонені. Забуті жертви війни. Історична правда. URL : https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/22/43435/.*

який передбачав негайний розстріл усіх взятих в полон політпрацівників Червоної Армії, як «носіїв опору»[6]. 8 вересня 1941 року гітлерівське командування видало «Розпорядження про ставлення до радянських військовополонених в усіх таборах військовополонених». Автором цього документа був генерал Г. Рейнеке, на якого А. Гітлер поклав відповідальність за реалізацію всієї програми масового знищення радянських військовополонених. У ньому говорилось: «Червоноармієць не розглядається як солдат у звичайному сенсі слова, як це розуміється щодо наших західних противників. Червоноармієць повинен розглядатися як ідеологічний ворог, тобто як смертельний ворог націонал-соціалізму, і тому мусить зазнати відповідного ставлення». У пам'ятці з охорони радянських військовополонених, що називалась «Більшовизм є смертельним ворогом націонал-соціалістської Німеччини», говорилось про ставлення до радянських військовослужбовців, які потрапили в полон: «Навіть полонений радянський солдат, яким би смирним він не виглядав зовні, використовуватиме будь-яку можливість для того, щоб виявити свою ненависть до всього німецького. Тому щодо них абсолютно необхідна максимальна пильність, найбільша обережність і недовір'я…»[7].

З моменту взяття в полон не всім червоноармійцям вдалося подолати виснажливий шлях в німецькі концтабори влітку-восени 1941 року. Довгі похмурі колони радянських військовополонених важко брели під конвоєм німецьких охоронців по 30-40 кілометрів в день. Ступив у сторону, простягнув руку до кинутої скоринки хліба, не зміг йти і впав або не піднявся після привалу — тут же лунала автоматна черга. Уцілілих після переходу чекало ще одне коло пекла — самі табори, які навіть таборами не можна назвати.

Що ж являла собою система німецьких таборів для військовополонених на окупованій ворогом території?

Вона ділилася на 5 категорій:

- збірні пункти (табори);
- пересильні табори («Дулаг», нім. Dulag);
- постійні табори («Шталаг», нім. Stalag);
- основні робочі табори;
- малі робочі табори.

[6] *Веремеев Ю. Приказ «О комиссарах» 6 июня 1941 г. Красная Армия и Вторая мировая война. URL: http://army.armor.kiev.ua/hist/prik-komissar.shtml.*

[7] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). С. 31.*

Радянські військовополонені в пересильному таборі. Серпень 1941 р. (МППРМ)

Німецький наглядач з палицею в руці (МППРМ)

Збірні пункти створювалися в безпосередній близькості від лінії фронту або в районі операції, що проводилася. Тут йшло остаточне роззброєння полонених, складалися перші облікові документи.

Наступним етапом руху полонених були «Дулаги» — пересильні табори, зазвичай розташовувалися поблизу залізничних вузлів. Обнесений колючим дротом пустир і вишка для вартового — таким був «Дулаг», в якому полоненим доводилося по місяцю і довше чекати своєї долі.

Після початкового сортування полонених відправляли в табори, що мали, як правило, постійне місце розташування в тилу, далеко від військових дій. Всі табори різнилися за номерами, в них зазвичай знаходилася велика кількість полонених.

У «Шталагах» з їх бараками умови не дуже відрізнялися. Там лише в жовтні 1941 року почався перехід на «зимовий розклад», але ще і в листопаді, і в грудні чимало таборів «працювали по-літньому». Табори типу «Шталаг» були базою для мережі основних робочих таборів, йому підлеглих. Останні мали по кілька тисяч в'язнів і відрізнялися один від одного літерами, що додаються до найменування головного

табору. Малі робочі табори підпорядковувалися основним робочим таборам або безпосередньо постійним «Шталагам». Розрізнялися по найменуванню населеного пункту, де розміщувалися, і за назвою основного робочого табору, до якого були приписані. Чисельність ув'язнених у малих робочих таборах була від кількох десятків до кількох сотень людей.

На окупованій території України нацистами було створено понад 200 місць позбавлення волі радянських військовополонених. Це — «Дулаги» (пересильні табори), «Офлаги» (стаціонарні табори для офіцерів), «Шталаги» (для рядового та сержантського складу або змішані). Всього за роки окупації на території України діяло 30 команд шталагів и 27 команд дулагів[8]. Кожен день від голоду, холоду, в результаті страт і тортур у них гинуло майже 2,5 тис. осіб.[9]

Табори для радянських військовополонених не підпадають під міжнародне поняття концтабору «звичайного типу»: була відсутня спеціальна техніка знищення людей — газові камери, крематорії. Але як би їх не називали в офіційних нацистських документах, всі табори, що знаходилися на окупованій території України, за умовами режиму утримання ув'язнених служили цілям масового знищення людей.

Окупанти надавали великого значення Миколаївському генеральному округу, його високорозвиненій суд-

Радянські військовополонені в пересильному таборі. Серпень 1941 р. (МППРМ)

[8] *Радянські військовополонені. Територія терору. URL : http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/period/?ci_themeid=136.*

[9] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 16.*

нобудівній промисловості з важливим морським портом на півдні України, багатими сільськогосподарськими районами. Вони покладали великі надії на швидке відновлення суднобудівної промисловості як могутнього засобу для панування на Чорному морі.

Саме на вимогу управителя усіма кораблебудівними заводами Миколаєва та Одеси генерала фон Бодеккера, а також технічного експерта капітана Хассельмана в Миколаєві, в районі Темвод, поряд із «Північною верф'ю», було створено концтабір для радянських військовополонених «Шталаг-364», розрахований на 70 тис. полонених (комендант підполковник Штрабах, потім Гаусман), але в таборі перебувало 26-30 тис. полонених. Табір мав відділення в Одесі, Херсоні, Первомайську, Вознесенську, Грейговому, Новій Одесі, Бузькому, Себине, багатьох інших населених пунктах, на заводі ім. А. Марті (Чорноморський суднобудівний завод)[10]. Ці військовополонені повинні були стати основною робочою силою в здійсненні наміченої гітлерівцями програми будівництва військових кораблів і підводних човнів.

Слід зазначити, що варварське поводження гітлерівських військовослужбовців із захопленими в полон солдатами і офіцерами Червоної Армії мало місце вже безпосередньо на полі бою. Саме на залізничній станції Грейгове Миколаївської області, як свідчать матеріали Нюрнберзького процесу, німецькі солдати захопили в полон невелику групу тяжко поранених червоноармійців. Кілька днів не давали їм ніякої їжі і води. Полоненим відрізали вуха, викололи очі, відрубали руки, а потім закололи їх багнетами[11].

На території, яка нині є Вітовським районом Миколаївщини (Грейгівська сільська рада), біля с. Водокачка нацистами був створений великий концтабір, де утримувалися радянські військовополонені. Цей пересильний табір був першим на Миколаївщині нацистським концтабором і називався «Дулаг 137». В'язнями цього табору були бійці 18-ї та 9-ї радянських армій Південного фронту, які потрапили в полон у серпні 1941 року біля села Грейгове, а також радянські військовополонені із Севастополя. В оточення до грейгівського котла потрапило близько 10 000

[10] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944. С. 263.*

[11] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 41.*

червоноармійців і командирів. Лише порівняно невеликій кількості бійців разом зі штабом вдалося вислизнути з нацистського кільця. Гітлерівські головорізи вимістили «арійську» лють і злобу на беззахисних полонених: розстріляли у протитанковому рову біля станції Грейгове понад 4 000 радянських бійців. З 1942 року табір передано до відомства гестапо та СД[12].

Спочатку військовополонених розмістили просто неба, потім поставили барак, але в зиму 1941-1942 років німці боялися залишити там військовополонених, їх перевели до Миколаєва, на Темвод, тобто першими в'язнями «Шталагу-364» стали військовополонені, переведені восени 1941 року з села Грейгове Вітовського району. До кінця 1943 року в таборі було вже 26 тис. військовополонених. Їх гнали сюди з-під Севастополя, Запоріжжя, Ростова-на-Дону і навіть з Краснодара. Темвод — робітниче селище на околиці міста, яке було розташоване на правому березі Інгулу. Вся територія «Шталагу-364» була розбита на окремі ділянки. В одній зоні були розташовані російські військовополонені, в другій — українці, в третій — військовополонені з Кавказу, в четвертій — полонені із Середньої Азії. Для того, щоб вони не спілкувалися між собою, між зонами було натягнуто колючий дріт. Офіцерський склад був відділений від солдатів. Військовополонені льотчики розміщувалися окремо від усіх. У кожному з 26-ти двоповерхових неопалюваних бараків перебувало близько 200 військовополонених. Внутрішні входи і виходи охоронялися поліцаями. Ходіння по табору заборонялося[13].

Що являв собою «Шталаг-364», розповідають у своїх спогадах очевидці тих подій — його колишні в'язні. Їх свідоцтва являють особливу цінність.

В.М. Азаров: «Нарешті ми побачили табір. Зовні він відрізнявся від тих, які ми вже пройшли. Двоповерхові корпуси житлових будівель, розташованих у ряд, видно зелені дерева, окремі споруди будівель. Все це нагадувало житлове, спокійне містечко. Але це було тільки перше враження.

Житлові корпуси не опалювалися, в приміщеннях було холодно, люди спали

[12] *Захарченко О. О. «Грейговський прорив» Південного фронту і народження української гвардії. Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. Миколаїв, 2015. № 1(39). С. 46, 48.*

[13] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 264.*

прямо на підлозі, часто прокидалися серед трупів померлих товаришів»[14].

«Поблизу входу в табір, — пише в спогадах В.Н. Лельчицький, — з обох боків знаходилися двоповерхові будівлі, в яких розміщувалися різні німецькі адміністративні управління...

З лівого боку в першому ряду будівель розміщувалася табірна поліція,

Центральні ворота концтабору «Шталаг» (МППРМ)

Табірна кухня «Шталагу-364» (МППРМ)

що складалася із зрадників, які одягали спеціальну форму. На другому поверсі був карцер, куди поміщали військовополонених за незначні провини. Там же знаходилися дві кімнати на 40 осіб для євреїв, виявлених як в місті, так і в таборі. Після того, як ці кімнати заповнювалися арештованими, людей виводили за паркан і там розстрілювали.

В кінці табору, в його південній частині, в одному з двоповерхових будівель містився лазарет, призначений для обслуговування поранених і хворих військовополонених. Один із будинків біля лазарету, з його лівого боку, було обгороджено парканом. У ньому був організований тифозний барак. На захід, праворуч від лазарету, приблизно за 300 метрів від нього, перебував харчоблок. Там же розміщувалися і різні склади. У північно-західній частині табору знаходилось табірне управління абверу — німецької розвідслужби»[15].

Як згадує В.М. Азаров, «... кожному, хто потрапляв до концтабору на Темводі,... довелося побувати в приміщенні, на дверях якого висіла звичайнісінька табличка з написом: «I-С». Це був німецький розвідувальний орган

[14] *Інтерв'ю з В. М. Азаровим. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*
[15] *Інтерв'ю з В. Н. Лельчицьким. Архів Л. Б. Ташлай, 1988.*

під кодовою назвою «абверкоманди І Бі / 153». Під диктовку зондерфюрерів Гаванського і Шпурке діловод фельдфебель Зігель заповнював «персональхефтлінгскартен» — особисті картки полонених. Потім досвідчені розвідники шляхом опитування намагалися підсумувати відомості секретного характеру про військовополонених, а також про об'єкти в різних районах країни, на кавказьких нафтопромислах, про конструкції, розробки нової радянської зброї»[16].

Особливу увагу приділяли показанням інженерів, конструкторів, техніків, командирів. Допитувалися вони в окремій кімнаті, їх били, відправляли в карцер і в гестапо, звідки вони вже не повертались.

Влітку-восени 1942 року миколаївський табір на Темводі поповнився великою партією військовополонених з Криму, в основному, захисників Севастополя, серед яких були вже згадані В.М. Азаров, В.Н. Лельчицький, а також наш земляк артилерист П.І. Зайцев. Вони з болем згадують про цей період. Із великої партії військовополонених з Криму далеко не всім судилося дійти до Миколаєва. Десятки тисяч радянських військовополонених гітлерівці знищили ще під час так званого «транспортування», що здійснювалося, як правило, пішки, в неймовірно важких умовах, що було цинічним порушенням Женевської конвенції 1929 року, яка допускала піший перехід на відстань не більше 20-ти кілометрів на день; гітлерівці ж здійснювали багатоденний піший перехід змучених, голодних, роздягнених і босих полонених в умовах суворої зими і при виснажливій спеці влітку. Піше транспортування полонених поширювалося і на поранених, і на хворих, і на виснажених бійців, яким гітлерівці відмовляли в медичній допомозі. Тих, хто відставав від колони, безжально розстрілювали, добивали прикладами, а трупи залишали непохованими на дорозі.

В.М. Азаров (МППРМ)

[16] *Інтерв'ю з В. М. Азаровим. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*

«Важким був шлях із табору в Бахчисараї до сімферопольської в'язниці, — згадує В.М. Азаров. — Це була дійсно дорога смерті. Тяжко поранені, знесилені від втрати крові, голоду і спраги; полоненим не під силу було пройти цей шлях, і вони падали дорогою. Німецька охорона впритул розстрілювала їх. І так було всюди при переході з табору в табір.

Я пам'ятаю табір у Херсоні: колючий дріт, вартові з автоматами і кулеметами на вишках, відсутність найелементарніших санітарних умов, висока смертність серед військовополонених від дистрофії, тифу, дизентерії.

Незабаром ми знову опинилися в дорозі. Під посиленим конвоєм колону полонених відправляли в миколаївський табір на Темводі. По курній дорозі, знемагаючи від спраги і спеки, ми йшли, намагаючись берегти останні сили. Багато жителів міста, які стояли на узбіччі дороги, старалися передати нам що-небудь із їжі, але німецькі солдати не підпускали їх до нашої колони. Конвоїри продовжували бити прикладами знесилених людей, були чутні постріли навіть тоді, коли зовсім небагато залишалося до табору. Німці добивали тих, хто, втративши останні сили, залишався лежати на дорозі.

Ось і табір Темвод. Неймовірна спрага мучила людей, від спеки тріскалися губи. Сотні людей, пробиваючи дорогу, кинулися до заповітного крана з водою. Охорона табору, бавлячись, нещадно б'є полонених прикладами і гумовими кийками»[17].

Ці ж факти підтверджує колишній в'язень «Шталагу-364» В.Н. Лельчицький: «4 липня 1942 року наш госпіталь був захоплений гітлерівцями. Почався тривалий період важких, болісних моральних і фізичних поневірянь, а для мене, як єврея, на додаток до всього — і постійне смертельно небезпечне становище.

Протягом усіх етапів (Севастополь, Джанкой, Херсон, Миколаїв) гітлерівці полювали на політпрацівників і євреїв, по-звірячому розправляючись зі своїми жертвами.

З Херсонської в'язниці нас погнали до Миколаєва. Без їжі і води в спекотні серпневі дні за дві доби ми добрели до Миколаєва, втративши дорогою понад 100 осіб. У нашому етапі було 2000 чоловік. Падаючих від знемоги людей конвой розстрілював.

[17] *Інтерв'ю з В. М. Азаровим. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*

Після прибуття до Миколаєва почалося серед військовополонених сортування... Мені вдалося переконати німецького лікаря Кеппі, що я українець. Як українця і лікаря-терапевта, мене відправили в лазарет при таборі для обслуговування поранених і хворих військовополонених»[18].

Ось як згадує ці дні П.І. Зайцев: «Опухлих від голоду, нас — три тисячі полонених — фашистські душогуби погнали з Херсона на Миколаїв. Не така вже й велика відстань між цими містами, приблизно 65 кілометрів, але ми цей шлях долали три доби, до того ж за цей час гітлерівці не дали нам ні крихти їжі, ні краплі води. Зате щедро пригощали побоями і кулями. Помітно порідшали наші ряди, але ми трималися до останнього подиху, не залишаючи тяжкопоранених, несли їх на гімнастерках, плащ-наметах або на чомусь іншому.

Але ось нарешті і Миколаїв, а потім і Темвод. Конвоїри підрахували прибулих і не дорахувалися понад тисячу осіб. Дорогою до Миколаєва на шляху позаду колони залишалися трупи тих, хто вибився з сил остаточно, все частіше лунали черги з автоматів конвою — це добивали лежачих. Проїжджаючи повз колони, німецькі офіцери, сміючись, очевидно, для розваги, стріляли з пістолетів прямо в групу полонених. І ті падали»[19].

В першу чергу в таборі знищували політруків. Прикладом може служити доля Л. Мізаненка. Напевно, ще живі родичі, діти або онуки нашого земляка з Варварівки, до війни директора школи, вчителя історії Л. Мізаненка, доля якого обірвалася трагічно в січні 1942 року. Через охоронця-поліцая табору йому вдалося передати записку додому: «Зоя! Прибув в табір 18.1.1942 р. Передавав записки, тебе немає. Коли жива, прийди: корпус 22, кімната №25, принеси шиті валянки з калошами, те-

В.Н. Лельчицький та Л. Мізаненко (МППРМ)

[18] *Інтерв'ю з В. Н. Лельчицьким. Архів Л. Б. Ташлай, 1988.*
[19] *Інтерв'ю з П. І. Зайцевим. Архів Л. Б. Ташлай, 1988.*

Сім'я Л. Мізаненка. Варварівка 1943 р. (МППРМ)

плі брюки, білизну, трішки грошей, їсти — що є: кукурудзу, пшеницю, ячмінь тощо і, може, каплуна. Пропадаю з голоду. Не дай померти. Поклопочи — можна взяти на поруки. Привіт. Льоня. Можна пішки прийти». Але коли дружина принесла йому теплий одяг та їжу, було пізно — його, як політрука, розстріляли напередодні. На руках у дружини залишилося четверо синів. Вони пережили окупацію, голодні повоєнні роки, здобули освіту. Один із синів обрав професію військового[20].

За втечу або спробу втечі радянські військовополонені, всупереч загальновизнаним нормам міжнародного права, каралися смертю. Наказувалося при спробі до втечі по військовополонених стріляти без попереджувального оклику, «з твердою рішучістю уразити ціль». Спіймані військовополонені прямували до таборів Маутхаузен, Майданек, де їх розстрілювали.

Про свою першу втечу з табору на Темводі згадує Р.І. Капрелян: «Після жорстокого допиту в гестапо мене помістили в камеру смертників разом з євреями. Протягом двох днів камера поповнилася втікачами — двома льотчиками: моїм бортрадистом О. Богдановичем і кабардинцем Асланом.

Німці тримали нас у камері смертників 21 день. Кожні понеділок і п'ятницю в табір приїжджала машина з гестапівцями. В нашу камеру заходив поліцай осетин Бісау і оголошував список євреїв, яких нібито переводять в інший табір. Людей виводили, шикували і вели за територію табору, на пустир.

[20] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 59.*

Ставши на підвіконня, витягнувшись, ми бачили, як їх роздягали догола, підводили до заздалегідь виритого рову. Кроків за 25-30 було встановлено столик, на ньому — папір, склянка і пляшка шнапсу. Автоматник-німець підходив до столу, випивав склянку шнапсу і розстрілював нещасних.

Два офіцери гестапо виймали револьвери і добивали людей.

Легко зрозуміти наш стан — п'ятьох неєвреїв, коли поліцай оголошував список для переводу в інший табір.

Очевидно, німці вирішили влаштувати нам психологічну кару.

На 21-й день нас перевели в табір[21]».

Р.І. Капрелян (МППРМ)

У «Шталагу-364» військовополонені були приречені на мученицьку голодну смерть. Від хвороб, холоду, голоду, побоїв щодня вмирали сотні людей. У брошурі «Про поведінку військ на Сході», виданій до початку війни проти Радянського Союзу, головнокомандувач німецькими збройними силами розглядав постачання харчуванням російських військовополонених як «неправильну гуманність». Як правило, у всіх таборах новоприбулих «витримували» на голодному режимі — їх не годували по 10 і більше діб[22]. Це призводило до загального виснаження полонених, виникнення голодних набряків, до смертності. Про це свідчать і ті в'язні табору на Темводі, що вижили. «Смертність в цьому таборі від голоду, виснаження і хвороб, — згадує В.М. Азаров, — була дуже велика. Один раз на день нам давали напівсире вариво з немолотої гречки по півлітра.

Хворі і поранені не мали ніякого догляду, лежали з брудними пов'язками, в їх ранах заводилися хробаки. Люди

[21] *Інтерв'ю з Р. І. Капреляном. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*
[22] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 65 – 66.*

Жахи табірного життя. Голод

Роздача табірної баланди (МППРМ)

на очах старіли, обростали. Вид їхній був жахливий, неможливо було звикнути до безправного становища, до принизливого, як до худоби, звірячого поводження, до постійного голоду... Особливо дикі сцени відбувалися при роздачі гарячої їжі. Біля великого казана з так званим «супом» на невеликому підвищенні — вічно п'яний німець-садист Віллі. Організовуючи порядок, без жодного приводу, він бив людей, що підходили за їжею батогом або гумовим шлангом з вплетеним у нього сталевим дротом. Він бив по обличчю, по очах, по голові...»[23].

Його слова підтверджує колишній в'язень «Шталагу-364» П.І. Зайцев: «Через три години після прибуття в табір на Темводі прислужники табірного начальства приготували нам їжу. Дрож пробігає по тілу, коли згадуєш ту диявольську «кухню». Зі складу викотили, невідомо з якого розрахунку взятих, вісім залізних бочок, заповнених сирою водою, потім в кожну всипали не то висівки, не то дерть, розбовтали палицею — і все. Але ми були страшенно голодні і покірно, за наказом поліцаїв, стали один за одним і ланцюжком підходили до бочки. Там отримували черпак сіро-сизого пійла, а на

[23] *Інтерв'ю з В. М. Азаровим. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*

додачу удар нагайкою по тілу і по чому попало — по голові, по спині.

З тих пір ми перейшли на режим, встановлений для в'язнів концтабору»[24].

Як згадував в'язень табору на Темводі А.П. Акопян: «Денний пайок військовополонених був дуже мізерним. Трохи юшки з гнилої капусти, овочевих решток або пшениці, що пахла гасом, часто без солі, трохи сурогатного хліба. Майже роздягнені, з дірявим взуттям на ногах або просто обмотаних ганчір'ям, худі, як скелети, люди ходили по території табору в пошуках хоча б якоїсь їжі. Виснажені в'язні, знесилившись, падали і тут же вмирали. «Похоронні команди» не встигали ховати померлих. Іноді їх складали біля 26-го корпусу, де знаходився лазарет. Тут же рили глибокі ями, куди потім скидали трупи померлих в'язнів. Найменший промах кожного з нас загрожував неминучим розстрілом. Ми були свідками того, як фашисти розстріляли п'ятьох чоловіків із числа тих, хто працював на табірній кухні. Невеликий казанок якогось жиру, знайдений у них, і став причиною їх загибелі»[25].

«Нерозлучним супутником терору в таборі, — згадує В.В. Парфьонов, — був

А.П. Акопян (МППРМ)

голод. Раціон харчування ніколи не виходив за межі шматочка, не більше 200 грамів, так званого «хліба» із висівок і півлітрового черпака баланди з гнилої картоплі і її лушпини. Це на повну добу на дорослу людину. Ось чому на території Темводу земля, не вкрита каменем, була суцільно порита: в'язні табору пальцями колупали її нескінченну кількість разів у надії відкопати свіжий корінець або хробака»[26].

[24] *Інтерв'ю з П. І. Зайцевим. Архів Л. Б. Ташлай, 1988.*
[25] *Інтерв'ю з А. П. Акопяном. Архів Л. Б. Ташлай, 1989.*
[26] *Інтерв'ю з В. В. Парфьоновим. Архів Л. Б. Ташлай, 1988.*

Як розповідав у своїх спогадах Р.І. Капрелян: «У таборі було багато дистрофіків, змучених, неймовірно худих людей, що ледве рухаються. Вилікувати цих людей, за словами полонених лікарів, було вже неможливо. Вони були приречені. Прозивали їх «маннами» (від нім. «mann» — людина). Я кілька разів бачив, як військовополонені, взявши в шеренгу мертвого «манна», волокли його, підтримуючи з обох боків, з насунутою на обличчя пілоткою, на роздачу хліба. Отримавши на один пайок більше, шеренга відпускала «манна», який падав через кілька кроків»[27].

З листа О.Л. Богдановича колишньому в'язню «Шталагу-364» В.В. Ковальову: «З великим ризиком для життя нам вдавалося, повертаючись з роботи в табір, проносити заховані в одязі хліб та інші продукти повз німецького вартового, який уважно оглядав нас, стоячи біля воріт. Німці стежили за кожним нашим кроком, і небезпека завжди підстерігала нас. Особливо в цьому відзначався «рудий» унтер. Він завжди несподівано з'являвся перед нами. І горе тому, хто потрапить йому на очі. Він бив без слів по обличчю своїм величезним кулаком, а коли падав — ударами своїх важких чобіт. Такий «в'язень» у подальшому вже не працював у цій робочій команді.

Був випадок, коли один із в'язнів, який працював у цій команді, — І. Бекетов з Дніпропетровська, — хотів непомітно передати шматок хліба одному зі своїх товаришів. Миттєво пролунав постріл. «Рудий» унтер прострілив руку І. Бекетова з пістолета»[28].

Всі спроби місцевого населення надати допомогу помираючим від голоду полоненим, дати хоч трохи будь-якої їжі і продуктів жорстоко припинялися комендантами таборів, окупаційною владою. Про це свідчить надруковане в газеті «Українська думка» оголошення міського комісара від 27 січня 1942 року про заборону цивільному населенню Миколаєва під загрозою смертної кари переховувати радянських військовополонених і надавати їм допомогу:

«Цим я нагадую наказ, що цивільному населенню найсуворіше заборонено полоненим втікачам давати харчі або іншу поміч чи давати їм притулок.

В майбутньому я буду кожну персону, яка іде проти цього наказу, найсу-

[27] *Інтерв'ю з Р. І. Капреляном. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*
[28] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 68.*

воріше карати — розстрілювати. Міський комісар»[29].

З ризиком для життя прості миколаївські жінки, чиї чоловіки перебували на фронті, яким в цей суворий воєнний час необхідно було годувати своїх дітей, знаходили можливість допомагати нашим військовополоненим. Відома художниця І.В. Кушніренко згадує, як її мама, Е.А. Морозова, разом з сусідкою Г.Я. Охріменко пекли пончики, продавали їх на Базарній площі, а на виручені гроші купували крупи, варили кашу. Годували не тільки своїх діточок, але майже кожен день носили вузлики на Темвод — нестерпно було бачити виснажених голодом радянських військовополонених[30].

Жорстоке поводження з полоненими в таборі починалося з ранку. «У будь-яку погоду, — згадував В.М. Азаров, — і в сніг, і в дощ у «Шталагу-364», на території колишнього стадіону щоранку, о 5-6-ій годині, німці влаштовували підйом і шикування усього табору. Вони бували протягом дня по кілька разів. В'язні табору під сильним вітром, у багнюці, напівроздягнені, стояли просто неба по кілька годин. Фашистська охорона, поліцаї жорстоко били знесилених людей. Починалася перевірка наявності ув'язнених, відбір у робочі команди. Також відбувався відбір в'язнів і на етапи для відправлення їх до концтаборів Німеччини, Польщі та інших країн Європи.

У розстрілах в'язнів брав участь фельдфебель з охорони табору. Він був завжди п'яний, і вбивство ув'язнених було його ремеслом. Ми звали його «фельдфебель Редиска». У вільний час він займався вирощуванням редьки. Група в'язнів завжди була в його розпорядженні. І важко уявити, що цей літній німець, займаючись такою мирною працею, бере участь у розстрілах людей»[31].

У своїх спогадах П.І. Зайцев пише: «Кожен день, з самого раннього ранку, нас ганяли до знемоги строєм по площі табору, а до вечора відбирали з нашої групи 25-30 осіб і заганяли їх у клітку, встановлену посередині табору. Моторошно було спостерігати за тими нещасними, бо всі вже знали: вони приречені на смерть. За заведеним розкладом кожного вівторка, четверга і суботи їх розстрілювали...» [32].

[29] *Там само. С. 81.*
[30] *Там само. С. 81 – 82.*
[31] *Інтерв'ю з В. М. Азаровим. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*
[32] *Інтерв'ю з П. І. Зайцевим. Архів Л. Б. Ташлай, 1988.*

Спогади В.М. Азарова і П.І. Зайцева про жорстокі порядки в таборі доповнює В.Н. Лельчицький: «За найменше порушення табірного режиму в'язнів кидали в так званий «карцер» на 8 і більше днів, залишаючи їх без їжі, просто неба, на морозі. Не всі витримували особливо суворий режим цього карцеру. Карцер являв собою невелику ділянку, обгороджену колючим дротом, в центрі стадіону. До кінця ув'язнення люди зазвичай замерзали. Померлих закопували у великій ямі за «медичним бараком»[33].

С.І. Рубцов, що перебував у таборі з серпня 1942 року і до втечі 5 листопада 1943 року, пригадував, що в'язнів переслідували постійні побиття, знущання. Часто німці використовували середньовічні тортури: припікали розпеченим залізом, заганяли під нігті голки,викручували руки, підвішуючи до стелі. У жінок вирізали груди, у чоловіків — статеві органи, виколювали очі, скидали жертви з дахів униз головою. Після всіх тортур жертву розстрілювали, а ті нечисленні, хто залишався живим, ставали каліками на все життя[34]. Колишній в'язень цього табору І.Г. Шапошников свідчить: «За найменшу провину, а дуже часто і зовсім без жодного приводу, військовополонені зазнавали звірячого побиття чим попало — палицями, гумою, батогами, ногами, ременями. Ослаблені голодом і холодом люди часто-густо вмирали від побоїв.

У таборі була зроблена клітка з кількох стовпів, обтягнутих колючим дротом. У клітку кидали людей на термін до 3-х тижнів у будь-яку пору року і за будь-якої погоди, їх майже не годували... Широко практикувалися «гусячий крок» — повзання по снігу на животі без шинелі, біг до знемоги і так звані «фізкультурні вправи»[35].

Військовополонені в таборі на Темводі утримувалися в жахливих антисанітарних умовах. Всі були вкрай завшивлені, що призводило до спалахів епідемій. Величезна кількість радянських військовополонених загинула в результаті різних інфекційних захворювань, які, як було встановлено Надзвичайною державною комісією з розслідування злодіянь гітлерівців у 1944 році, навмисно розповсюджувалися та-

[33] *Інтерв'ю з В. Н. Лельчицьким. Архів Л. Б. Ташлай, 1988.*

[34] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 267.*

[35] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 268.*

бірною адміністрацією. Тисячі в'язнів табору загинули від дизентерії, тифу, дистрофії та інших захворювань; 25-й тифозний корпус завжди був переповнений. Німці боялися заходити в нього і обходили стороною.

У лазареті були відсутні будь-які ліки. Харчування поранених і хворих було значно гірше того, що отримували інші. Тільки самовіддана допомога в'язнів-лікарів врятувала багатьом із них життя. Без необхідних хірургічних інструментів робили серйозні операції, допомагали харчуванням, яке вдавалося їм передати.

Згадує колишній в'язень К.І. Журавльов: «У серпні 1942 року до лазарету прибув рейхскомісар «України» Е. Кох. У супроводі великої групи німецьких офіцерів він пройшов повз тяжкопоранених. Поруч з ним невідступно йшов величезний бульдог.

Коли поранені через перекладача звернулися до нього з проханням поліпшити харчування, припинити знущання та побиття, надати необхідну медичну допомогу, він цинічно відповів, що «... тепер все одно у вас немає Батьківщини і немає необхідності що-небудь міняти в ваших умовах»[36].

Муки, знущання і смерть очікували радянських військовополонених, які стали об'єктом злочинних медичних дослідів німецьких лікарів. Так, наприклад, у табір на Темводі пораненим потрапив рядовий боєць 77-ї стрілецької дивізії Б.А. Холодян. Поранення його було незначним, і він без сторонньої допомоги рухався. Куля торкнулася шкірного покриву ноги, а на іншій нозі був обморожений палець. 14 січня 1943 року була призначена операція, де йому заявили, що оперують тільки обморожений палець. Його приспали і ампутували ступні ніг. Наступного дня німецький лікар приніс до ліжка хворого дерев'яні черевики і через перекладача зі сміхом наказав йому їх носити.

Аналогічно вчинили з військовополоненим Драгіним, бійцем 101-го стрілецького полку 35-ї гвардійської дивізії[37].

«На стіні одного з корпусів, — згадує в'язень концтабору на Темводі В.В. Парфьонов, — висіла чорна дошка, і на ній щодня крейдою вказувалася кількість населення концтабору... Сам я, тяжко поранений в бік і захоплений гітлерівцями в полон, кілька тижнів пере-

[36] *Інтерв'ю з К. І. Журавльовим. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*

[37] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 267.*

бував у лазареті. Таких, як я, поранених і хворих, було безліч. В подертому брудному лахмітті, виснажені, голодні, обсипані вошами, в крові. Тих нещасних, кого есесівці вважали безнадійними, складали, немов поліна, у вириті поблизу ями і ще живими засипали землею»[38].

Через відсутність взуття та одягу полонені гинули від холоду. Щоб врятуватися від морозів, військовополонені табору на Темводі виготовляли взуття з автомобільних шин, соломи і ганчірок.

У Миколаєві та інших населених пунктах області в роки окупації було чимало й інших місць утримання радянських військовополонених. Як згадував В.М. Азаров, у дуже важких умовах перебували солдати і офіцери, розміщені в міському лазареті — колишньому морському госпіталі Миколаєва, за парком імені Петровського.

Госпіталь для радянських військовополонених 1941 – 1942 рр. (МППРМ)

В його двоповерховій будівлі розміщувалися тяжкопоранені і хворі в'язні. Умови були жахливими. Антисанітарний стан у приміщеннях лазарету, велика скупченість хворих, огидне харчування, відсутність елементарної медичної допомоги — все це було причиною загибелі сотень в'язнів.

У двох бараках за стадіоном, що на розі вулиць Садової та Прикордонної, утримувалися військовополонені-інваліди: без кінцівок і сліпі.

Окупантами були створені і так звані «малі робочі табори» для радянських військовополонених. На території сучасного Чорноморського суднобудівного заводу знаходився табір, де містилося близько тисячі в'язнів. Він був розміщений у великому кам'яному будинку, за колючим дротом, охоронявся німецькою поліцією. Цих військовополонених змушували працювати на верфі. Померлих ув'язнених німці ховали на цвинтарі, що знаходиться в південній частині території заводу.

Ще один табір був влаштований німцями на трьох пагорбах (овочесховищах) поряд з колишнім військовим

[38] *Інтерв'ю з В. В. Парфьоновим. Архів Л. Б. Ташлай, 1988.*

аеродромом в Кульбакиному. У ньому знаходилося приблизно півтисячі військовополонених. Умови були жахливими: вошиві в'язні спали на цих пагорбах на сирій глиняній землі. Харчування було таким: на десять чоловік — кілограмовий буханець ерзац-хліба на день[39].

Робочі команди з виснажених військовополонених прямували в місто на різні важкі роботи. Їх відправляли на риття котлованів, розвантаження вугілля із залізничних вагонів; військовополонені працювали також на підприємствах міста: на заводах ім. А.Марті (сучасний ЧСЗ), 61 комунара, в порту. Робота була дуже важкою (12-14 годин на добу), і якщо ув'язнений не міг її виконати, його били палицями, прикладами, кололи багнетами або одразу ж розстрілювали[40].

«Але особливо гітлерівці знущалися в робочій команді на Варварівському мосту, — пише В.М. Азаров у своїх спогадах. — Сотні в'язнів табору в холодну зимову пору, ледь прикриті легким і обшарпаним одягом, під посиленою охороною, майже кожен день виходили на роботу. А вона була неймовірно важка, важка і небезпечна. Треба було сколювати лід біля понтонного моста, що простягнувся через Південний Буг. Виснажені голодом люди насилу розбивали баграми і лопатами цей лід.

Важко було працювати. Сильний вітер валив з ніг, сніг сліпив очі. Вибиваючись з останніх сил, вони працювали до пізнього вечора. Багато з них провалювалися під лід і тонули. Ніхто з охорони не намагався їм допомогти. Чути було тільки крики конвоїрів, удари прикладів»[41].

Тяжкою, виснажливою була робота і біля моста через р. Інгул. Військовополонені рубали і витягували лід голими руками. В результаті чого обморожувалася шкіра, злізала з рук і ніг. Виснажених лупцювали палицями і кололи багнетами[42].

І все ж робота в міських командах іноді давала можливість дістати що-небудь із продуктів харчування, одягу. У цьому багато допомагало цивільне населення міста. Використовуючи будь-яку можливість, ув'язненим передавали

[39] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 71 – 72.*

[40] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 266.*

[41] *Інтерв'ю з В. М. Азаровим. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*

[42] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 266.*

трохи хліба, сирої картоплі, моркви або тютюну. Це була єдина можливість поповнити голодний раціон табірного харчування.

Повертаючись після роботи в табір, в'язні намагалися прихопити з собою трохи дров для того, щоб там, у таборі, на багатті приготувати собі якусь їжу з того, що їм вдавалося дістати, працюючи в місті. Але при вході в табір німецька охорона часто проводила обшуки і відбирала все, що знаходила. Все це супроводжувалося жорстокими побоями, криками, ударами прикладів. Навіть невеликі оберемки гілля відбирали тут, позбавляючи людей тепла і гарячої їжі.

Гірку долю військовополонених чоловіків розділяли і жінки — медичні працівники медсанбатів, шпиталів, які були захоплені у полон під час оточення. У «Шталазі-364» їх тримали в окремому бараку. Жорстокий режим, встановлений у таборі, повністю поширювався і на жінок-в'язнів. Жінки-полонені працювали у табірній пральні, дезинфікували військове обмундирування.

З початку 1942 року в жіночому бараку перебувала Л. Ліщинська з Миколаєва. 22-річна студентка Миколаївського педінституту, яка вже мала досвід участі в бойових діях під час радянсько-фінського збройного конфлікту, в травні 1941 року вона була призвана міським військкоматом на літні збори. А вже в серпні 1941 року Лідія прийняла свій перший бій у районі села Березівка Одеської області. Наприкінці 1941 року фельдшер 3-го батальйону 656-го стрілецького полку 116-ї дивізії 26-ї армії Л. І. Ліщинська з групою поранених бійців потрапила в оточення, пішим етапом з військовополоненими була доставлена гітлерівцями в «Шталаг-364». Тут вона стала учасницею табірного підпілля. У таборі знали, що Лідія — єврейка. Але ніхто не видав дівчину.

Полонянкою «Шталагу-364» була і медик І. П'ятигорська. Вона була зв'язана з військовополоненими льотчиками. Перед відправленням їх до концентраційного табору Майданек Ірина зуміла передати Р. Капреляну плоскогубці, за допомогою яких в'язні змогли дорогою розкрити двері теплушки і втекти. Про цю втечу зі спогадів самого Рафаїла Івановича — пізніше.

І. Мартем'янова потрапила в полон у листопаді 1943 року. Фельдшер за фахом, вона до війни служила у військах НКВС, близько двох років воювала на фронті в мотомеханізованому корпусі, нагороджена орденом Червоної Зірки. У таборі на Темводі була операційною

сестрою, входила до підпільної групи лікаря В.Н. Лельчицького. Врятувала багатьох військовополонених від загибелі.

У табір потрапила і А. Степаненко — санітарка 47-ї армії Південного фронту, учасниця оборони Криму. У 1943 році в фортеці Капкани потрапила в полон і разом з 9 тисячами полонених була етапована в «Шталаг-364». Як і інші жінки на Темводі, А.А. Степаненко працювала у пральні, дезинфікувала військове обмундирування різних армій.

На прохання військовополоненого лейтенанта Н.Я. Іванова, зв'язаного з табірним підпіллям, жінки відбирали придатне обмундирування. Одяг призначався для втечі в'язнів, яких переодягали в німецьку форму, давали їм перепустки. Жінки виводили цих людей через подвійну систему контролю табору під приводом прогулянки в місто з нібито німецьким солдатом. Робили це в сутінках, коли на сторожі стояли знайомі німці-охоронці.

19 березня 1944 року жінки сприяли втечі з «Шталагу-364» 81 військовополоненому, і самі теж втекли з табору[43].

Незважаючи на всі жорсткі заходи німців, залякування населення, миколаївські підпільники організовували втечі військовополонених безпосередньо під час переходу на роботу, з заводів, де вони працювали, і просто з табору. Все це вимагало ретельної підготовки. Переховування військовополонених було пов'язане з великим ризиком.

Гітлерівські загарбники знищували всіх громадян, хто наважувався надати притулок або допомогу втікачам-військовополоненим. Однак кількість втеч із таборів росла, і рейхскомісар Е.Кох видав указ № 10 від 10 червня 1942 року, який свідчив: «Кара смерті загрожує кожному, хто вільно чи мимоволі підтримає або сховає полоненого, або надасть йому будь-яку допомогу». Цим же указом оголошувалася винагорода тим, хто затримає військовополоненого і передасть окупаційній владі. Але навіть під загрозою смерті миколаївці продовжували рятувати військовополонених. Всього підпільними організаціями області з німецького полону було звільнено понад 5 тис. радянських військовополонених[44].

Повертаючись до теми «Шталагу — 364», відзначимо, що незважаючи на жорстокий режим, у концтаборі діяла антифашистська підпільна група, яка

[43] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 79 – 80.*
[44] *Там же. С. 83.*

мала безпосередній зв'язок з міським підпіллям.

Групу очолював І.Г. Шапошніков. До війни він служив в одному з полків 15-ї Сиваської дивізії. Війну зустрів на кордоні — біля річки Прут, потрапив в оточення, потім — у полон. З листопада 1942 року по березень 1944 був перекладачем у табірному лазареті. Йому було дозволено під конвоєм відвідувати міську бібліотеку, де час від часу він зустрічався з Ю.М. Тарасовим. Через Ю. Тарасова отримував підроблені документи для військовополонених, яким готувалась втеча.

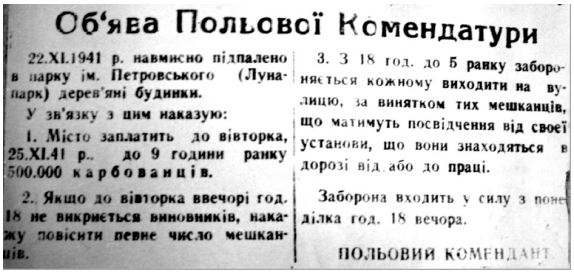
ДО НАСЕЛЕННЯ МІСТА НІКОЛАЄВА

Цим я нагадую наказ, що цивільному населенню найсуворіше заборонено полоненим втікачам давати харчі, або іншу поміч, чи давати їм притулок.

В майбутньому я буду кожну персону, яка йде проти цього наказу, найсуворіше карати--РОЗСТРІЛЮВАТИ.

Ніколаєв, 27 січня 1942 р.
МІСЬКИЙ КОМІСАР.

Оголошення міського комісара Миколаєва про заборону надавати допомогу втікачам-полоненим 27 січня 1942 р. (ДАМО)

Об'ява Польової Комендатури

22.XI.1941 р. навмисно підпалено в парку ім. Петровського (Луна-парк) дерев'яні будинки.

У зв'язку з цим наказую:

1. Місто заплатить до вівторка, 25.XI.41 р.. до 9 години ранку 500.000 карбованців.

2. Якщо до вівторка ввечорі год. 18 не викриється виновників, накажу повісити певне число мешканців.

3. З 18 год. до 5 ранку забороняється кожному виходити на вулицю, за винятком тих мешканців, що матимуть посвідчення від своєї установи, що вони знаходяться в дорозі від або до праці.

Заборона входить у силу з понеділка год. 18 вечора.

ПОЛЬОВИЙ КОМЕНДАНТ.

Оголошення нацистської польової комендатури з погрозами про накладання штрафу на місто Миколаїв та повішання мешканців за підпал членами Миколаївської підпільної організації «Центр» складів із паливом у парку ім. Петровського. 1941 р. (ДАМО)

Тарасов Ю.М., до війни — завідувач кафедри історії СРСР в Ашхабадському педінституті. У жовтні 1940 року призваний до лав Червоної Армії, де служив рядовим у Тирасполі, в навчальній роті 321-го стрілецького полку. У липні 1941 року, вже прийнявши бій біля міста Бельци, увійшов до винищувального батальйону при штабі 9-ї армії Південного фронту генерал-полковника Я.Т. Черевиченка. Відступаючи з боями, довелося залишити міста Тирасполь, Миколаїв, Каховку, Мелітополь. У вересні 1941 року біля села Новоданилівка Херсонської області Ю.М. Тарасов, тяжко поранений розривною кулею, був захоплений німцями в полон і відвезений в непритомному стані до Миколаєва, в госпіталь для військовополонених. У миколаївському лазареті для військовополонених пробув з жовтня 1941 року по серпень 1942 року. Потім під виглядом близького родича за підробленими документами, наданими мешканкою Миколаєва А. Сухоруковою, яка проживала на вулиці Водопровідній, 70, зумів звільнитися. Як інвалід, кілька місяців пробув в Миколаївському інвалідному будинку. В кінці 1942 року підпільниця А.Сухорукова влаштувала його на роботу в Миколаївський історич-

ний музей (нині — обласний краєзнавчий музей) науковим співробітником, пізніше Ю.М. Тарасов став директором музею. Очолив підпільну групу, яка сформувалася в липні 1943 року і діяла по лютий 1944 року, до її розкриття. До групи Ю.М. Тарасова входили 53 особи. Деякі її члени були заарештовані і розстріляні, але більшості все-таки вдалося врятуватися, ховаючись у підвалі робітника А. С. Михайлова. Останній входив до підпільної групи лікаря М.І. Соколова-Тайожного, що врятував багатьох військовополонених «Шталагу-364».

Керівник групи медичних працівників військовий лікар М.І. Соколов-Тайожний в окупованому Миколаєві був призначений німцями головним лікарем області.

Це був справжній лікар, безстрашна людина, патріот. Він забезпечував військовополонених документами, готував їх втечу і переховування на конспіративних квартирах. Найважливішими документами, якими миколаївські підпільники забезпечували військовополонених-втікачів, були радянські паспорти і робочі картки — «Meldekarte», які засвідчували, що дана людина десь працює. Порожні бланки «Meldekarte» з миколаївської міської управи вино-

Вибух на німецькому аеродромі біля Миколаєва внаслідок диверсії учасників миколаївського підпілля. 1941 р. (ДАМО)

І.Г. Шапошніков (МППРМ)

Ю.М. Тарасов та М.І. Соколов-Тайожний (МППРМ)

сила В.Н. Дорохольська. Саме через неї здійснювався зв'язок миколаївського підпілля зі «Шталагом-364», оскільки за завданням підпілля вона працювала в Комітеті допомоги військовополоненим і бідним при міській управі і, використовуючи своє становище, допомагала військовополоненим: організовувала виїзди в села за продуктами, стежила, щоб вони потрапляли в табір і в табірний госпіталь, влаштовувала благодійні обіди для військовополонених медиків, забезпечуючи їх документами, організовуючи їм втечу[45].

Табірна адміністрація хоч і прагнула роз'єднати в'язнів, розселяючи їх в ізольовані бараки за національною ознакою, але військовополонені допомагали один одному, як могли. Так, серед учасників табірного підпілля був вірменин А.П. Акопян, в мирному житті — вчитель географії. З 1940 року він служив кулеметником 393-го гірськострілецького полку. У бій з гітлерівцями вступив 10 липня 1941 року біля станції Тетерів, поблизу Києва. Після поранення і лікування в госпіталі брав участь в обороні Києва. 27 листопада 1941 року знову був поранений і захоплений німцями в полон. Пішим етапом доставлений у табір на Темводі. Тут він став активним помічником І.Г. Шапошнікова в порятунку військовополонених. Через табірну кухню він допоміг втекти трьом льотчикам: Я.Я. Сорокіну, К.Я. Кашину, А.А. Тананушко, яких сховали на квартирах миколаївських підпільників[46].

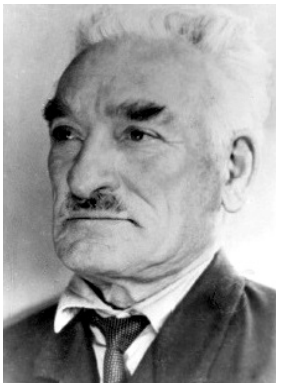
До підпільної групи І.Г. Шапошнікова поряд з льотчиками також входили і полонені військові лікарі, яких очолив В.Н. Лельчицький, що потрапив до табору влітку 1942 року. Він був мобілізований 24 червня 1941 року після присвоєння звання «військовий лікар II рангу». З лютого 1942 року став начальником польового госпіталю. На Темводі, як лікаря, його

[45] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 99 – 100.*
[46] *Там же. С. 104.*

відправили в табірний лазарет для обслуговування поранених і хворих військовополонених, де він захворів на тиф. Після одужання В. Лельчицький познайомився з перекладачем «Шталагу-364» І.Г. Шапошніковим, який керував табірною антифашистською організацією, зв'язаною з міським підпіллям[47]. У таборі В.Н. Лельчицький очолив групу лікарів, які рятували життя військовополоненим, допомагали з харчуванням, організовували ув'язненим втечі. До неї входили військовополонені лікарі: О.Г. Абутідзе, О.М. Петров, М.М. Байрамов, Т.П. Белоненко, А.А. Гаджієв.

Грузин О.Г. Абутідзе, закінчивши в 1922 році фельдшерську школу, був призваний в Червону Армію, де пройшов шлях від рядового червоноармійця до майора медичної служби. У жовтні 1941 року опинився в полоні, пішим етапом потрапив до Миколаєва, в табір для військовополонених на Темводі. Тут, як фахівця, його призначили завідувачем дизентерійним відділенням. Входячи до підпільної групи В.Н. Лельчицького, врятував 124 поранених бійця. Під різними приводами він намагався затягувати лікування поранених, щоб довше не відправляли знесилених в'язнів на роботи. Йому допомагали А. Акопян, лікарі Д. Алхазанашвілі, В. Топурія, а також Гаджієв, Дзигана, М. Гіоргобіані. Місцеві підпільниці В. Остафійчук, В. Захарченко, І. Грузинова діставали для військовополонених продукти, медикаменти та через полонених лікарів передавали у табір. У березні 1944 року О.Г. Абутідзе втік з табору[48].

За період з червня 1943 року по березень 1944-го групі В.Н. Лельчицького вдалося організувати втечу з табору багатьом військовополоненим, більшість з яких — офіцери. Так, військовополонений капітан А.Б. Сари-

О.Г. Абутідзе та А.Б. Саричев (МППРМ)

[47] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 107 – 108.*
[48] *Там же. С. 108.*

чев за спробу втечі був відправлений німцями в карцер.

Відвідавши його там як хворого, В.Н. Лельчицький поставив йому хибний діагноз — висипний тиф. Після цього А. Саричев був переведений у тифозне відділення, куди німці не заходили, боячись зараження. Коли німці вивозили з цього відділення хворих, які ледве пересувалися, В.Н. Лельчицький в останню машину помістив і А.Б. Саричева, забезпечивши його підробленими документами і перепусткою. Оскільки хворі не могли самостійно пересуватися, німці не вважали за необхідне їх охороняти. Скориставшись цим, дорогою А.Б. Саричев вистрибнув з машини і втік[49].

Особливо успішною була втеча 30 льотчиків на чолі в Р.І. Капреляном, яких вивозили в 1942 році з «Шталагу-364» в Німеччину. Про це розповідає в своїх спогадах сам Рафаїл Іванович: «На початку серпня нас знову повели на вокзал, посадили в теплушки і повезли до Німеччини. У перший вагон, за вагоном охорони, посадили 33 чоловік, з яких 30 були льотчиками, два моряки і один артилерист. На вагоні крейдою було написано: «33 flieder Maidanek». Ми тоді не знали цього зловісного слова. На спинах і грудях у нас була написана літера «S», що означало суворий режим. Більша частина з нас вже зробила спробу втечі. З перших же годин, тільки-но від'їхали від вокзалу, почали думати про втечу. Розбилися на трійки і п'ятірки. Обрали керівника — вибір припав на мене. З огляду на минулий досвід, я вирішив втечу зробити подалі від Миколаєва, в районі Західної України. На другий день поїзд зупинився на станції Долинська і довго стояв, оскільки в кінці поїзда в двох вагонах полонені розібрали підлогу і втекли.

Вранці німці, виявивши втечу, ходили по вагонах і вбивали людей, як покарання. Відчинили двері нашої теплушки, наказали вийти і вишикуватися, роздягли догола, а два солдати обшукали одяг, сподіваючись знайти металеві предмети: ножі, дріт та ін. Потім загнали в вагон, через деякий час поїзд рушив.

Надвечір поїзд зупинився біля великої станції Рівне. Стало зрозумілим, що наступного дня ми будемо вже поза межами СРСР. Бігти треба було саме цієї ночі. Поїзд ішов швидко. Кругом — ліс. Було це 13 серпня 1942 року. В кінці кожного вагона сидів німецький

[49] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 109.*

солдат і час від часу пострілював з автомата. Зібравши всіх, я наказав чекати сигналу. Мені доповіли, що майор-артилерист відмовився бігти, а якщо ми спробуємо, здійме шум. Ми зв'язали артилериста і заткнули йому рота кляпом. Потім за допомогою надійно схованого ножа вирізали планку дверей теплушки, а плоскогубцями, які дала нам на Темводі медсестра І. П'ятигорська, розмотали колючий дріт, вийняли костиль із запору і відчинили двері.

Ми вистрибнули з вагона. Вагон за вагоном прогуркотіли слідом. Здійнялася автоматна стрілянина, але було пізно. Ми кинулися в ліс.

Через 12 днів зустрілися з групою партизанів. Після двомісячного перебування в партизанському загоні (командир І.Ф. Патуржанський) за мною прислали літак «Лі-2» під командуванням мого друга Героя Радянського Союзу П.І. Еранського.

Після двотижневої перевірки я був допущений до проходження служби»[50].

Гітлерівці намагалися приховати сліди своїх злочинів. Спроб таких було кілька. Так, восени 1943 року в'язнів табору, закутих у кайдани, під посиленим конвоєм поліції СД змусили розрити всі масові поховання військовополонених як на території табору, так і за його стіною (місце розстрілу, де стратили мирних жителів і євреїв). Всі трупи було вилучено, складено в купи і спалено. Ці роботи тривали близько місяця. Після їх закінчення в'язні теж були розстріляні[51].

У березні 1944 року, коли радянські війська визволяли Миколаїв, німці евакуювали в'язнів «Шталагу-364» до Одеси. А перед цим почалася термінова робота зі знищення слідів злочинів. До траншей з трупами військовополонених, які рівняли з землею, на початку березня німці підігнали екскаватор і групу військовополонених поляків; вони викопували трупи, обливали їх бензином і спалювали. Після закінчення цих «робіт» солдати СД розстріляли польських полонених і теж спалили свідків своїх жахливих злочинів. Нині, як пам'ять про загиблих, встановлено маленький пам'ятник з чорного граніту. На камені вибито напис: «У братській могилі покояться останки більше 30 тисяч радянських військовополонених і мирних громадян, закатованих гітлерівцями в концентраційному таборі селища Темвод»[52].

[50] *Інтерв'ю з Р. І. Капреляном. Архів Л. Б. Ташлай, 1987.*
[51] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 78.*
[52] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). С. 35.*

Стіна «Шталагу-364»

Меморіальна дошка на стіні воріт табору «Шталаг-364» (МППРМ)

Були в області й інші табори для радянських військовополонених: в селах Грейгове, Шевченкове та Михайло-Ларине Вітовського району, Себине Новоодеського району, в Новій Пристані Вознесенського району, Сливине Миколаївського району, Зелені Кошари Первомайського району.

У селі Калинівка Вітовського району за два з половиною роки окупації гітлерівці розстріляли близько 10 тис. радянських військовополонених. Калинівка була місцем знищення військовополонених із різних таборів, розташованих на території області. У 1943 році, щоб приховати сліди злочинів, окупанти спалили трупи убитих.

У селі Катеринка Первомайського району в сільській лікарні також розміщувався табір для військовополонених, обгороджений колючим дротом заввишки три метри.

Табір для військовополонених у Мигії знаходився в приміщенні сільськогосподарського технікуму, обгороджений колючим дротом. Вікна теж були переплетені колючим дротом. Понад 400 бійців харчувалися 2 рази на добу супом з лушпиння проса. Перев'язок пораненим не робили. Били нагайками, обкрученими колючим дротом. Кидали в льох, в багнюку, не даючи їм

їжі по кілька днів. Щодня вмирало по 15-20 осіб[53].

Під час відступу німецьких військ із Миколаєва в березні 1944 року великих розмірів і крайньої жорстокості досягло насильницьке вивезення з міста військовополонених, що дивом залишилися в живих, і мирного населення. Оголошена в цей період німецькою владою евакуація цивільного населення фактично перетворилася на масові облави і вбивство мирних громадян.

Окупанти робили вночі облави по квартирах, влаштовували полювання за молоддю вдень на базарі, вокзалі і просто на вулицях. Потім зігнаних жителів під озброєною охороною конвоювали в табір на Темводі, де утримували в двох бараках. Передчуваючи свій кінець, намагаючись приховати сліди злочинів, гітлерівці завезли на Темвод бочки з пальним і вибухівку. Вони мали намір дощенту спалити концтабір з його нетранспортабельними в'язнями. Для виконання цих робіт використовувалися мирні жителі, призначені для відправлення в німецьке рабство.

Серед вивезених місцевих жителів була і Любов Баранова, мама однієї з авторів — Людмили Ташлай. У березні

Пам'ятник на місці концтабору селища Темвод

1944 року жителів всієї прибережної зони вздовж Дніпро-Бузького лиману окупанти виганяли з сіл, побоюючись у своєму тилу дій партизан. З села Олександрівка Білозерського району на той момент Миколаївської (нині Херсонської) області, де проживала Люба Баранова, тоді ще підліток, з батьками — Марією Іванівною і Петром Михайловичем Барановими, а також зі старшим братом Михайлом, усіх жителів погнали пішки по Херсонській дорозі в бік Миколаєва. Бабуся Феодосія Баранова, 85 років, за станом здоров'я вже не могла йти пішки так далеко, і її німці розстріляли. Першу зупинку колона мирних жителів зробила в селі Копані, де їх розмістили на ніч у свинарниках. Наступного ранку людей погнали до Миколаєва. Коли колона ру-

[53] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 73 – 74.*

халася через місто в сторону Темводу, Любові з матір'ю вдалося вибратися з неї і змішатися з натовпом місцевих жителів, що стояли уздовж дороги. Вивести з колони батька з братом жінки не змогли. Чоловіків спочатку розмістили в окремому бараці в таборі на Темводі, а незабаром з іншими мирними жителями відправили до Німеччини.

Перед визволенням Миколаєва в'язні «Шталагу-364», які могли самостійно пересуватися, пішим етапом були відправлені до Одеси, а потім до міста Рені Ізмаїльської області, в «Дулаг-162», і далі на захід. У «Дулагу-162» містилися невеликі групи в'язнів. Для робіт залишали 300-400 чоловік, а інших відправляли до Німеччини. Військовополонених у цьому таборі розміщували в непристосованих для проживання приміщеннях, які являли собою кам'яні одноповерхові будівлі, в яких вікна були забиті дошками і закладені цеглою, відсутнє опалення. Люди спали без підстилок на земляній сирій і брудній підлозі.

У самому ж «Шталагу-364» напередодні визволення Миколаєва залишалися лише кілька десятків нетранспортабельних військовополонених, яких німці не встигли знищити перед відступом.

Після визволення Миколаєва Люба Баранова, проживаючи на той момент у родичів в селищі Соляні, недалеко від Темводу, з іншими миколаївськими жінками доглядала цих тяжкохворих, виснажених військовополонених, яких потім помістили в госпіталь[54].

А незабаром на самому Темводі, в бараках колишнього німецького концтабору для радянських військовополонених «Шталаг-364», були розміщені німці, що потрапили в полон у березні 1944 року в ході військової операції визволення Миколаєва. Містилися німецькі полонені і в двоповерхових будинках в самому місті, в районі Сухого Фонтану. Робочі команди з німців-військовополонених по 5000 чоловік використовувалися на відновленні суднобудівних верфей. Окремі команди по 150-300 осіб прямували на розчищення зруйнованих будівель, відновлення промислових об'єктів, будівництво житлових будинків для городян.

Радянський солдат зриває нацистську свастику на території заводу 1944 р. (МППРМ)

[54] *Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. С. 122 – 123.*

Полонені німці. Березень 1944 р. (МППРМ)

Полонені німці. Березень 1944 р.(МППРМ)

Німецькі солдати ремонтують Варварівський міст. Серпень 1941 р. (МОКМ)

РОЗДІЛ IV
МАСШТАБНИЙ ТЕРОР ПРОТИ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ МИКОЛАЇВЩИНИ

Події, які розпочалися на півдні України від початку нацистської окупації, є трагічним підтвердженням людиноненависницької сутності нацизму. Ще до початку військових дій проти СРСР німецьке командування видало директиви до плану «Барбаросса», а також три накази: від 13 травня – про військову юрисдикцію в зоні здійснення плану «Барбаросса»; від 19 травня — про заходи проти більшовицьких агітаторів, партизанів та євреїв; від 6 червня 1941 року – т. зв. «наказ про комісарів». Ці документи повинні були надати «юридичне» обґрунтування розгортанню масштабного терору на територіях, які мав захопити вермахт у ході воєнних дій. 7 грудня 1941 року А. Гітлер підписав декрет, відомий під назвою «Ніч і туман». Суть його полягала в тому, що кожен, хто чинитиме опір нацистам або становитиме потенційну загрозу для окупантів, має бути страчений або ж відправлений до концентраційного табору однієї з окупованих країн. У самій Україні було створено 50 гетто і понад 180 великих концтаборів. «Фабрики смерті» діяли в Києві, Львові, Дніпропетровську, Миколаєві[1]. Миколаївщина вкрилася мережею спецтаборів.

Поставивши за мету створення «життєвого простору» для арійців, окупанти почали знищувати місцеве населення. Таких масштабів цинічного і безглуздого винищення мирного населення історія людства ще не знала. Почалися масові розстріли громадян єврейської національності, циган та психічно хворих людей. Але першими жертвами небаченого геноциду стали саме євреї. Відповідальний за функціонування концтаборів Г. Гіммлер не раз заявляв у своїх виступах: «Євреї будуть знищені, — так повинен думати кожен член нашої партії. Адже викорінення

[1] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). С. 7.*

євреїв, їх повне знищення – це один із пунктів нашої програми»[2]. Події, пов'язані з масовим знищенням єврейського населення в часи Другої світової війни, дістали назву Голокост. На українських землях як частині території СРСР, антиєврейський геноцид мав відкриту та гранично жорстоку форму. Це пояснювалося тим, що для нацистів тут проживали не просто євреї, а євреї-більшовики, провідники радянської влади. Не випадково, в більшості наказів німецького командування та розпоряджень окупаційних органів влади комуністи, комісари та євреї вказувались як основні вороги німецького рейху.

Згідно з матеріалами перепису населення 1939 року, у Миколаївській області проживало 44 269 євреїв, у т.ч. в місті Миколаєві 25 280 осіб, що становили понад 15 % населення міста[3]. Досить поширеною серед них була думка: «Німці – народ із багатовіковою культурою – не дозволять своїм молодчикам убивати невинних людей». Це підтверджувалося тими, хто пам'ятав поведінку німців під час Першої світової війни. Тоді, займаючи чужу територію, вони не тільки не допускали будь-яких злодіянь своїх солдатів, але й рішуче припиняли вияви хуліганства з боку місцевої черні. Як показали подальші події, євреям Миколаївщини довелося жахливою ціною розплатитися за такі ілюзії. Зважаючи на швидкі темпи нацистської окупації території півдня України, більшість євреїв не змогла евакуюватися та виїхати за межі регіону і опинилася в окупованій зоні. Радянськими владними структурами не робилося ніяких спроб організувати евакуацію єврейського населення у початковий період війни, хоча вони мали інформацію про антиєврейську політику нацистів.

Слідом за бойовими частинами німецької армії до кожного окупованого населеного пункту терміново прибувала оперативна команда СС та айнзатцгрупа, закріплена за регіоном (на півдні України – це група «D» під командуванням О. Олендорфа), і впродовж 10 – 15 днів потому видавався відповідний наказ, згідно з яким ор-

[2] *Багмет М. О., Козирева М. Є., Щукін В. В. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько-румунської окупації. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944 С. 243 – 244.*

[3] *Козирева М. Є., Сугацька Н. В. Масове знищення єврейського населення на території Миколаївщини під час фашистської окупації. Сборник документов и материалов «Еврейское население на Николаевщине». Государственный архив Николаевской области : в 2 т. Николаев : Атолл, 2004. Т. 2. С. 28.*

ганізовувалися виявлення («реєстрація») і знищення євреїв у даному населеному пункті. «Кожна оперативна команда просувалася слідом за частинами німецької армії, що наступали, і з окупацією населеного пункту чи міста здійснювала вилучення радянського активу, євреїв та інших осіб, неблагонадійних для німецької армії, і знищувала їх шляхом розстрілу»[4]. Так спокійно, буденно і цинічно говорив про ці події колишній начальник управління поліції безпеки оберштурмфюрер СС Г. Санднер у свідченнях під час судового процесу в січні 1946 року, де розглядалася справа про злодіяння нацистських окупантів на Миколаївщині. Більш детально про дії айнзатцкоманд дізнаємося з відповідей командира опергрупи «D» О. Олендорфа під час допиту на судовому процесі в Нюрнберзі 3 січня 1946 року: «Їм (айнзатцгрупам) доручено ліквідувати євреїв та політичних комісарів у районі операцій оперативних груп на російській території... Місцева оперативна команда намагалася зафіксувати всіх євреїв і оголошувала реєстрацію. Реєстрацію проводили самі євреї... Їх скликали з приводу переселення... Євреїв після реєстрації збирали в одному визначеному місці. Звідти їх пізніше перевозили до місця страти. Як правило, місцем страти був протитанковий рів або просто яма. Страти відбувалися по-військовому, по команді... Їх підвозили на вантажівках до місця страти, причому стільки, скільки можна стратити відразу. Таким чином, все це проводилося, по можливості, швидко, тобто проміжок між дійсною стратою і усвідомленням того, що це відбудеться, був зовсім незначний»[5]. Трагічні події, які розгорнулися в Миколаєві та інших містах півдня України після захоплення їх німецькими окупантами, відбувалися саме в такій послідовності.

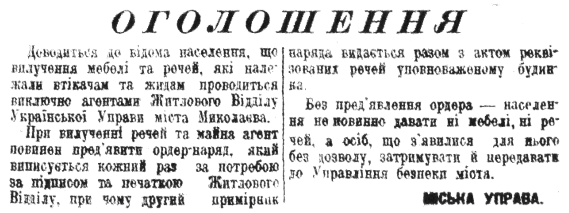
В Миколаєві криваві події розпочалися наприкінці серпня 1941 року. 16 серпня місто Миколаїв залишили останні загони радянських військ. 17 серпня німецькі моторизовані частини увійшли до міста, і вже до кінця місяця айнзатцкоманда 11-а (входила до складу опергрупи «D») розстріляла 227 євреїв, яких вивезли приблизно за 1 км

[4] Из обвинительного заключения по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков в гор. Николаеве и Николаевской области от 5 января 1946 г. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944 С. 496.

[5] Шитюк М. М., Сугацька Н. В. Геноцид проти євреїв південної України в роки німецько-румунської окупації (1941 – 1944 рр.). Миколаїв, 2008. С. 47.

на північ від міста, де знаходився глибокий яр приблизно в 2 метри глибиною. Про цю акцію згадано в обвинувальному акті у справі штурмбанфюрера П. Цаппа (суд відбувся в 1970 році в Мюнхені): «Жертв на вантажівках доставили в цю місцевість і вони повинні були чекати за зупиненими приблизно за 50 метрів від яру вантажівками. Екзекуційна команда складалася з двох груп по 12-15 осіб у кожній. Стрільцями були виключно члени СД ЕК 11-а. Підводилося стільки євреїв, скільки було стрільців (24-30), жертви ставали обличчям до яру, на його край. Екзекуційна команда стояла приблизно за 5 метрів від них, і обидві групи одночасно стріляли в потилиці жертв з карабінів. Коли жертви падали в яр, підганялися наступні євреї, страта тривала приблизно з 7 ранку до середини дня»[6].

14 вересня 1941 року німецьким командуванням оприлюднено наказ про те, що всім євреям міста слід з'явитися 16 вересня для реєстрації з документами, грошима, цінностями та речами першої необхідності на збірний пункт у районі старого міського єврейського цвинтаря з метою подальшого переселення. Протягом кількох днів

ОГОЛОШЕННЯ

Доводиться до відома населення, що вилучення меблі та речей, які належали втікачам та жидам проводиться виключно агентами Житлового Відділу Української Управи міста Миколаєва.

При вилученні речей та майна агент повинен пред'явити ордер-наряд, який виписується кожний раз за потребою за підписом та печаткою Житлового Відділу, при чому другий примірник наряда видається разом з актом реквізованих речей уповноваженому будинка.

Без пред'явлення ордера — населення не повинне давати ні мебелі, ні речей, а осіб, що з'явилися для нього без дозволу, затримувати й передавати до Управління безпеки міста.

МІСЬКА УПРАВА.

Оголошення в Миколаївській газеті «Українська думка». 17 грудня 1941 р.

по Херсонській та інших вулицях, що вели до місця реєстрації, йшли миколаївські євреї. Як згадували очевидці цих подій, настрій у них був різним. У перші два дні переважно люди були спокійні, дехто навіть радів, оскільки офіційно йшлося про подальше їх переселення до інших місць проживання. Оскільки «зареєстровані» не поверталися до своїх домівок, тож настрій змінювався, особливо після того, як стало відомо, що до місця реєстрації повинні прибути всі євреї, включаючи дітей, старих та інвалідів. Деякі, найбільш далекоглядні, залишали малолітніх дітей сусідам та знайомим. Усіх, хто прибув на місце реєстрації, розміщували просто неба на території єврейського цвинтаря, який охоронявся поліцією.

Усіх прибулих німці реєстрували, при цьому відпустили кілька лікарів, а також членів змішаних сімей — неєвреїв, і дітей із таких сімей. Вони були по-

[6] *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / сост. А. Круглов. Киев : Институт иудаики, 2002. С. 167.*

ставлені на облік і зобов'язані були щотижня відмічатися в комендатурі. Деяким із них вдалося залишити місто і врятуватися. Влітку 1942 року і відпущених заарештували і направили на територію того ж кладовища. У числі євреїв, розстріляних в 1942 році, були 20 лікарів і 22 члени їхніх сімей. Трагічно склалася і доля одного з відомих миколаївських хірургів — Б.Г. Кранцфельда. До початку війни його лікарська практика становила 45 років. У період окупації він надавав посильну медичну допомогу міським жителям. Ризикуючи життям, переховував підпільників. Незадовго до відступу німців з міста він за наказом окупантів разом із дружиною був повішений у вікні своєї квартири[7].

Вересень 1941 року був досить спекотним, люди страждали від голоду і спраги, але передавати їм їжу або воду суворо заборонялося. Ризикувати в таких умовах наважувалася тільки дітвора. Діти мешканців селища Водопій, яке знаходилося недалеко від єврейського цвинтаря, кожного дня ходили туди і, незважаючи на погрози і заборони поліцаїв, приносили ув'язненим воду та їжу. Один раз на добу євреїв, яких утримували на кладовищі, під конвоєм водили до колодязя, який знаходився на вул. 2-ій Інгульській. Створювалася черга. Користуючись метушнею і плутаниною, місцеві хлопчаки допомогли втекти кільком євреям. Імена цих підлітків: Ф.Бондар, М.Буртиш, А.Горовенко, М.Щербина. Відомо про шість євреїв, яким вдалося врятуватися. По кілька днів переховувалися вони у підвалах навколишніх будинків у жителів селища Водопій, потім їм довелося піти з міста, щоб не наражати на небезпеку своїх рятівників[8]. Про ці події свідчив на судовому процесі над нацистськими злочинцями, який відбувався в Миколаєві в 1946 році, священик Свиридовський: «У вересні 1941 року за наказом коменданта міста Миколаєва і начальника поліції, все єврейське населення: діти, дорослі і старі – повинні були залишити місто Миколаїв. Вранці 14 вересня вулиці, що ведуть до кладовища, заповнили євреї...

---

[7] Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / под ред. М. Д. Гольденберга. Николаев : издатель П. Н. Шамрай, 2013. С. 60.

[8] Багмет М. О., Козирева М. Є., Щукін В. В. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько-румунської окупації. С. 245.

Населення міста з плачем проводжало натовп євреїв, які йшли на кладовище. Я особисто свідок того, як йшли євреї-смертники, сам ходив до кладовища, заповненого євреями у кількості приблизно 10 тис. чоловік різного віку». Люди залишалися «...просто неба, у спеку. І навіть воду передавати їм заборонялося. Тих радянських людей, які намагалися передати приреченим воду, жорстоко били»[9].

Подальші події досить докладно описані як в радянських, так і в німецьких документах. 21 вересня 1941 року під приводом відправлення на сільськогосподарські роботи, з місця ув'язнення почали вивозити чоловіків. Їх вивозили по баштанському шляху за 12 км від Миколаєва, де в яру між селами Воскресенським, Горохівкою та Калинівкою розстріляли. І це був тільки перший день вбивства, а всього таких днів було три. При цьому кожного разу виділяли з приречених 10 – 15 чоловіків, які повинні були кидати вниз трупи з краю яру. Їх розстрілювали останніми. Протягом наступних двох днів на це ж місце вивозили і розстрілювали жінок та дітей. Очевидно, тут знищили до 7 тис. євреїв — мешканців Миколаєва[10]. Треба зазначити, що такий привід, як відправлення євреїв на сільськогосподарські роботи, використаний для їх доставки до місця страти не лише в Миколаєві, але й у багатьох населених пунктах України: окупанти добре розуміли, що не варто правдиво сповіщати жертви про подальшу їхню долю. Цинічна брехня з боку окупантів стала постійним супутником акцій масового знищення, заподіяних ними. Була ще одна характерна особливість антиєврейських акцій, що проводили нацисти. Прагнучи уникнути завчасного розголосу, вони майже ніколи не проводили масові страти євреїв безпосередньо в населених пунктах, відшукували безлюдні місця за їх межами. За свідченнями очевидців, що зафіксовано 18 вересня 1944 року в «Актах районної комісії про злодіяння німецько-фашистських окупантів на території Миколаївського сільського району», ці події описано так: «У період розстрілу більшість жінок була з малими дітьми. Матері просили німецьких катів зачекати, не розстрілювати їхніх дітей. Німецькі кати, замість того, щоб задовольнити їх прохання, забирали у кожної жінки з рук дитину і на

[9] *ДАМО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 18.*
[10] *ДАМО. Ф. 1002. Оп. 3. Спр. 29. Арк. 15, 60.*

очах розстрілювали, а деяких дітей кидали живими до яру, де знаходилися трупи розстріляних». Після розстрілів у землю заклали вибухівку і здійснили вибухи, щоб позасипати трупи[11]. Пригадує свідок тих подій: «Ми, підлітки, пасли корів за селом. Коли гнали тварин назад, то дізналися, що за селом, у ярах, розстрілюють євреїв. В мене не вкладалося в голові: як це так – розстрілювати людей, це ж живі люди...». Як згадували інші свідки: «Глибокі яри були заповнені трупами доверху і присипані невеликим шаром землі. Це було жахливо. Не пройшло й місяця, коли замість чистого джерельця у яру, з-під землі потекла зловонна рідина, яка вливалася в річку Інгул. Все навкруги пропахло трупами, що розкладалися...»[12]. Керівництво по здійсненню цієї акції масового знищення було покладено на штурмбанфюрера П.Цаппа. Наказ про страту віддав керівник оперативної групи «D» О.Олендорф.

Станом на 22 вересня 1941 року (коли окупанти завершили перереєстрацію населення Миколаєва) в місті залишилося 89 тис. жителів. Із них українців було: 64 000, росіян — 15 900, місцевих німців — 1 200, поляків — 914, караїмів — 154, а в графі «євреї» поставлено прочерк. Це означало, що нацисти вважали все єврейське населення міста ліквідованим[13].

Тим часом, опергрупа «D» проводила рейди по місту в пошуках євреїв, які не з'явилися на «реєстрацію» і уникли знищення. У звіті ортскомендатури від 31 серпня 1941 року зазначалося: «СД за минулий тиждень стратила 230 євреїв, що не з'явилися на реєстрацію, і закликали решту єврейського населення не підкорятися німецьким військовим органам»[14]. У цей період окупанти навіть в офіційному листуванні ще не наважуються відкрито називати речі своїми іменами, і в письмових документах фігурують слова «реєстрація» та «евакуація». Протягом вересня-жовтня 1941 року силами айнзатцгрупи та допоміжної поліції тривали виявлення та арешти євреїв, що не з'явилися на «реєстрацію». Частину з них відправляли на єврейське кла-

[11] *ДАМО. Ф. 1002. Оп. 3. Спр. 29. Арк. 15 – 16.*

[12] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 275 – 276.*

[13] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. С. 62.*

[14] *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / сост. А. Круглов. Киев : Институт иудаики, 2002. С. 67.*

довище. За спогадами жителів міста, цей пункт «реєстрації» євреїв проіснував близько двох місяців. Більшість арештованих євреїв партіями щодня у закритих машинах підвозили до стін приміського селища Темвод (про це криваве місце мова йшла раніше) і там розстрілювали біля заздалегідь підготовлених ям. Розстріл проводила айнзатцкоманда 11-а та поліцаї. Убитих і поранених закопували напівживими. Виявляли євреїв і серед військовополонених та переміщених осіб, що знаходилися в спеціальному таборі в межах селища Темвод, серед біженців. Вони розстрілювалися на місці. Розстріли проводилися систематично щодня о 8-й годині ранку. Під час судового процесу у справі про звірства німецьких окупантів у місті Миколаєві, який відбувався у січні 1946 року, в обвинувальному акті зазначалося: «Ряд свідків підтвердили, що заарештованих мирних громадян у критих автомашинах підвозили до високої кам'яної стіни передмістя Темвод, де партіями розстрілювали над заздалегідь підготовленими ямами. Разом з убитими в ями кидали живих людей»[15].

Таким чином, протягом осені 1941 року було знищено більшість єврейського населення Миколаєва. Виявлення євреїв окупаційною владою проводилося і в подальшому. Найчастіше це були євреї, які перебували у шлюбі з християнами, або діти від таких шлюбів. Останній за часом розстріл єврейського населення в Миколаєві в період окупації зафіксований у документах Миколаївської обласної комісії з розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників: «У червні 1942 року німецькі каральні органи під виглядом реєстрації вигнали мирне єврейське населення і там розстріляли, а трупи спалили на вогнищах»[16].

19 грудня 2011 року в Миколаєві на Херсонському шосе, на місці, де було єврейське кладовище, відкрито пам'ятник жертвам Голокосту.

Події, що відбувалися в інших містах Миколаївщини, мають багато схожих рис із тим, що відбувалося в Миколаєві. 14 серпня 1941 року німецькі війська захопили Новий Буг, а вже 28 серпня в районному центрі відбувся розстріл євреїв. Всього було закатовано і розстріляно в катівнях Новобузького

[15] *Из обвинительного заключения по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков в гор. Николаеве и Николаевской области от 5 января 1946 г. С. 496.*

[16] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. С. 63.*

гестапо і поліції 116 осіб — чоловіків, жінок, дітей. У вересні 1941 року в Новому Бузі розстріляли ще 21 єврея[17].

Голова обласної єврейської громади Михайло Гольденберг та головний рабин Миколаєва і Миколаївської області Шолом Готтліб на мітингу біля пам'ятника жертвам Голокосту в Миколаєві

На суді над групою нацистських злочинців, який відбувся у Мюнхені 1972 року, наводився факт розстрілу євреїв у місті Вознесенську: «В точно не встановлений день у вересні 1941 року підкоманда під керівництвом Фінгера за наказом Перстерера розстріляла за містом Вознесенськ не менше 200 євреїв – чоловіків, жінок та дітей... Люди повинні були роздягнутися у помешканнях біля місця страти, потім групами по 30 осіб відводилися у протитанковий рів або гравійний кар'єр, де їх вбивали пострілами в потилицю або спину»[18]. Не менше 160 євреїв розстріляли у вересні 1941 року поблизу селища Снігурівки. В цей же період біля селища Нова Одеса знищено 125 євреїв, у Братському – 82, у Варварівці – 117[19]. 17 ве-

Пам'ятник жертвам Голокосту (Миколаїв)

[17] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. С. 65.*

[18] *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / сост. А. Круглов. Киев : Институт иудаики, 2002. С. 175.*

[19] *Круглов А. Хроника Холокоста в Украине 1941 – 1944. Днепропетровск : Центр «Ткума»; Запорожье : Премьер, 2004. С. 38, 40.*

ресня 1941 року німецькі окупанти провели першу акцію по знищенню євреїв, що проживали в Первомайську (в тій його частині, яка увійшла до складу німецької окупаційної зони). На момент окупації в місті проживало до 3 тис. євреїв. Друга акція проведена 15 грудня, коли було знищено 1 500 євреїв, а в ході третьої акції знищені були всі євреї, що залишилися в живих[20].

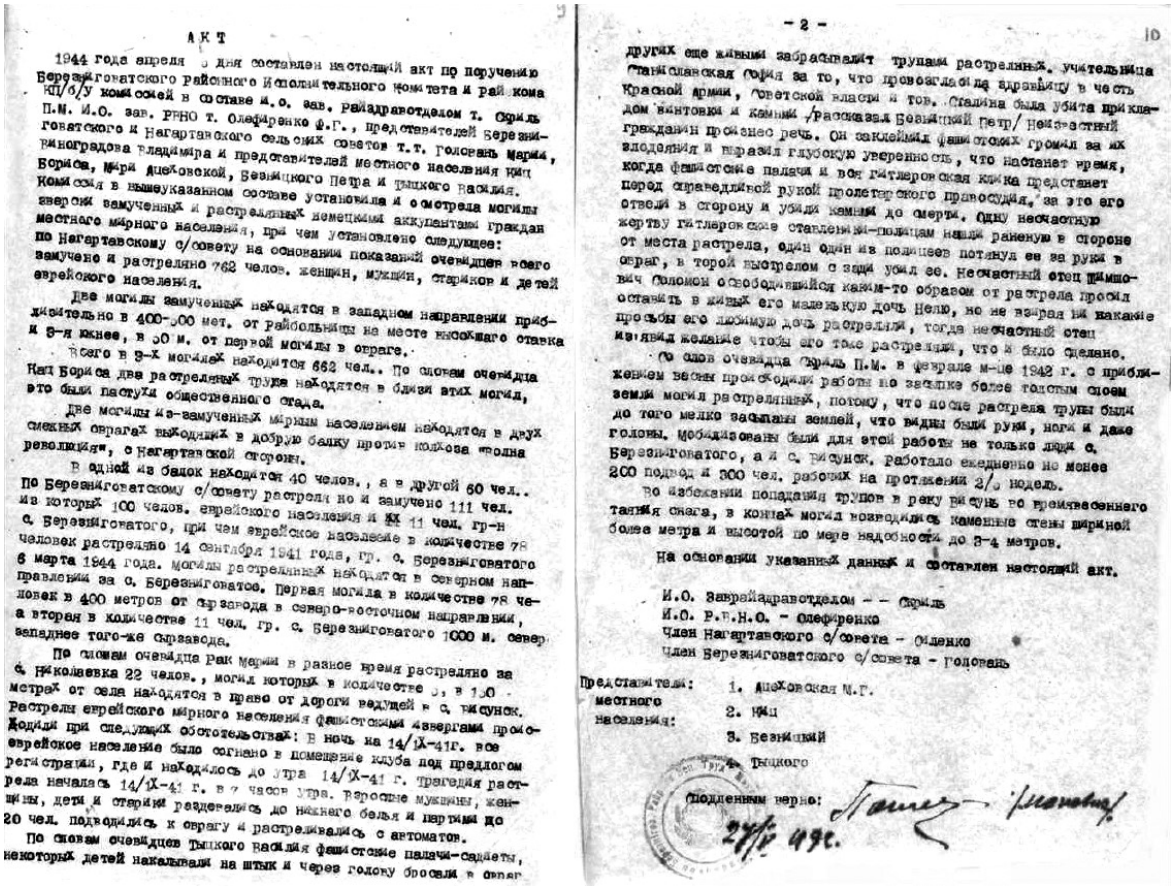
Жахливі події відбувалися і в сільській місцевості. Південь України – сільськогосподарський регіон, де в сільській місцевості проживала значна кількість єврейського населення. З початку XIX століття тут створювалися єврейські сільськогосподарські колонії. В 20-30 роках XX століття їх перетворили на єврейські колгоспи. Події, що відбувалися в селах із перших днів нацистської окупації, розвивалися не менш трагічно, ніж у великих містах регіону. Більшість євреїв, які проживали в сільській місцевості, не мали можливості евакуюватися. Так само, як і в містах, через 1-2 тижні після захоплення села чи селища до нього прибувала опергрупа або спецкоманда і розпочиналося знищення євреїв. До акцій знищення активно залучали українських поліцаїв та загони «фольксдойче».

В селі Новий Шлях (колгосп «Червона Зірка») Снігурівського району Миколаївської області, за спогадами мешканців сусідніх сіл, усім жителям населеного пункту (а це були, в основному, євреї), через тиждень після приходу німців наказали вийти на околицю села, де їх розстріляли біля викопаної ними ж траншеї. Пам'яткою про цю трагедію є обеліск, споруджений на місці розстрілу. Варто зазначити, що абсолютна більшість мешканців села навіть не збиралася евакуюватися до приходу окупантів, бо не знала про антиєврейську політику нацистської Німеччини та перші факти масового знищення євреїв, що вже відбулися. Радянська преса не вважала за необхідне інформувати про це. З усіх жителів села врятувалися лише 2 сім'ї, котрі встигли виїхати до приходу окупантів[21].

14 вересня 1941 року проведено розстріл єврейського населення в одному з найбільших поселень півдня України – селищі Нагартав Березнегуватського району Миколаївської області. Євреїв зібрали в клубі для реєстрації. Там їх

[20] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. С. 64 – 65.*
[21] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). С. 16.*

примусили зняти верхній одяг і партіями по 20 чоловік виводили до яру біля кладовища, де розстрілювали, ще живих закидали трупами загиблих[22]. Нацисти відверто знущалися над приреченими. За словами очевидця В. Тицького, дітей наколювали на багнети і через голови людей кидали в яр. А вчительку С. Станішевську забили камінням. Так знищили 762 єврея – усе єврейське населення Нагартава, яке не змогло евакуюватися. За період нацистської окупації в Березнегуватському районі знищили 1975 чоловік, з них 93% – євреї[23].

АКТ

1944 года апреля 3 дня составлен настоящий акт по поручению Березнеговатского районного Исполнительного комитета и райкома КП(б)У комиссией в составе и.о. зав. райздравотделом т. Сириль П.М. И.О. зав. РРНО т. Олефиренко Ф.Г., представителей Березнеговатского и Нагартавского сельских советов т.т. Головань Мария, Виноградова Владимира и представителей местного населения Кац Бориса, Мари Анеховской, Безницкого Петра и Тыцкого Василия. Комиссия в вышеуказанном составе установила и осмотрела могилы зверски замученных и расстрелянных немецкими оккупантами граждан местного мирного населения, при чем установлено следующее:

по Нагартавскому с/совету на основании показаний очевидцев всего замучено и расстреляно 762 челов. женщин, мужчин, стариков и детей еврейского населения.

Две могилы замученных находятся в западном направлении приблизительно в 400-500 мет. от райбольницы на месте высокого ставка и 3-я южнее, в 50 м. от первой могилы в овраге.

Всего в 3-х могилах находится 662 чел.. По словам очевидца Кац Бориса два расстрелянных трупа находятся в близи этих могил, это были пастухи общественного стада.

Две могилы из-замученных мирным населением находятся в двух смежных оврагах выходящих в добрую балку против колхоза "полна революция", с Нагартавской стороны.

В одной из балок находятся 40 челов., а в другой 60 чел.. По Березнеговатскому с/совету расстреляно и замучено 111 чел. из которых 100 челов. еврейского населения и 11 чел. гр-н с. Березнеговатого, при чем еврейское население в количестве 78 человек расстреляно 14 сентября 1941 года, гр. с. Березнеговатого 8 марта 1944 года. могилы расстрелянных находятся в северном направлении за с. Березнеговатое. Первая могила в количестве 78 человек в 400 метров от сыразавода в северо-восточном направлении, а вторая в количестве 11 чел. гр. с. Березнеговатого 1000 м. северо-западнее того-же сыразавода.

По словам очевидца Рак Марии в разное время расстреляно за с. Николаевка 22 челов., могил которых в количестве 3, в 150 - метрах от села находятся в праве от дороги ведущей в с. Рисунок. Расстрелы еврейского мирного населения фашистскими извергами происходили при следующих обстоятельствах: В ночь на 14/IX-41г. все еврейское население было согнано в помещение клуба под предлогом регистрации, где и находилось до утра 14/IX-41 г. Трагедия расстрела началась 14/IX-41 г. в 7 часов утра. Взрослые мужчины, женщины, дети и старики раздевались до нижнего белья и партиями по 20 чел. подводились к оврагу и расстреливались с автомата.

По словам очевидцев Тыцкого Василия фашистские палачи-садисты, некоторых детей накалывали на штык и через голову бросали в овраг

– 2 –

других еще живых забрасывали трупами расстрелянных. учительница Станиславская София за то, что провозгласила здравицу в честь Красной армии, Советской власти и тов. Сталина была убита прикладом винтовки и камнем. Рассказал Безницкий Петр/ Неизвестный гражданин произнес речь. Он заклеймил фашистских громил за их злодеяния и выразил глубокую уверенность, что настанет время, когда фашистские палачи и все гитлеровская клика предстанет перед справедливой рукой пролетарского правосудия, за это его отвели в сторону и убили камнем до смерти. Одну несчастную жертву гитлеровские ставленники-полицаи нашли раненую в стороне от места расстрела, один один из полицаев потянул ее за руки в овраг, в горой выстрелом с зади убил ее. Несчастный отец Шимонович Соломон освободившийся каким-то образом от расстрела просил оставить в живых его маленькую дочь Нелю, но не взирая на какие просьбы его любимую дочь расстреляли, тогда несчастный отец изъявил желание чтобы его тоже расстреляли, что и было сделано.

Со слов очевидца Сириль П.М. в феврале м-це 1942 г. с приближением весны происходили работы по засыпке более толстым слоем земли могил расстрелянных, потому, что после расстрела трупы были до того мелко засыпаны землей, что видны были руки, ноги и даже головы. Мобилизованы были для этой работы не только люди с. Березнеговатого, а и с. Рисунок. Работало ежедневно не менее 200 подвод и 300 чел. рабочих на протяжении 2/3 недель.

Во избежании попадания трупов в реку Висунь во время весеннего таяния снега, в концах могил возводились каменные стены шириной более метра и высотой по мере надобности до 3-4 метров.

На основании указанных данных и составлен настоящий акт.

И.О. Заврайздравотделом – – Сириль
И.О. Р.П.Н.О. – Олефиренко
член Нагартавского с/совета – Оленко
член Березнеговатского с/совета – Головань

Представители местного населения:
1. Анеховская М.Г.
2. Кац
3. Безницкий
4. Тыцкого

Подлинным верно:
27/V 49г.

Акт огляду поховань та встановлення факту знищення нацистами єврейського населення Нагартавської сільради Березнегуватського району Миколаївської області від 6 квітня 1944 р. (ДАМО)

[22] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 277.*

[23] *ДАМО. Ф.Р.-1002. Оп. 3. Спр. 18. Арк. 9.*

У лютому 1942 року, протягом всього місяця, велися роботи по знищенню слідів злочину. Трупи засипали товстим шаром землі, бо видно було руки і навіть голови померлих. Для того, щоб трупи не потрапили в річку Висунь під час таяння снігу, могили оточувались стінами товщиною більше одного метра та висотою три-чотири метри.

Трагічні події відбувалися в єврейській колонії Романівка Березнегуватського району. 14 вересня 1941 року німці виганяли людей з будинків і відтісняли до будівлі школи. Пізніше людям видали лопати і змусили копати величезну яму, а потім почався масовий розстріл євреїв. В яму падали мертві, живі і поранені. Романівка, як єврейське поселення, зникла повністю в один день. У цей день нацистами було знищено 596 жителів Романівки, за німецькими звітами ця цифра становить 998 осіб[24].

У селі Новополтавці Новобузького району у вересні 1941 року місцевих євреїв зігнали на базарну площу, після чого їх з побоями погнали на околицю села, де на території колишнього аеродрому були вже вириті ями-могили. Нещасних розстрілювали з кулеметів і

Пам'ятний знак на місці масового вбивства євреїв в колонії Нагартав (смт Березнегувате)

автоматів. Люди падали в могили і живими, і легко пораненими. Частину з них німці пристрілювали в ямах, більшість закопували живцем. Розстріл тривав з 10-ої години ранку до 5-ої години вечора. Лише за один день знищили 875 осіб[25].

Трагічний мартиролог можна продовжити: протягом вересня 1941 року на Миколаївщині у с. Добре Баштанського району знищені 500 євреїв; у с. Єфінгар (Плющівка) Баштанського району – 519; у с. Лиса Гора Первомайського району – 225; у с. Криве Озеро (нині районний центр) – 42. У Врадіївському районі Миколаївської області з перших днів окупації проводилося виявлення євреїв, яких заарештовували. «Коли

[24] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. С. 66 – 67.*

[25] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 277.*

зібралася перша партія заарештованих, їх під охороною, під приводом відправлення на роботу до сусіднього району погнали у напрямку до с. Берізки Кривоозерського району. Не доходячи до річки Кодими, їх підігнали до ярів на території колгоспу ім. Крупської, де почали розстрілювати... Протягом місяця лише у вказаному місці розстріляли 6 500 чоловік, трупи яких перед відступом німці облили бензином і спалювали протягом 10 днів», — згадують свідки кривавих подій[26].

У держархіві Миколаївської області зберігся лист відомого письменника, фронтового кореспондента Іллі Еренбурга до голови Снігурівського райвиконкому від 12 вересня 1944 року, в якому на основі показань свідків повідомлялося, що на території Ерштмайської сільської ради (с. Першотравневе Снігурівського району) проведено масовий розстріл євреїв. «Жертви були скинуті в колодязь, в ньому знаходяться 747 трупів[27]». Це один із перших документів – свідчень подій Голокосту на Миколаївщині. Про події, які відбувалися в цьому населеному пункті, розповідалося в миколаївській обласній газеті «Південна правда» від 11 листопада 1944 року: «...в селищі Ерштмайськ (дільниця №8) староста наказав усім євреям з'явитися в клуб «на реєстрацію». І коли люди з'явилися, клуб оточили озброєні автоматами жандарми. А гестапівські громили в цей час опечатували будинки, забивали вікна і двері. З клубу під великим конвоєм людей повели у степ, за півтора кілометри від села, до яру, до криниці..., роздягнувши людей догола. Фашисти почали криваву розправу. Знищено і скинуто в криницю 782 чоловіків, жінок і дітей. Старих, які не могли самі рухатися, та людей, які лежали в Ерштмайській лікарні, німці вивезли на підводах і живими скинули в криницю... На північ від с. Євгенівка (Снігурівський район) в степу був великий колодязь, заповнений трупами загиблих людей. Тут німецькі людоїди знищували єврейське населення Снігурівського та Каліндорфського (сучасна Херсонська область) районів. За заявами місцевих жителів, у колодязь німці скинули понад 800 людей». Наведена газетна замітка є цінною не тільки завдяки фактам, поданим у ній, але й зважаючи на те, що це єдиний ма-

[26] *Багмет М. О., Козирева М. Є., Щукін В. В. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько-румунської окупації. С. 250.*

[27] *ДАМО. Ф.Р. 1554. Оп.3. Спр.2. Арк.17.*

теріал про трагічну долю єврейського населення регіону, який подано в обласній газеті за 1944 – 1945 роки. Автором статті є І. Петренко. Звертаючи увагу на долю євреїв селища Снігурівки, І. Петренко зазначає: «Все єврейське населення, від сивого старика до немовляти, німці піддали поголовному знищенню. Всіх євреїв, які ще не встигли евакуюватися та були захоплені ворогом, німці відправили назад за місцем проживання»[28].

Акції знищення євреїв мали місце і на початку 1942 року, найчастіше жертвами таких акцій були євреї, яких етапували з інших місцевостей. Так, на початку січня 1942 року до с. Червона Володимирівка Доманівського району німці пригнали етапом 750 євреїв з с. Кавказ Березнегуватського району. Їх розмістили в конюшнях, а на ранок наступного дня розпочався розстріл, для якого скористалися двома ямами, в яких раніше випалювали вапно. До ям попередньо завезли солому, яку облили бензином та підпалили. Тіла розстріляних кидали у вогонь іноді напівживими. В результаті було розстріляно і спалено всіх 750 в'язнів табору. Розстріл відбувався під командуванням німецького коменданта Ебеля і здійснювався силами загону «фольксдойче»[29].

Наведені факти є лише епізодами великої трагедії.

Євреї, яким різними шляхами вдавалося уникнути реєстрації та знищення до середини 1942 року, у разі виявлення іноді німці відправляли до концтаборів. На території Миколаївської області окупанти створили кілька таких концентраційних таборів, де були з різних причин ув'язнені мирні громадяни та військовополонені. Спогади свідків та інші документи свідчать, що євреїв німці піддавали найтяжчим тортурам та знущанням.

Один із таких концтаборів, як зазначалось раніше, розміщувався на хуторі Водокачка за 3 км від залізничної станції Грейгове Вітовського району. Як зазначалося в обвинувальному акті судового процесу над військовими злочинцями 1946 року, «...концентраційний табір типу Майданека та Освенціма створили у селі Грейгове поб-

[28] *Шитюк М. М., Сугацька Н. В. Геноцид проти євреїв південної України в роки німецько-румунської окупації (1941 – 1944 рр.). Миколаїв, 2008. С. 59 – 60.*

[29] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 274 – 275.*

лизу м. Миколаєва. Системою катувань, знущань і вбивств табір перетворили на справжнє місце смерті для мирних радянських громадян»[30]. Типовим тут було таке явище: охоронець табору заганяв в'язнів у ставок і бив по голові палицею допоки ті не тонули. Нерідко в цьому таборі в'язнів заривали живцем у землю. Подібні факти мали місце в таборі військовополонених «Темвод». Це робилось для того, щоб не витрачати зайвих куль і дістати садистську насолоду: «... помираючі ворушилися, як черви», — так, посміхаючись, констатував один німець-садист. Як свідчив один з ув'язнених Г.І. Костромитянин: «В'язні табору утримувалися в жахливих умовах, працювали вони на земляних роботах з ранку до пізньої ночі. Без усякого приводу морили голодом. Німці робили все можливе, щоб нас більше винищити... Я був очевидцем такої картини: 4 поліцаї, озброєні гумовими палицями, лупцювали трьох в'язнів біля ставка... Поліцаї били в'язнів до тих пір, поки останні не втрачали свідомість, потім кидали в ставок, де вони приходили до тями, після цього побиття тривало до настання смерті. Трупи скидали в ставок, деяких навіть напівживими»[31]. Інший в'язень концтабору С.Н. Голуб пригадав такий епізод: «У жовтні 1943 року вигнали групу євреїв, чоловік із 15, і, сильно побивши їх, примусили пірнати у воду. Людей, які замерзали, примушували танцювати, потім знову били, заганяли у воду. Примушували цілуватися, а самі німці з охоронної поліції стояли осторонь та сміялися. Коли євреї вже не могли рухатися, непритомніли, їх відтягли від ставка і розстріляли» [32].

Ще один концтабір знаходився на території Михайло-Ларинської сільради (Вітовський район). У цьому таборі утримувалося у вересні 1942 року 600-800 чоловік. У таборі запровадили каторжний режим. Велика скупченість людей, тяжка, виснажлива праця, погана їжа та антисанітарні умови призвели до епідемії тифу та високої смертності серед в'язнів. У таборі постійно здійснювалися тортури та побиття щодо «громадян єврейського походження». Тут запроваджували

[30] *ДАМО. Ф.Р. 10. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 20.*

[31] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 269.*

[32] *Багмет М. О., Козирева М. Є., Щукін В. В. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько-румунської окупації. С. 255.*

особливий спосіб знущання над ними: євреїв запрягали в підводи та використовували для перевезення вантажів, застосовували на найтяжчих роботах. На території, прилеглій до концтабору, був парк, де проводилися масові розстріли в'язнів. Гестапівці з метою приховування злочинів наказували висаджувати дерева в тих місцях, де поховано розстріляних людей. Більшість ув'язнених у таборі знищили нацисти[33].

Для залякування мирного населення Миколаєва і області німецькі каральні органи систематично проводили публічне повішання ні в чому не винних мирних громадян. Про звірства окупантів щодо мирних жителів свідчить також акт розкриття могили в с. Березнегуватому 16 березня 1944 року: «У трупів сліди тортур при житті — вибиті зуби, поламані нижні щелепи, великі криваві патьоки на спині і грудях після нанесення ударів батогом і якимось тупим предметом»[34].

Трагічні події відбувалися і на території румунської зони окупації — «Трансністрії». Питаннями виявлення і знищення єврейського населення займалася румунська жандармерія, залучаючи до цього допоміжну поліцію, що формувалася з числа місцевих жителів. У німецьких поселеннях створювалися загони зельбстшутц (самооборони) з числа фольксдойче. У румунської адміністрації не було чітко визначеної політики щодо єврейського населення, а також досвіду з організації акцій масового знищення.

Спочатку румунська жандармерія приділяла особливу увагу виявленню і знищенню місцевих євреїв. Так, у жовтні 1941 року в с. Богачівка Кривоозерського району був розстріляний 41 єврей, в с. Луканівка — 156 осіб, 5 листопада в Очакові розстріляні 87 осіб[35].

На початку осені 1941 року генерал-губернатор «Трансністрії» Г.Алексяну віддав розпорядження про створення в східній частині окупаційної зони спеціальних таборів для розміщення євреїв, які повинні бути переміщені з Бессарабії, Буковини та Одеси. 12 вересня відбулося насильницьке переміщення до «Трансністрії» з Бессарабії першої хвилі євреїв. Після окупації Одеси і «реєстрації» десятки тисяч одеських євреїв були відправлені пішою колоною в напрямку с. Доманівки, що

[33] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). С. 19 – 20.*
[34] *ДАМО. Ф.Р.- 1002. Оп. 3. Спр. 18. Арк. 7.*
[35] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. С. 73.*

знаходилося на відстані близько 150 км. В цілому до Доманівки дійшли понад 55 тис. євреїв з Одеси. Туди ж відправляли євреїв з Буковини і Бессарабії. Не всі витримували труднощі шляху. Відсталих і хворих пристрілювали дорогою. Ось як про це згадує Л. Дусман: «... ми прожили близько двох тижнів в очікуванні смерті від кулі, голоду або якоїсь зарази... Не можу забути молоду жінку, матір трьох дітей, малий мала менше. Вона дорогою з Одеси до Доманівки в одному з корівників на зупинці народила четвертого і залишила його на снігу. Вона стікала кров'ю і не знала, як допомогти своїм дітям. Хто чим міг з нею ділився»[36].

З 10 вересня по 18 грудня 1941 року пройшло через Доманівку 120 тис. осіб, яких розмістили в будівлі кінотеатру, в хлівах, стайнях і на фермах колгоспів «Червона зірка», «Радянський селянин», «Ставки» Акмечетської сільради, «Богданівка» Богданівської сільради.

В історії людства були трагедії, перед безмірністю яких будь-яке слово безсиле. Такою трагедією став Голокост. Коли світова громадськість говорить про Катастрофу (Голокост), то зазвичай згадують Аушвіц, Майданек, Варшавське гетто, Бабин Яр, але майже ніколи не говорять про Богданівку – село в Доманівському районі Миколаївської області, хоча в матеріалах Нюрнберзького процесу Богданівка згадується відразу після Дахау та Аушвіца. «У с. Богданівка Доманівського району в другій половині грудня в таборі перебувало понад 54 тис. осіб — чоловіків, жінок і дітей різного віку. Людей розміщували в свинарниках, стайнях, хлівах, а то й просто неба. Комендантом табору був румун Миколу Маленеску. Голод, холод, нестерпний режим важких робіт, бруд призводили щодня до смерті 400-500 чоловік», – йдеться в довідці військового прокурора 37-ї армії, складеної відразу ж після звільнення цієї території від румунських окупантів [37]. З моменту ув'язнення в табір заарештовані були повністю позбавлені будь-якої їжі і води. Для вгамування спраги були змушені користуватися снігом. Хто намагався добути капусту, буряк або воду поза табором, того били і розстрілювали на місці. Колишній в'язень табору І.Сельцер згадує: «Пам'ятаю в таборі під Богданівкою такий випадок: вночі

[36] *Аб Мише (Кардаш А.) У Черного моря. Иерусалим : Лира, 2004. С. 167.*

[37] *Багмет М. О., Козирева М. Є., Щукін В. В. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько-румунської окупації. С. 252.*

ми викопали з ями здохлого від сибірської виразки коня. Серед нас був лікар. Він сказав, що якщо м'ясо коня спочатку відварити, а потім на вогні просмажити, то можна його їсти. Ми так і зробили. З нами їв лікар»[38].

20 грудня 1941 року до табору прибув оперативний загін із 60 чоловік на чолі з колоністом Гегелем, а наступного дня почалася акція масового знищення в'язнів табору. Звернімося до обвинувального висновку у справі претора Голтянського повіту М. Ізопеску: «Першими були вбиті хворі та інваліди, які не могли самі пересуватися... Їх загнали в стайні, які облили нафтою, попередньо обклавши дах і ворота сіном..., під наглядом поліції, присланої Ізопеску для здійснення цього злочину, через кілька хвилин стайні з 4000 — 5000 в'язнів палали, як два факели»[39]. Решту в'язнів партіями відправляли до яру на краю лісу. Групи по 15-20 чоловік ставали на камені на краю обриву, після чого кати карального загону робили груповий постріл. Свідок трагедії, мешканка с. Богданівки Валентина Наточій згадує про загибель вагітної місцевої вчительки, у якої ще після розстрілу билась дитина і, щоб птахи не клювали плід, діти руками нагортали їй землю на живіт[40].

Убиті, а часто тільки поранені жертви падали на дно яру, де було запалено гігантське багаття з соломи, очерету й дров. Спалювання трупів не

Місце масового знищення в'язнів Богданівського табору (музей Миколаївського товариства єврейської культури)

Сарай, в якому спалено близько 1000 чоловік (музей Миколаївського товариства єврейської культури)

[38] *Аб Мише (Кардаш А.) У Черного моря. Иерусалим : Лира, 2004. С. 166.*
[39] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. С. 76.*
[40] *Интервью с Валентиной Наточий. Архив Л. Б. Ташлай, 2008.*

Скелет замученої дитини. Розкопки місць масового знищення євреїв в с. Богданівка (Державний архів Одеської області)

Розкопки поховань на місці масового знищення євреїв в с. Богданівка (Державний архів Одеської області)

припинялося ні вдень, ні вночі. Жителі Богданівки пізніше згадуватимуть, що над селом стояв жахливий чорний дим, ніде було сховатися від нудотного запаху обгорілих тіл.

Зі свідчень Іди Блех, яка вижила: «Мені здається, якби всі вбиті там змогли разом зітхнути, здригнулася б земля»[41]. Начальником табору наказано було спорудити земляну греблю (довжина 12 метрів, висота 1, 80 метра), що відділяла яр від річки Південний Буг, щоб кров, що стікала по схилах яру, не потрапляла в річку. Розстріли тривали до 15 січня 1942 року, коли Голтянською префектурою віддано було наказ про припинення масових розстрілів. Проте протягом наступних двох тижнів було розстріляно близько 2000 чоловік. Станом на 1 лютого 1942 року в таборі румунсько-німецькі кати знищили понад 54 тис. мирних радянських громадян[42]. Меморіал, встановлений в 1996 році на найвищій точці села, служить нагадуванням про ті страшні події. Кожного року на цьому місці проходять акції пам'яті жертв Голокосту, які були тут знищені. У 2017 році, за ініціативою громадянина США Міті Бикова, який є одним із 127 в'язнів табору, що вижили,

[41] *Блех И. Я осталась живой. Южная правда. 2015. 22 мая.*
[42] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. С. 76 – 77.*

мешканцями Богданівки та учасниками заходу було висаджено алею Пам'яті – 127 дерев на знак пам'яті про тих, хто пережив ці муки.

19 грудня 1941 року почалися масові розстріли на північ від с. Доманівки. За уточненими даними румунськими жан-

Члени Надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злодіянь оглядають могилу в'язнів нацистського концтабору в с. Богданівка Доманівського району. 1944 р. (ДАМО)

Пам'ятник жертвам Голокосту (с. Богданівка)

Мітинг в с. Богданівка

Висаджування дерев на алеї Пам'яті в с. Богданівка. 2017 р. (музей Миколаївського товариства єврейської культури)

дармами було розстріляно і померло від голоду за два місяці, до 15 лютого 1942 року, в с. Доманівці 18 тис. чоловік. Крім того, з 400 євреїв розстріляно ще в інших населених пунктах Доманівського району[43].

Євреїв, яких етапували в «Трансністрію» з Буковини та Бессарабії для знищення, за наказом претора Голтянського повіту М. Ізопеску розміщували в т. зв. «таборах знищення», де відбувалася їх ліквідація вкрай варварським способом – голодом. Найбільш відомий із таких таборів створений у с. Акмечетка (Ахмечетка), сучасне с. Прибужжя Доманівського району Миколаївської області. За спогадами Д. Стародинського: «Страшніше Ахмечетки важко що-небудь придумати. Тисячі людей, ізольовані від зовнішнього світу, без їжі, приречені на голодне вимирання. Першими вмирали чоловіки, їхня витривалість поступалася перед жіночою. Ховати їх не було кому. Один з бараків був призначений для помираючих, котрі вже не могли самостійно пересуватися. У цьому бараку з'являлися все нові й нові трупи»[44].

Про страшні знущання над євреями в «Трансністрії» свідчить лист голови Федерації єврейських громад Румунії, адресований міністру внутрішніх справ Румунії від 14 жовтня 1943 року. В ньому йшлося про наступне: «Нещодавно 1000 євреїв з повіту Голта були вислані до Акмечетки на річці Буг, де в наявності лише 60 будинків, де нема ні води, ні квартир, тому вони змушені жити у трьох свинарниках. Внаслідок нестачі житла, відсутності опалення, води, їжі та одягу 960 з 1 000 померли. Нещодавно префект отримав інструкції, згідно з якими всі євреї, як депортовані, так і місцеві, яких налічується 3000 – 3500, до 15 жовтня повинні бути відправлені в те ж село, що означає, звичайно ж, смерть»[45].

Територію табору в Акмечетці ізолювали від навколишніх сіл, щоб унеможливити спілкування ув'язнених з місцевими жителями. Вона охоронялася румунською поліцією і всі, хто намагався покинути табір, знищувалися, включаючи дітей. Тут знищили понад 4 000 євреїв.

---

[43] *Іванова Г. А. До 215-річчя з часу заснування смт Доманівка Доманівського району Миколаївської області. Державний архів Миколаївської області. URL: http://mk.archives.gov.ua/tematychni-rubriki/mzistoriinaselenyhpunktivmyk/818-z-istor-domanivky-215.html.*

[44] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). С. 20.*

[45] *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / сост. А. Круглов. Киев : Институт иудаики, 2002. С. 438.*

Досвід Голтянського повіту запозичено і в інших місцевостях. Подібні табори діяли також у селах Сирітському та Гражданівці (Врадіївський район). На околиці села Прадівка людей знищували в трьох варницях – ямах для випалу вапна. Жертв підводили до краю ями і розстрілювали з автоматів. Коли яма наповнювалася, трупи обливали бензином і підпалювали. Особисті речі страчених відвозилися на залізничну станцію, де їх сортували і вантажили в вагони. В трьох варницях спалили близько 7 000 євреїв[46].

У селищі Врадіївка на території районної лікарні та МТС створили табори, куди звозили євреїв з інших регіонів. Ночами їх розстрілювали на березі річки Кодими.

Тимчасовий табір для цивільного населення існував на хуторі Мантово. В ньому перебували етаповані євреї,кількістю 120 чоловік. Їх розмістили в приміщеннях пошти та сільради. 25 лютого 1942 року до табору прибув загін румунської жандармерії, який відібрав з числа в'язнів 20 чоловіків, жінок і дітей, яких погнали у напрямку до сусіднього хутора Худзинка. Не доходячи до хутора, їх всіх розстріляли, трупи посклали докупи, обклали коноплею та підпалили. Недогорілі трупи закопали в землю та заборонували[47].

Значну кількість євреїв, яких депортували з Бессарабії та Буковини, розселили в гетто і протягом 1942 – 1944 років використовували на примусових сільськогосподарських та інших роботах.

Інколи табори знищення асоціюють з гетто. Поняття «гетто» в румунській та німецькій окупаційних зонах мало різний зміст. На території Миколаївщини, підлеглій німецькій адміністрації, гетто не існувало. В документах румунської окупаційної адміністрації поняття «гетто» вживалося часто, цим поняттям визначали всі місця тимчасової концентрації єврейського населення, переміщеного з інших місць. Це поняття вживалося стосовно тих місць тимчасового перебування євреїв, де їх залучали до примусової праці, з метою подальшого знищення. Це давало євреям хоча б примарний шанс на виживання. На Миколаївщині гетто існували лише в північних районах – в м. Голта (Первомайськ), в с. Мостове Доманівського району, в с. Криве Озеро. Румунська адміністрація

[46] *Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941 – 1944 рр.). С. 21.*

[47] *Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 275.*

намагалася максимально використати євреїв як безкоштовну робочу силу. Але це були лише місця короткотривалого перебування євреїв, яких невдовзі знищували. Однією з головних особливостей гетто, які розташовувалися на території «Трансністрії» в межах сучасної Миколаївської області, було те, що в них практично не перебували місцеві євреї, які, в більшості своїй, були знищені німцями, а потім румунами вже в перші місяці окупації. Більшість в'язнів становили євреї, депортовані з різних місць «Трансністрії»[48].

На Миколаївщині знайдено безліч доказів геноциду євреїв в роки німецько-румунської окупації. Масове знищення мирних громадян єврейської національності відбувалося у більшості районів та міст Миколаївської області. За матеріалами Державного архіву Миколаївської області складено реєстр місць масових розстрілів євреїв на території Миколаївської області, де вказано 67 місць знищення єврейського населення [49].

На жаль, довгий час правда про ті страшні події приховувалась. Сьогодні роботу з увічнення пам'яті жертв Голокосту в області активізовано, встановлено пам'ятні знаки на місці поховань. У 2007 році встановлено меморіал у с. Яструбинове Вознесенського району, в с. Новополтавка Новобузького району, на кордоні Врадіївського та Кривоозерського районів. У 2008 році встановлено пам'ятник в с. Мостовому Доманівського району. У 2010 році в урочистій обстановці відкрито меморіал жертвам нацизму на місці загибелі 125 євреїв міста Нова Одеса. Всього в Миколаївській області налічується понад 30 пам'ятників, пам'ятних дошок та меморіальних знаків безвинно загиблим жертвам Голокосту.

Безвинні жертви нацизму не можуть бути забутими. Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту відзначають щорічно 27 січня. Ця пам'ятна дата запроваджена рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 1 листопада 2005 року (резолюція № 60/7)[50]. Саме цього дня 1945 року солдати 1-го Українського фронту визволили в'язнів найбільшого нацистського табору смерті Аушвіц-Біркенау в Освенцімі.

---

[48] *Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области.. С. 87.*

[49] *Так само. С. 181 – 184.*

[50] *Резолюція 60/7, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй. «Пам'ять про Голокост» Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e18#Text.*

Жертвами Голокосту були не тільки євреї, але і роми. Їх доля практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну приналежність. Чи пам'ятають у сучасній Україні про вбивство народу, який століттями мешкав на цій землі та зробив яскравий внесок у культуру нашої країни? Відсутність раціональних обґрунтувань для знищення циган була констатована Нюрнберзьким трибуналом в обвинувальній частині засідання: «Не було запропоновано жодного пояснення того, чому цей безневинний народ, що протягом століть ділився зі світом своїми музикою і піснями, був приречений на те, щоб стати жертвою дикого полювання» [51]. Всім в світі відомо слово «Голокост», але мало хто знає про «Пораймос» (Porajmos, геноцид циган).

У 1930 — 1940-ві роки ромський народ став одним із об'єктів расової дискримінації і ксенофобії з боку нацистів. Головним чинником, що призвів до геноциду ромів, була расова теорія нацистів. У Третьому рейху ромів традиційно класифікували як «неповноцінних», «недолюдей», вважали

Карта і статистика знищення єврейського населення на 1941 р. (Історична правда. 13 вересня 2011 р. Фото Павла Солодька)

Резолюция 60/7,
принятая Генеральной Ассамблеей
Организации Объединенных Наций,
"Память о Холокосте"
(Без передачи в главные комитеты (A/60/L.12 и Add.1)

Генеральная Ассамблея, подтверждая Всеобщую декларацию прав человека (995_015) (1), в которой провозглашается, что каждый человек должен обладать всеми правами и всеми свободами, изложенными в ней, без какого бы то ни было различия, как то в отношении расы, религии или иного положения,(1)

Резолюция 217 A (III).

ссылаясь на статью 3 Всеобщей декларации прав человека (995_015), где говорится, что каждый человек имеет право на жизнь, на свободу и на личную неприкосновенность,

ссылаясь также на статью 18 Всеобщей декларации прав человека (995_015) и статью 18 Международного пакта о гражданских и политических правах (995_043) (2), согласно которым каждый человек имеет право на свободу мысли, совести и религии,

(2) См. резолюция 2200 A (XXI), приложение.

учитывая, что основополагающий принцип Устава Организации Объединенных Наций (995_010) - "избавить грядущие поколения от бедствий войны" - указывает на неразрывную связь между Организацией Объединенных Наций и той беспрецедентной трагедией, которой стала вторая мировая война,

ссылаясь на Конвенцию о предупреждении преступления геноцида и наказании за него (995_155) (3), которая была принята с целью избежать повторения актов геноцида, подобных тем, которые были совершены нацистским режимом,

(3) Резолюция 260 A (III), приложение.

ссылаясь также на преамбулу Всеобщей декларации прав человека (995_015), которая гласит, что пренебрежение и презрение к правам человека привели к варварским актам, которые возмущают совесть человечества,

принимая во внимание тот факт, что шестидесятая сессия Генеральной Ассамблеи проходит через 60 лет после разгрома нацистского режима,

напоминая о двадцать восьмой специальной сессии Генеральной Ассамблеи, уникальном мероприятии, которое было проведено в ознаменование шестидесятой годовщины освобождения нацистских концентрационных лагерей,

воздавая должное мужеству и самоотверженности, проявленным солдатами, освободившими концентрационные лагеря,

подтверждая что Холокост, приведший к истреблению одной трети евреев и несчетного числа представителей других меньшинств, будет всегда служить всем людям предостережением об опасностях, которые таят в себе ненависть, фанатизм, расизм и предрассудки,

1. постановляет, что Организация Объединенных Наций объявит 27 января Международным днем памяти жертв Холокоста, который будет отмечаться ежегодно;

2. настоятельно призывает государства-члены разработать просветительские программы, благодаря которым будущие поколения усвоят уроки Холокоста, чтобы содействовать предотвращению будущих актов геноцида, и в этой связи высоко оценивает деятельность Целевой группы по международному сотрудничеству по вопросам просвещения, памяти и исследованию Холокоста;

3. отвергает любое отрицание Холокоста - будь то полное или частичное - как исторического события;

4. выражает признательность тем государствам, которые активно способствовали сохранению мест, использовавшихся в качестве нацистских лагерей смерти, концентрационных лагерей, принудительно-трудовых лагерей и тюрем во время Холокоста;

5. безоговорочно осуждает все проявления религиозной нетерпимости, подстрекательства, преследования или насилия в отношении отдельных лиц или общин, обусловленные этническим происхождением или религиозными верованиями, где бы они ни имели место;

6. просит Генерального секретаря учредить программу просветительской деятельности под названием "Холокост и Организация Объединенных Наций", а также принять меры по мобилизации гражданского общества в целях сохранения памяти о Холокосте и просвещения по связанным с ним вопросам, с тем чтобы помочь предотвратить будущие акты геноцида, представить Генеральной Ассамблее доклад об учреждении этой программы в течение шести месяцев после принятия настоящей резолюции и представить доклад об осуществлении этой программы на ее шестьдесят третьей сессии.

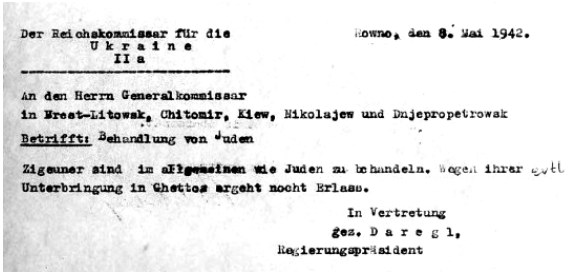
42-е пленарное заседание
1 ноября 2005 года

Шестидесятая сессия
Пункт 72 повестки дня

Резолюція №60/7, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, «Пам'ять про Голокост»

[51] *Тяглый М. Чингене – жертвы Холокоста? Национальная политика в Крыму в отношении цыган, 1941 – 1944. Из архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. 2007. № 2(29). С. 80.*

«асоціальними» елементами, схильними до скоєння злочинів, жебракування, бродяжництва, що загрожує безпеці суспільства. Тому їх зараховували до категорії осіб, яких потрібно знешкодити, оскільки вони визнані загрозою для «чистої» арійської раси. Законодавчою базою для початку переслідувань циган став прийнятий в

Der Reichskommissar für die Ukraine
II a

Rowno, den 8. Mai 1942.

An den Herrn Generalkommissar
in Brest-Litowsk, Shitomir, Kiew, Nikolajew und Dnjepropetrowsk

Betrifft: Behandlung von Juden

Zigeuner sind im allgemeinen wie Juden zu behandeln. Wegen ihrer evtl. Unterbringung in Ghettos ergeht noch Erlass.

In Vertretung
gez. D a r e g l,
Regierungspräsident

Копія наказу про знищення ромів, як і євреїв (Національний музей історії України у Другій світовій війні)

Роми Бессарабії

Баварії 16 липня 1926 року «Закон про боротьбу з циганами, волоцюгами і дармоїдами». З березня 1936 року на циган були поширені положення так званих «нюрнберзьких расових законів» про громадянство і раси, які спершу поширювалися тільки на євреїв. Першим законом, прямо і безпосередньо спрямованим проти циган, був циркуляр Г. Гіммлера від 8 грудня 1938 року «Про боротьбу з циганською загрозою» [52]. У ньому говорилося про «врегулювання» циганського питання, виходячи з расових принципів.

Перепис населення 1939 року зафіксував в Українській РСР 10 443 цигани (0, 03% всього населення). У середині 1941 року їх стало більше з урахуванням приросту чисельності циган, що проживали в Західній Україні, Південній Бессарабії і Північній Буковині, які увійшли в 1939 — 1940 роках до складу УРСР. Загальна кількість циган в Україні в червні 1941 року навряд чи перевищувала 20 000 чоловік[53]. На Миколаївщині цигани з'явилися наприкінці XVIII століття. Напередодні війни на цій території проживало 55 сімей циган, в основному у Варварівському, Ми-

[52] *Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой. Москва : Текст, 2001. С. 41 – 42.*

[53] *Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект. Голокост і сучасність. 2009. № 2(6). С. 86.*

колаївському та Володимирівському районах[54].

З осені 1941 року на окупованій території України, поряд з масовими вбивствами євреїв, почалися масові вбивства циган (як у зоні німецької цивільної адміністрації – рейхскомісаріаті «Україна», так і в зоні, яка перебувала під румунським керуванням – «Трансністрії»). У колективній свідомості ромів дії румунської окупаційної влади у «Трансністрії» стосовно ромів – і депортованих, і місцевих – були незаперечним геноцидом у тому значенні цього слова, яке містить ст. 2 Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього. І байдуже, яким чином румунська влада здійснювала геноцид, і байдуже, скільки «своїх» та «не своїх» ромів ця влада знищила у «Трансністрії». Головне у тому, що знищення було, кількість жертв обчислюється десятками тисяч[55]. На території «Трансністрії» перші вбивства циган відбулися вже в серпні 1941 року. Миколаївська область не стала винятком. Так, згідно з показаннями від 21 квітня 1947 року радянським слідчим

Розстріл ромів. Місце страти невідоме (Національний музей історії України у Другій світовій війні)

органам колишнього службовця айнзатцкоманди 12b К. Кюля (яка входила до складу айнзатцгрупи «D», команди якої в серпні – жовтні 1941 року діяли на цій території і в завдання яких поряд зі знищенням євреїв входило і знищення циган) айнзатцкоманда 12b в кінці серпня 1941 року в районі Ландау (нині с. Широколанівка Веселинівського району) розстріляла 50 — 60 циган. Інший член цієї ж команди, Г.Вігман, в своїх післявоєнних свідченнях західнонімецьким слідчим органам згадав розстріл у районі Миколаєва у вересні – жовтні 1941 року групи циган, у візку яких під час обшуку було ви-

[54] *Гриневич О. Роми України і Миколаївщини. Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2008. Т. 15. С. 138.*

[55] *Роми у Трансністрії (1941 – 1944) : архівні документи / редкол. Л. Г. Бєлоусова та ін. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 1. С. 13.*

явлено німецький кулемет[56]. Розстріли циган у самому Миколаєві мали місце вже в січні 1942 року: тоді були затримані в районі Варварівського мосту за вказівкою начальника охоронної поліції майора Ф. Вітцлеба понад 200 циган. Їх утримували під вартою три доби, потім передали СД. Згодом ці цигани були розстріляні[57]. Розстріл був проведений загоном айнзатцкоманди 5. Цей загін знаходився в Миколаєві з листопада 1941 року, і ним керував унтерштурмфюрер СС Г. Санднер[58]. Цією ж командою в Миколаївській в'язниці наприкінці серпня 1942 року було розстріляно велику групу циган[59]. 10 серпня 1942 року було розстріляно групу циган в с. Старосолдатське Баштанського району[60]. У 1941 — 1942 роках німецький підрозділ знищив у селищі Пересадівка Вітовського району весь табір кочових ромів[61].

Винищенню підлягали не лише цигани, що проживали ще до окупації на території Миколаївщини. Румунський уряд планував реалізувати політику моноетнічності в Румунії. Щодо євреїв та ромів домінувала риторика виселення – звільнення території від «небажаних елементів». Мету та й «належні» засоби чітко сформулював «учений-расолог» Г. Фекеоару 1941 року: «Кочові та напівкочові роми мають бути запроторені до таборів примусової праці. Там їм має бути замінений одяг, поголені бороди й волосся, а вони стерилізовані... Через одне покоління ми позбудемося їх. На їхнє місце ми можемо вмістити етнічних румунів з Румунії чи з-за кордону... Осілі роми мають бути стерилізовані вдома, аби протягом одного покоління місце було очищене й від них»[62]. «Очищуючи» державу від представників «неправильних» національних меншин, 1 травня 1942 року Й. Антонеску наказав депортувати до «Трансністрії» кочових і «асоціальних» циган з Румунії.

[56] *Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект. Голокост і сучасність. 2009. № 2(6). С. 106.*

[57] *ДАМО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 19.*

[58] *Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект. Голокост і сучасність. 2009. № 2(6). С. 102.*

[59] *Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів / авт.-упор. М. Тяглий. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. С. 202.*

[60] *Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект. Голокост і сучасність. 2009. № 2(6). С. 102.*

[61] *Тяглий М., Бурмістр С. Місце пам'яті вбитим ромам у Калинівці. Київ, 2019. С. 19.*

В травні 1942 року жандармерія і поліція провели відбір і реєстрацію таких циган. З червня по жовтень 1942 року румунський уряд за наказом І.Антонеску проводив депортацію ромів до «Трансністрії» у три етапи: 1) з 25 червня по 15 серпня 1942 року було депортовано кочових ромів (вони підлягали депортації в першу чергу); 2) 22 червня 1942 року І. Антонеску віддав наказ про депортацію визнаних «небезпечними і небажаними» осілих циган. З 12 по 30 вересня 1942 року в «Трансністрію» приїхали осілі роми; 3) жовтень 1942 року – було депортовано ще частину ромів (приблизно 600 чоловік). Загалом кількість депортованих ромів дорівнює 25 283: 7856 чоловіків, 7266 жінок та 10161 дитина (це приблизно 10% усіх ромів Румунії)[63]. Депортовані були не лише кочові, але й доволі соціалізовані роми, які шукали кращої долі. Таку надію давали їм нові території. В рядах циган поширилася чутка про те, що після прибуття до «Трансністрії» вони будуть наділені землею і включені в сферу праці з міцним і стійким заробітком.

Маршал Іон Антонеску (1940 – 1944 рр.)

Осілих ромів депортували в поїздах, кочових змушували їхати до «Трансністрії» на своїх возах. У кочових циган було багато золота. Вони не тримали свої заощадження в банку, весь

[62] *Роми у Трансністрії (1941 – 1944) : архівні документи / редкол. Л. Г. Бєлоусова та ін. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 1. С. 14.*

[63] *Моторна І. Депортація румунських ромів до Трансністрії (1941 – 1944 рр.): сучасні тенденції вивчення. Етнічна культура в глобалізованому світі : зб. наук. праць третьої та четвертої міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Одеса, 2015. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015. С. 86; Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект. Голокост і сучасність. 2009. № 2(6). С. 107.*

Кочові роми. Світлина воєнних часів (Національний музей історії України у Другій світовій війні)

Діти війни. Фото_newsmaker_md

Німецький офіцер і роми (Національний музей історії України у Другій світовій війні)

час носили з собою. У «Трансністрії» солдати відбирали вози з кіньми і золото на потреби румунської армії. Багато ромів змушені були пішки добиратися до «Трансністрії»[64]. Так звана «колонізація» ромським населенням «Трансністрії» мала не тільки забезпечити вивезення за межі країни «небезпечних» елементів, але й призводила до економічної експлуатації.

В «Трансністрії» цигани були розташовані на кордоні окупаційної зони в селах на березі Бугу в Балтському, Березівському (Одеська область), Очаківському та Голтянському (Миколаївська та Одеська область) повітах. Голтянський (Голтський) повіт – місто Голта (Первомайськ) та райони Врадіївський/Великоврадіївський (смт Врадіївка), Голтянський, Доманівський, Кривоозерський, Любашівський (смт Любашівка). Очаківський повіт – місто Очаків та райони Варварівський (частина м. Миколаєва з 1965 року), Краснянський (с. Красне Березанського р-ну), Очаківський[65]. 29 вересня 1942 року вийшов наказ № 69026 гу-

[64] *Орлова Е. Геноцид ромов: замалчиваемый и малоисследованный : аудио-интервью с доктором политических наук Ионом Думиникой. URL: http://legalspace.org/ru/napravleniya/usilenie-romskikh-obshchin/item/10260-genotsid-romov-zamalchivaemyj-i-maloissledovannyj-foto-video.*

[65] *Роми у Трансністрії (1941 – 1944) : архівні документи / редкол. Л. Г. Белоусова та ін. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 1. С. 11.*

Розселення депортованих ромів (Державний архів Одеської області), Ф.Р. 2242 (Головна реєстратура губернаторства «Трансністрії»). Оп. 1. Спр. 1912 (Листування Дирекції праці з установами в Румунії, з відомствами губернаторства про евакуацію циган з Румунії в табори «Трансністрії». 1944 р.)

бернатора «Трансністрії» Г.Алексяну про розселення депортованих на цих територіях[66]. Адміністративна організація депортованих ромів, як кочових, так і осілих, була схожа на єврейську. У кожній громаді було своє керівництво. Регіональний інспекторат жандармерії «Трансністрії» здійснював тільки нагляд для того, щоб роми не втекли з колоній, а також для забезпечення громадського спокою[67].

У «Трансністрії» роми, як і євреї, піддавалися нелюдському поводженню. Із самого початку умови проживання ромів в окупованій зоні були жахливими. Їм не давали роботи, позбавивши таким чином можливості вижити. Щоправда, частину депортованих задіяли на фермах та в громадських господарствах, створених замість радянських колгоспів. Проте місцевій владі робочі руки ромів були непотрібні – як правило, це була сезонна праця. Сувору зиму 1942 року більшість ромів пережили у землянках, багато померло ще дорогою – від холоду і голоду.

У 1942 році осілі цигани були депортовані в повіт Голта, де їх розселили поблизу селищ Богданівка, Доманівка, Акмечетка і Мостове. У них відібрали коней і вози, поселили в свинарниках, не давали ні їжі, ні дров, внаслідок чого тисячі з них померли. У цьому повіті в листопаді 1943 року ще було 9567 циган[68]. Ці цигани підлягали поголовному знищенню. Однак холод, голод і хво-

[66] *Моторна І. Депортація румунських ромів до Трансністрії (1941 – 1944 рр.). С. 86.*

[67] *Моторна І. «Долина плачу»: депортація румунських ромів у Трансністрію (1941 – 1944 рр.). Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі : матеріали міжн. наук. конф. пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, м. Київ, 30 листопада – 1 грудня 2015 р. Київ : Дух і Літера, 2016. С. 208 – 209.*

[68] *Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг. С. 110.*

роби почали робити свою чорну справу, не чекаючи масових розстрілів.

Опис умов життя депортованих циган ми знаходимо в спогадах одеського єврея Д. Стародинського: «... В Молдавку (село в Доманівському районі Миколаївської області, сучасна назва Козубівка) зігнали багато циган з Румунії та Закарпаття. Вони приїхали на хороших каруцах (підводах), були непогано одягнені, підводи були наповнені подушками і різними іншими речами. Особливо добре виглядали закарпатські цигани. Їх можна було відрізнити по довгому волоссю у чоловіків. Цигани не сумували. Звиклі до бродячого життя, вони швидко освоїлися, побудували намети, звідти чулися музика, спів. Але їх безхмарному існуванню незабаром настав кінець. Незабаром у них відібрали коней і підводи, а це було для них найстрашніше. Цигани були приречені на голодне існування. Їх розподілили по колгоспах, де вони, особливо взимку, стали швидко вимирати»[69].

Про пережитий жах свідчать спогади ромів, які пережили депортацію. Депортований ром Міхай Істратов згадує: «Ми там (Молдавка, сучасна Козубівка) знаходилися вже близько місяця. Нам робили в цей час бараки, трошки далі, приблизно за 100 км від Долини Плачу. Нас засунули в бараки. Ті, що залишились на вулиці, померли. Померли від холоду, голоду... Навесні їх знайшли мертвими... Їх викинули в поле, як гнилі овочі... »[70].

Зі спогадів Міхая Лучії, депортованого в табір Доманівка: «Нас було четверо братів, і ми дуже страждали. Мама моя була вагітною одним з братиків, коли нас депортували. Його звали Валеріке, він там народився. Мої батьки почали сваритися через нього, тому що не могли прогодувати його. І послала мене мама з ним до тієї величезної ями, яку вирили німці. Я стояв там з ним на краю і говорив: «Не бійся, мій братику, я тебе не викину». Він був маленьким, кілька тижнів від народження. Я плакав разом з ним. Прийшла сестра моя Тінка і, побачивши нас, сказала: «Кидай його зараз же. Мама сказала його викинути, чого ти з ним стоїш?» Я відмовився. Прийшла мама і, побачивши, що я його не викинув, теж заплакала і забрала нас усіх додому» [71].

---

[69] *Стародинский Д. З. Одесское гетто. Воспоминания. Одесса : ТПП «Хайтек», 1991. С. 69.*

[70] *Моторна І. «Долина плачу»: депортація румунських ромів у Трансністрію (1941 – 1944 рр.). С. 210.*

[71] *Орлова Е. Геноцид ромов: замалчиваемый и малоисследованный. URL: http://legalspace.org/ua/napryamki/posilennya-romskikh-gromad/item/10260-genotsid-romov-zamalchivaemyj-i-maloissledovannyj-foto-video.*

Зі спогадів Єнуци Спірідон, депортованої у табір Варварівка: «Мою сестру Гуріцу застрелив німець. Їй було 14 років. Він хотів взяти її, а вона не пішла з ним. Хотів знущатися з неї. Мені соромно про це (про зґвалтування) говорити. Іншу мою сестру німець теж убив. Їй було 20 років, і вона теж не хотіла з ним йти, але він поглумився з неї, а потім побив, і вона померла. Над нареченою мого брата Іорга теж знущалися. І не один німець, а кілька. Німці ходили вночі між нами і хапали за груди. Шукали жінок»[72].

28 травня 1943 року начальник сигуранци та громадського порядку Генерального Інспекторату жандармерії повідомив, що має перевірену інформацію про те, що євреям та 40 ромам в Голтянському повіті не надавалася їжа місяцями. Вони працювали і «падали з ніг від голоду»[73].

Схожа ситуація була в Очаківському повіті: тут розпочалася епідемія тифу, не вистачало їжі для депортованих. 12 січня 1943 року повідомлялося, що від голоду кожного дня помирало до 20 ромів, з 26 грудня 1942 року по 10 січня 1943 року померло 293 особи, з них 76 чоловіків, 90 жінок та 127 дітей[74].

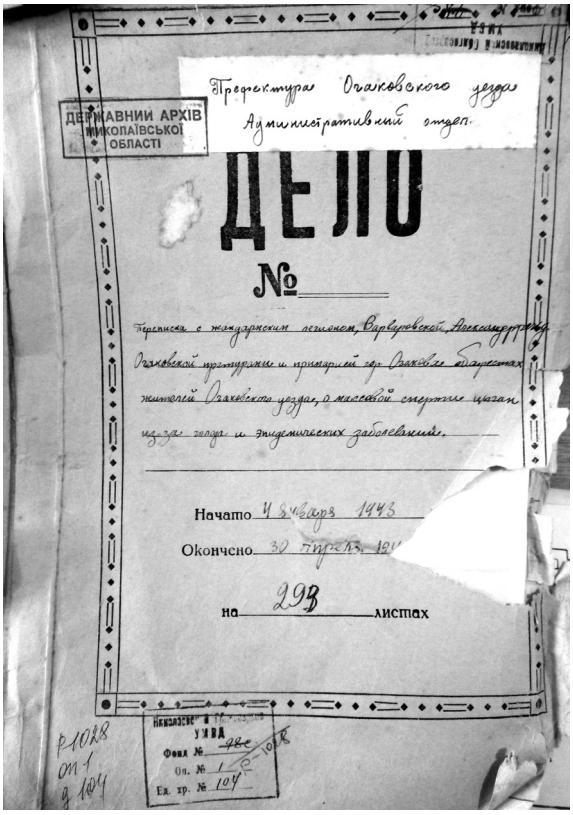

Депортовані роми «Трансністрії». Фото, прикріплене до копії доповіді претора району Варварівка Очаківського повіту (Світлина з Одеського архівосховища, надана І. Моторною)

Згідно з письмовими свідченнями від 15 квітня 1945 року колишнього префекта повіту Очаків (Очаківський, Миколаївський, Березанський райони) підполковника В. Горського, в кінці серпня 1942 року на станцію Трихати протягом тижня було доставлено 15 тис. циган; багато хто був майже голим, у лахмітті. Вони були розподілені по радгоспах у радіусі 40-50 км; в цих радгоспах вони перебували під відкритим небом протягом декількох тижнів, а потім були переведені в бараки в селах Олександродар (Доманівський район) та Велика Корениха (нині мікрорайон Миколаєва в складі Заводського району), в яких не було ні вікон, ні дверей. У

[72] *Орлова Е. Геноцид ромов: замалчиваемый и малоисследованный. URL: http://legalspace.org/ua/napryamki/posilennya-romskikh-gromad/item/10260-genotsid-romov-zamalchivaemyj-i-maloissledovannyj-foto-video.*

[73-74] *Моторна І. «Долина плачу»: депортація румунських ромів у Трансністрію (1941 – 1944 рр.). С. 209.*

Листування з жандармським легіоном про арешти жителів Очаківського повіту, про масову смерть циган через голод і епідемічні захворювання (ДАМО. Ф.Р.-1028. Оп.1. Спр. 104)

цих бараках цигани залишалися до початку листопада 1942 року, а потім за наказом з Одеси В. Горський евакуював з чотирьох сіл на Південному Бузі місцевих жителів і поселив циган там.

У звіті видачі продуктів циганам села Велика Кореніха з 22 лютого до 1 березня 1943 року зазначено, що в цьому селі дорослих ромів – 2136 чол., дітей – 729 чол.; наводяться норми продуктів, які видавала ромам місцева влада. Якщо проаналізувати цифри, то можна помітити, що вони були занадто низькі і мешканці були приречені на голодну смерть.

В рапорті старости циган Великої Коренихи від 22 квітня 1943 року зазначалося, що кількість ромів в селі складає дорослих: 1545 чол., дітей – 698 чол., загальна кількість – 2243 чол[75].

Близько 4 тис. циган, за даними Горського, померли взимку 1942-1943 років від голоду, тифу і холоду, деякі були розстріляні «жителями німецьких колоній» (колоністами-фольксдойче; наприклад, в с. Шенфельд — сучасна назва Кринички Миколаївського району) і потім спалені. Агент сигуранци в донесенні від 5 грудня 1942 року наступним чином описував становище циган у цьому повіті: «… Протягом часу, який вони провели в бараках в Олександродарі, цигани жили в невимовних злиднях. Вони не мали достатнього харчування.

Кожен працездатний отримував 400 грамів хліба, а люди похилого віку і

[75] *Мороз Є. О. Трагедія ромів Миколаївщини в роки німецько-румунської окупації 1941 – 1944 років. Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка : збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (14 – 15 вересня 2018 р.). Каховка, Херсон : Гілея, 2018. – С. 105.*

діти — 200 грамів кожен. Їм також давали трохи картоплі і, дуже рідко, солону рибу, і все це в дуже невеликих кількостях. Через недоїдання деякі з циган, а такі становили більшість, втратили так багато ваги, що перетворилися на живі скелети. Щодня, особливо в останній період, вмирали десять – п'ятнадцять циган. Вони були абсолютно завшивлені. Вони не отримували медичного обслуговування, і в них не було ніяких ліків. Вони були голими…, у них не було ніякої нижньої білизни або одягу. Були жінки, чиї тіла… були голі в буквальному сенсі слова. З моменту прибуття їм не давали мила; ось чому вони не могли помитися самі або випрати свою єдину сорочку. Взагалі становище циган жахливе і майже неймовірне. Через страждання вони перетворилися на тіні і стали майже дикими. Це викликано поганим житлом і їжею, а також холодом… Через погане поводження до 25 листопада померли 309 циган. Тіла циган були знайдені на дорозі Очаків-Олександродар. Вони померли від голоду і холоду… Якщо їм не дадуть людське харчування, медичну допомогу, ліки, а також одяг для деяких з них, смертність циган не буде зменшуватись, а збільшиться одночасно зі збільшенням морозів»[76].

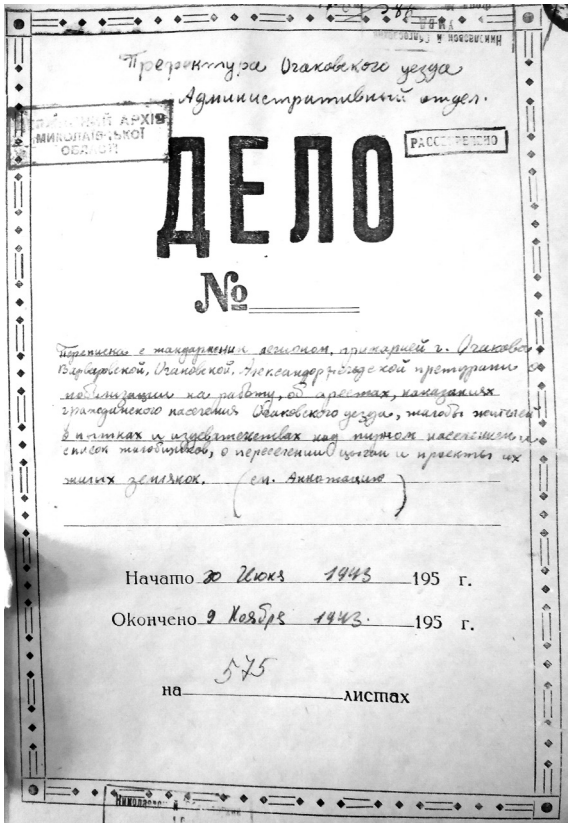
Основним місцем поселення циган в повіті Очаків було с. Ковалівка на р. Південний Буг (Миколаївський район). В акті старости Ковалівської сільської управи від 21 листопада 1942 р. зазначалося, що в селі знаходилося 4459 працездатних депортованих ромів, 2002 непрацездатних роми з Румунії. Загальна кількість 6461 чоловік[77]. В Ковалівці в березні 1943 року перебувало 3423 цигани, розподілених за чотирма робочими відділеннями. За колючим дротом, без їжі, вони були змушені продавати свій одяг, щоб вижити. Їх косили тиф і голод. Найвитриваліші були переведені в села Суха Балка і Мостове (Доманівський район), де їм видали одяг, бо вони були абсолютно голими[78].

В Очаківській префектурі, особливо в Варварівській претурі, можна було знайти депортованих ромів майже у кожному селі: у селі Петрово-Солониха на травень 1943 року – 131 циган, селі Кир'яківка (Миколаївський район) на червень 1943 року – 25 циган, село Ва-

[76] *Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект. С. 108 – 109.*
[77] *Мороз Є. О. Трагедія ромів Миколаївщини в роки німецько-румунської окупації 1941 – 1944 років. С. 105.*
[78] *Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект. С. 110.*

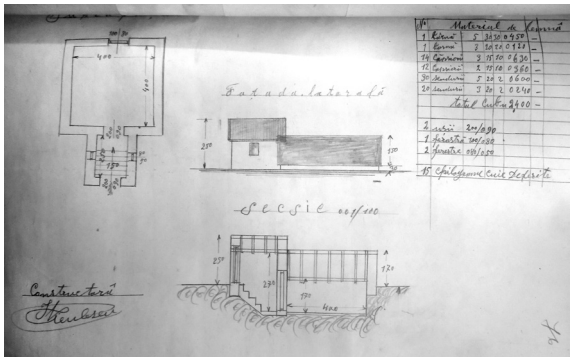
сильки (Велико-Кутська примарія) на червень 1943 року – 98 циган[79].

Роми вмирали не лише від холоду та голоду. Тисячі їх загинули від рук гітлерівців. У червні 1943 року німецький загін розстріляв у так званому Анновському яру (с. Веселинове Веселинівського району, сучасне селище міського типу Веселинове) близько 100 циган. При цьому поліцаї-фольксдойче силою зброї підігнали циган до колодязя, розташованого в зазначеному вище яру, змушували їх знімати з себе одяг і кидатися в колодязь живцем. Після звірячої розправи над циганами поліцейські закидали колодязь соломою і підпалили її[80].

Претория Очаковского уезда
Административный отдел.
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХІВ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
РАССЕКРЕЧЕНО
ДЕЛО
№
Начато 20 Июня 1943 195 г.
Окончено 9 Ноября 1943 195 г.
575
на листах

Листування з жандармським легіоном, Очаківською примарією, претурами повіту про мобілізацію на роботу, про арешти, покарання цивільного населення Очаківського повіту, скарги жителів про тортури і знущання над мирним населенням і список скаржників, про переселення циган і проєкти їх житлових землянок (ДАМО. Ф.Р. 1028. Оп. 1. Спр. 108)

Багато ромів було замучено окупантами в румунському концентраційному таборі на околиці селища Зелений Яр (місцеві жителі до цих пір між собою називають це село Карлівка) До-

Проєкт житлової землянки ромів Очаківського повіту (ДАМО. Ф.Р. 1028. Оп. 1. Спр. 108. Арк.76)

[79] *Мороз Є. О. Трагедія ромів Миколаївщини в роки німецько-румунської окупації 1941 – 1944 років. С. 106.*
[80] *Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів / авт.-упор. М. Тяглий. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. С. 75.*

манівського району. Протягом 1942 – 1943 років сюди депортували громадян циганської національності з Молдавії, Бессарабії та півдня України[81].

Страшна трагедія відбулася в селі Красненьке Кривоозерського району. В це село було депортовано карпатських циган. Нині тут немає жодної циганської родини. Та місцеві жителі знають, що в урочищі Западня, на околиці села, 77 років тому свою смерть знайшли близько п'яти тисяч ромів.

Нині ще живі ті, хто пам'ятає події 77-річної давності. За спогадами цих людей можна відновити майже повну історичну картину того, що сталося в Красненькому. Місцева жителька Маланка Рибак згадує: «Циганське населення Балкан і Карпат із релігійних міркувань не брало в руки зброї й не воювало на боці фашистів та їхніх союзників румунів. За це ромів виселяли з батьківщини».

Завідуюча сільською бібліотекою Надія Рябокінь повідала те, що чула від мами: «Восени 1942 року в наше село кибитка за кибиткою почали прибувати цигани. Кажуть, що підводи розтягнулися на кілька десятків кілометрів. Для них підготували місце в урочищі Западня над Бугом. Жили вони в землянках під час страшенно холодної зими».

Жителька сусіднього с. Мала Мечетня Людмила Лобода пояснює: «Щоб заохотити ромів до переселення, їм пообіцяли на завойованих землях краще життя».

Очевидці згадують, що цигани були людьми заможними, везли із собою красиві ковдри, хустки та жіноче вбрання з дорогих тканин. Чоловіки були в шкіряних штанях, добротному взутті. Втім, згодом вони обмінювали крам на хліб і крупу. Зрештою одяг зносився, міняти на їжу вже не було чого. Тоді їм допомагали місцеві жителі. Жителька села Тетяна Кондратюк розповіла, що «міс-

Голова Миколаївського обласного товариства ромів «Романі бахт» Володимир Юрковський та циганський народний фольклорний ансамбль «Бахтале» увічнили пам'ять ромів в с. Красненьке

[81] *В Николаевской области почтили память ромов, уничтоженных во время войны. НикВести. URL: https://nikvesti.com/news/public/24105.*

цеві жителі не дали померти голодною смертю. Під загрозою власному життю потай передавали бідолашним їжу».

Антоніні Терентіївні Сікорській було 12 років, коли до Красненького пригнали циган. Вона згадує: «Нам, дітям, було цікаво спостерігати за ними. Красиві були люди, не схожі на нас. Щоправда, зовсім не розуміли ні російської, ні української мови. Спочатку ми їх боялися. Але згодом потоваришували з циганськими дітьми, ділилися з ними харчами. Чоловіки були майстрами, із заліза посуд робили, ковалями були знатними. Жінки з табору ходили ворожити по дворах»[82].

Страшну зиму 1943-го пережили не всі роми. Очевидці кажуть, що помирали від голоду й холоду просто в яру. Циган не стало в Красненькому буквально за одну ніч, як тільки з'явився в небі перший радянський літак. Вважається, що їх зігнали в інше місце і знищили.

В урочищі Западня відкрито пам'ятний знак «Жертвам волелюбного народу сербсько-ромської національності, який зазнав тортур від фашистських загарбників». Камінь, який став своєрідним обеліском, взяли з того самого урочища Западня, де був розташований табір. Треба зазначити, що за кількістю (понад 20) пам'ятних знаків, споруджених за останні роки на місцях геноциду ромів, Україна ділить разом з Німеччиною перше місце в Європі[83].

У газеті «Правда» від 17 травня 1945 року опубліковане повідомлення ТАРС «Обвинувальний висновок у справі 38 військових злочинців Румунії», в якому сказано, що за наказом організатора масових вбивств в повіті Голта М. Ізопеску було вбито... 8 — 10 тисяч циган, висланих з Румунії[84].

Багато ромів у 1943 році писали листи на адресу румунської влади з проханням повернути їх назад. Але ще у вересні 1942 року вийшов декрет, який забороняв повернення до Румунії ромів з окупованої зони і передбачав смертний вирок або засудження до тяжких робіт від 5 до 25 років. Не зважаючи на це, люди тікали.

---

[82] *Івашко О. І табір пішов у небо... Урядовий кур'єр. 2013. 23 лютого. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/i-tabir-pishov-u-nebo/.*

[83] *Котлярчук А. Нацистский геноцид цыган на территории оккупированной Украины: роль советского прошлого в современной политике памяти. Голокост і сучасність. Київ, 2014. № 1(12). С. 26.*

[84] *Газета «Правда», 17 мая 1945 года.*

Карта і таблиця місць масового вбивства ромів на теренах України під час Другої світової війни (Михайло Тяглий, Український центр вивчення історії Голокосту)

Найчастіше поліція повертала їх до «Трансністрії»[85].

Вважається, що на Миколаївщині знищено понад 800 циган в зоні німецької цивільної адміністрації рейхскомісаріату «Україна»[86]. В «Трансністрії» померло близько 11 тис. ромів. До цієї цифри треба також додати близько 2 тис. людей, які були репатрійовані та намагалися втекти з «Трансністрії»[87].

Світова спільнота пам'ятає про жертви нацистського геноциду ромів.

[85] *Моторна І. Депортація румунських ромів до Трансністрії (1942 – 1944 рр.). Реконструкція подій, увічнення пам'яті, перспективи дослідження. Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 4 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 203.*

[86] *Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект. С. 113.*

[87] *Моторна І. «Долина плачу»: депортація румунських ромів у Трансністрію (1941 – 1944 рр.). С. 211.*

2 серпня 1944 року приблизно 3 тисячі депортованих німецьких ромів були вбиті за одну ніч в Аушвіці-Біркенау. З 2015 року 2 серпня затверджене в офіційному календарі, як Загальноєвропейський День пам'яті жертв нацистського геноциду ромів. Від 2004 року цей день долучили до державного переліку пам'ятних дат України[88].

ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів
(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, N 2, ст.65)

За роки Другої світової війни гітлерівські фашисти разом із своїми прислужниками, здійснюючи расистську політику етноциду, вивезли з окупованих країн і спалили у концтаборах близько 500 тисяч ромів. Чимало їх було знищено у таборах примусової праці, місцях кочування, в ході каральних операцій. Найбільших жертв зазнали роми, які проживали у місті Києві, на території нинішньої Автономної Республіки Крим і Закарпатської області, у Вінницькій, Одеській, Сумській, Черкаській та інших областях України.

Враховуючи великі масштаби і непоправні суспільні наслідки голокосту ромів, їх соціальне вразливе сучасне становище в місцях компактного проживання, Верховна Рада України

п о с т а н о в л я є:

1. Відзначати, починаючи з 2004 року, на державному рівні Міжнародний день голокосту ромів, коли гітлерівські фашисти влаштували у концтаборі Аушвіц-Біркенау "циганську ніч" (2 серпня 1944 року).

2. Доручити Кабінету Міністрів України разом з відповідними місцевими органами виконавчої влади визначити і здійснити заходи, спрямовані на вивчення масштабів, місць та кількості жертв гітлерівського етноциду ромів у роки Великої Вітчизняної війни, на увічнення пам'яті депортованих і страчених представників цієї національної меншини, надання допомоги сім'ям постраждалих, розв'язання нагальних соціально-економічних і етнокультурних проблем ромських громад України.

3. Комітетам Верховної Ради України за участю відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади в установленому порядку вжити заходів щодо внесення пропозицій про включення жертв ромського голокосту та членів їх сімей до кола осіб, які постраждали у роки Другої світової війни і у зв'язку з цим повинні мати право на компенсацію.

4. Рекомендувати Державному комітету України у справах національностей та міграції надати допомогу національно-культурним товариствам у міжнародних заходах, приурочених до Міжнародного дня голокосту ромів, зокрема 60-річчя голокосту ромів України.

5. Контроль за виконанням цієї Постанови покласти на Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин.

Голова Верховної Ради України В. ЛИТВИН
м. Київ, 8 жовтня 2004 року N 2085-IV

Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів»

У січні 1946 року в Миколаєві відбувся відкритий судовий процес військового трибуналу Одеського військового округу у справі німецьких військових і співробітників різних окупаційних каральних установ. На лаві підсудних опинилися 9 чоловік. 7 були засуджені до смерті, 2 отримали 20 років каторжних робіт. У повідомленні газети «Правда» від 12 січня 1946 року про процес підкреслювалося, що колишній начальник СД Миколаєва, підсудний Г. Санднер був «викритий в поголовному винищенні єврейського населення області і циган»[89].

Кожне окреме людське життя, яке знищене свавіллям жорстокої загарбницької політики, є безцінним. Під час німецько-румунської окупації знищення мирних громадян єврейської, ромської та інших національностей від-

[88] *Постанова ВРУ від 8 жовтня 2004 року № 2085-IV «Про відзначення міжнародного дня Голокосту ромів». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2085-15#Text.*

[89] *Котлярчук А. Нацистский геноцид цыган на территории оккупированной Украины: роль советского прошлого в современной политике памяти. Голокост і сучасність. Київ, 2014. № 1(12). С. 30 – 31.*

бувалося у більшості районів та міст області. І не лише шляхом розстрілу. Так, в с. Катеринівці Первомайського району німці увірвалися в будинок голови сільського споживчого товариства і забрали його дочок, потім поглумилися над дівчатами і по-звірячому їх замучили. Недалеко від м. Первомайська німецькі офіцери зупинили дві підводи з біженцями, пограбували їх, а потім після довгих і жахливих знущань розстріляли всіх: дідусів, бабусь, підлітка, двох молодих жінок і немовля. Погром в м. Первомайську тривав кілька днів. Натовпи німецьких солдатів вривалися в квартири, грабували і вбивали беззахисних жителів.

З повідомлення радянського інформбюро про насильства, пограбування і звірства загарбників над селянами сіл Миколаївської області від 20 листопада 1941 року відомо, що всі чоловіки, жінки і підлітки, які проживали в с. Степанівка Веселинівського району, були вигнані німецьким загоном в невідомому напрямку. Маленькі діти кинуті були напризволяще. Селянка Глушенко намагалася взяти з собою свою трирічну доньку. Розлючений німецький офіцер застрелив їх обох. У с. Антонове Братського району гітлерівці заарештували всіх старих людей і зажадали, щоб вони видали сільських активістів. Заарештованих били і по-звірячому мучили, але вони стійко і мужньо перенесли всі тортури, не виказавши своїх односельчан. Кати розстріляли на сільському майдані п'ять найстаріших селян[90].

Крім актів масового терору, окупанти здійснювали індивідуальний терор над мирними жителями Миколаївщини. Актом комісії з розслідування злодіянь, скоєних в період німецько-румунської окупації у Веселинівському районі від 22 вересня 1944 року встановлено, що 14 серпня 1941 року німецький комендант с. Покровка заарештував жителя с. Зелений Гай Миколаївського району, що проходив через село. Його при допиті сильно катували, вибивши йому праве око руків'ям пістолета, після чого вивели за село, дали лопату, під силою зброї змусили вирити яму, і коли яма була готова, застрелили, а труп кинули в яму. 25 вересня 1942 року румунською жандармерією був заарештований ні в чому не винний

[90] *Шитюк М. М., Погорелов А. А. Південна Україна: червень 1941 – листопад 1942 рр. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2010. С. 283, 304.*

Пам'ятник загиблим під час війни жителям Миколаєва

житель с. Покровське Лінін Онисим Данилович, 1893 року народження, і ряд інших громадян, яких нелюди піддавали жахливим тортурам і катуванням, смикали вуса, припікали статеві органи, кололи голками під нігті, перебивали кістки кінцівок, підвішували на мотузках догори, закривали в окремі приміщення, заливали водою з пожежних насосів. За період перебування окупантів на території Веселинівського району, тобто з 11 серпня 1941 року по 29 березня 1944 року, каральними органами окупантів піддано катуванню і тортурам 180 осіб мирних жителів[91].

На території області окупантами було вбито і закатовано 74662 мирних жителя, в двох таборах для військовополонених, які перебували в м. Миколаєві, – «Шталаг» № 364 і «Дулаг» № 162 – було знищено, померло від голоду і хвороб 30699 чоловік[92].

Ці безвинні жертви не можуть бути замовчуваними та забутими. Збереження пам'яті про них є обов'язком сучасного та майбутнього поколінь. Нащадки не забули загиблих під час війни городян. На місці, де окупанти розстріляли тисячі радянських військовополонених і мирних мешканців Миколаєва, нині стоїть обеліск із рожевого граніту, відкритий у 1969 році. На ньому барельєфи трьох мужніх воїнів, а на самому верху – кован зображення Матері-Батьківщини, яка журиться за загиблими синами.

[91] *Горбуров Е. Г., Горбуров К. Е., Левченко Л. Л., Мельник М. А. Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Документы и материалы свидетельствуют. Николаев : Издатель П. М. Шамрай, 2014. С. 97.*

[92] *Там само. С. 9.*

РОЗДІЛ V
КОЛАБОРАНТИ ТА «ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ»

Людські стосунки — це цінний скарб і в той же час одне з найбільших випробувань, які може піднести нам життя. Тяжке випробування цих відносин випало на період німецько-румунської окупації Миколаївщини.

Треба визнати, що німецьке командування та окупаційна влада надавали великого значення організації співробітництва з населенням захоплених радянських земель. Саме ту частину суспільства, яка погодиться на таке співробітництво, вони вважали головною опорою нового порядку. Завдяки німецьким прислужникам (колаборантам) змогли ефективно діяти на окупованій території таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, інші спецслужби, які тримали місцеве населення в постійному жаху.

На жаль, мали місце непоодинокі факти участі українського населення в подіях Голокосту (Катастрофи) на Миколаївщині. Маємо кілька документальних свідчень таких випадків. Так, у вересні 1941 року українцями — жителями колгоспу ім. Кагановича (Вітовський район Миколаївської області) були передані німцям для розстрілу не менше 70 євреїв, яких знищили у тому ж населеному пункті[1]. У цьому випадку українці не брали участі у розстрілі. Але є й інші факти. Група з 12 українців-поліцаїв із числа жителів Богданівки під командуванням І. Сливенка охороняла Богданівський табір і відзначалася особливою жорстокістю по відношенню до в'язнів. Поліцаї відчували себе господарями становища і підпорядковувалися лише чотирьом німецьким офіцерам, які проживали в селі і рідко навідувалися до табору. Пізніше, в ході суду, що відбувався в повоєнні роки, довели, що І. Сливенко особисто вбив не менше 300 євреїв. За його наказом вилучені у людей цінності

[1] *Багмет М. О., Козирева М. Є., Щукін В. В. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько-румунської окупації. С. 257.*

поліцаї звозили у хлів, що йому належав[2]. Для проведення «спецоперації» масового знищення в'язнів до табору прибув каральний загін українських поліцаїв на чолі з головою Голтянської повітової поліції Андрусенком та його уповноваженим Кравцем. Крім того, у знищенні євреїв брав участь загін з «фольксдойче» (нащадків німецьких колоністів). І не тільки у Богданівському таборі, а й у районі сіл Червона Володимирівка, Лідіївка, Мостове. Українці-поліцаї на чолі з головою районної жандармерії Є. Руденком та загони з «фольксдойче» знищували єврейське населення Баштанки, колоній: Добре, Єфінгар, Новополтавки[3]. Ці факти підтверджують думку, що німецькі окупанти активно використовували українських колаборантів як допоміжну силу для здійснення найбільш брудної і невдячної чорнової «роботи» для «економії дорогоцінної німецької крові», відводячи своїм українським поплічникам роль політичних двірників.

Причини, які штовхали мирних громадян до співробітництва з ворогом, були різними. Таке співробітництво могло бути як добровільним, так і вимушеним. Не можна не враховувати причини, які спонукали «фольксдойче» до участі в антиєврейських заходах. Ставлення місцевих німців до євреїв розцінювалось нацистами, як свідчення лояльності німецьких колоністів до окупаційної влади. Етнічний підхід не міг врятувати «фольксдойче» при найменшій підозрі у прорадянських симпатіях. Непоодинокі були випадки примусового включення «фольксдойче» до загонів «самооборони». Важливе значення у формуванні колаборації мало прагнення певної частини населення заволодіти власністю, яка належала євреям. Треба враховувати і те, що основна маса населення окупованих територій перебувала в екстремальній ситуації елементарного фізичного виживання та страху, при повній відсутності законів моралі, релігії. Дехто побоювався за своє життя та життя близьких. Але у будь-якому разі колаборанти повною мірою поділяють із окупантами відповідальність за вчинені злочини.

Не можна говорити про колаборацію українців як етносу, бо до різних форм

---

[2] Соболь П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). С. 272, 279

[3] Багмет М. О., Козирева М. Є., Щукін В. В. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько-румунської окупації. С. 258.

співробітництва з окупантами вдавалися окремі маргінальні групи місцевого населення, які не користувалися авторитетом чи повагою більшості. Колаборанти в Україні ніколи не становили значної частини населення, їх кількість не перевищувала 1 % від його загальної кількості[4,5].

У період, коли нацистські кати та їхні підсобники знищували тисячі євреїв у всіх населених пунктах Миколаївської області, залишалися люди з дивовижною мужністю і найкращими людськими рисами. У роки Голокосту — часу зневіри, жорстокості і душевного розпачу — вони не втратили людське обличчя і довели, що можна переступити через страх, щоб залишитися людиною.

Праведники — поняття своєрідне і неоднозначне. Традиційно вважається праведником той, хто в своїх вчинках керується принципом чесності, справедливості, не порушує правил моральності. Але в роки війни, щоб дотримуватись законів моральності, треба було ризикувати життям. Найдорожчу ціну сплачувала людина, яка наважилася протиставити свої сили і можливості лавині, яка мчала, ховаючи під собою щастя, мрії, саме життя.

Неможливо зрозуміти логіку людей, які будують плани знищення цілого народу. Протилежність їм — діяльність «Праведників народів світу», Хасидей уммот ха-'олам («Праведники народів світу»), праведники-неєвреї.

Це почесне звання, що присвоюється в Державі Ізраїль представникам інших народів, які в період Катастрофи рятували або сприяли порятунку євреїв. Згідно зі статтею 9 прийнятого Кнесетом (парламентом Ізраїлю) 1953 року закону «Про увічнення пам'яті мучеників і героїв», одне із завдань Національного інституту пам'яті жертв Катастрофи і Героїзму Яд Вашем — увічнення імен тих праведників, які ризикували своїм життям заради порятунку євреїв. Тим самим Держава Ізраїль, в якій пам'ять про мільйони знищених євреїв є однією з головних складових національної та політичної самосвідомості, оголосила, що вважає своїм обов'язком вшанування тих небагатьох, хто приходив на допомогу євреям в обстановці майже загальної байдужості до злодіянь

[4] Марущенко О. В. Сучасна українська історіографія і проблеми колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України. Сторінки воєнної історії України : Збірник наукових статей. Київ : Інститут історії НАН України, 2003. Вип. 7. С. 53.

[5] Коваль М. В. Україна крізь віки : у 15 т. / НАН України. Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. Т. 12 : Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / за заг. ред. В. Смолія. С. 127.

Медаль «Праведник народів світу» сім'ї Домущей

תעודת כבוד

ПОЧЕТНАЯ ГРАМОТА

Сим утверждается, что на заседании комиссии по присвоению звания Праведника народов мира, созданной при национальном институте памяти катастрофы и героизма Яд-Вашем, от 12-Х-2004 на основе представленных свидетельств решено удостоить

Ивана и Евдокию Домущей
и их сына Алексея

которые в годы фашистской оккупации рисковали своей жизнью ради спасения преследуемых евреев, звания Праведников мира и наградить медалью Праведника народов мира.

Их имена будут высечены на Стене почета в Аллее праведников Яд-Вашем.

Иерусалим, Израиль
19 · XII · 2004

Почесна грамота «Праведники народів світу» сім'ї Домущей

нацистів, а нерідко і прямої співучасті в них певної частини неєврейського населення окупованих країн.

Особам, удостоєним звання «Праведника народів світу», вручається почесний диплом, іменна медаль (на якій викарбувано напис «На знак подяки від єврейського народу. Хто рятує одне життя, рятує весь світ»). Їхні імена викарбувані на стіні пошани в будівлі Яд Вашем (до кінця 1980-х рр. їм також надавалося право посадити іменне дерево на Алеї праведників. Висаджено понад дві тисячі дерев, але потім це припинили через нестачу місця). Вручення почесних дипломів і медалей відбувається на урочистих церемоніях в Яд Вашем або частіше в офіційних представництвах Держави Ізраїль в країнах, де живуть ті, хто удостоєний цього почесного звання. У разі, коли рятівників уже немає в живих, нагороди вручають їхнім спадкоємцям або соратникам. У тісній співпраці з Яд Вашем діють дві громадські організації: Фонд імені Анни Франк у Швейцарії фінансує надання медичної допомоги «Праведникам народів світу», а також Єврейський фонд допомоги «Праведникам народів світу» в США, з коштів якого виплачується щомісячна пенсія. «Праведники народів світу», які обрали місцем про-

живання Ізраїль, отримують державну пенсію[6].

Звання «Праведника народів світу» присвоює (з 1963 року) громадська комісія, яка в своїй роботі керується певними критеріями, скрупульозно вивчаючи всі факти, свідчення свідків, оцінює історичні обставини і ризик для рятівника, на основі чого вирішує: відповідає той чи інший випадок необхідним критеріям. До складу комісії входять провідні ізраїльські юристи та представники уцілілих жертв Катастрофи. Почесне звання присвоюється відповідно до наступних критеріїв:

- вчинення активних дій для порятунку євреїв, навіть якщо з незалежних від рятівника обставин дії виявилися безуспішними;
- реальна загроза життю, пов'язана з такими діями;
- безкорисливість, тобто порятунок євреїв без отримання або очікування винагороди;
- наявність достовірних свідоцтв.

Із 1963 року по 1 січня 2020 року звання «Праведника народів світу» було присвоєно 27712 громадянам 51 країни (по Україні — 2659 людини; 4 місце після Польщі — 7112 осіб, Нідерландів — 5851, Франції — 4130)[7]. Крім того, кількох сотням людей, які активно і безкорисливо

Стіна Праведників

Вручення іменної медалі і почесного диплома Лідії Крімер (Галета) (Яд Вашем. Меморіальний комплекс історії Голокосту)

[6] *Сугацкая Н. В. «Праведники народов мира» в Украине. Культура полиса, год. X (2013). С. 198.*

[7] *Статистика Праведников народов мира. Яд Вашем. Мемориальный комплекс истории Холокоста. URL: https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html.*

брали участь у порятунку євреїв, не наражаючись безпосередньо на смертельний ризик, були вручені від імені Держави Ізраїль почесні грамоти.

Звання «Праведника народів світу» удостоюються ті, хто в умовах нацистського терору приходив на допомогу євреям за власною ініціативою, здійснюючи такі дії:

- надання таємного притулку. Такий вид допомоги у багатьох випадках був єдиним рятівним, але також найбільш важким і ризикованим, тому що навіть тоді, коли тайник, де ховалися євреї, не перебував безпосередньо в будинку рятівника (на горищі, в підвалі і т. д.), він брав на себе відповідальність за задоволення потреб тих, кого рятували, нерідко ділячись з ними останнім. Рятівник і його сім'я (іноді роками) жили під постійною загрозою викриття;
- сприяння в приховуванні єврейства за допомогою виготовлення та надання фальшивих документів (посвідчення особи, свідоцтва про народження або хрещення і т.д.), придумування правдоподібної «арійської» біографії, ознайомлення з місцевими звичаями, пошук безпечного житла, а іноді і роботи тощо. Такий спосіб порятунку дозволяв єврею вести нібито нормальний спосіб життя, але був можливий лише для євреїв з «арійською» зовнішністю, хоча і при цьому існувала постійна загроза викриття;
- участь в організації втечі з гетто або концтабору з подальшим укриттям, а також сприянням переходу через кордон у нейтральні країни (Швеція, Швейцарія), або на менш небезпечну територію, наприклад, контрольовану італійцями або (до березня 1944 року) — угорцями;
- участь у порятунку єврейських дітей у тих ситуаціях, коли для них ставала неминучою розлука з батьками (у випадках відправлення останніх в концтабір, вимушеного переміщення з місця на місце, приховування єврейства дітей і т. д.). Іноді батьки, знаючи або здогадуючись, що їх очікує, завчасно заручалися згодою своїх знайомих неєвреїв (друзів, сусідів, осіб, які працювали в дитячих і сирітських закладах, священиків) прихистити їхніх дітей до закінчення війни. На противагу тим особам, які погоджувалися на це лише за винагороду, але нерідко незабаром видавали дітей нацистам, не бажаючи наражати себе на небезпеку, а іноді і за більш приземленими мотивами, Хасидей уммот ха-'олам діяли за велінням совісті та безкорисливо, нехтуючи загрозою зради і розправи.

Про подвиг українських жінок, які рятували єврейських дітей, вірш поета з Одеси Р. Бродавка «Баллада о Мадонне с младенцем»:

Стояло горячее, знойное лето.
Колонну отверженных гнали из гетто.
Все знали — к оврагу,
Все знали — отжили.
Над рощей лишь вороны в небе кружили.

Не плакали дети, не выли старухи,
Жужжали над потными лицами мухи.
Глоток бы сейчас хоть какой-нибудь влаги,
А впрочем, скорей бы дойти до оврага!

Село встрепенулось, село затаилось,
За деревом старая бабка крестилась,
Закашлял старик, затянувшись махоркой.
Не то, чтобы жалко, а всё-таки — горько.

А староста взглядом, холодным и липким,
Скользил по фигуркам худющим и хлипким.
Глаза отведя, он сказал от души:
«Паскуды-жидовки, а как хороши!»

Одна среди них, так стройна и нежна,
Как добрая фея из детского сна.
Брела от колонны чуть-чуть позади,
Дитя прижимая к набухшей груди.

Околица. Ветви, как пряди седые.
Стоит за ветвями Приходько Мария:
«Эй, дай мне ребёнка, к себе отнесу.
Не бойся, не выдам! Увидишь, спасу!»

Два взгляда, две жизни,
одно лишь мгновенье
Меж жизнью и смертью,
меж светом и тенью.
«Эй, что ты там держишь?
Пригрела жидёнка?», —
И лязгнул затвор в карабине подонка.

Взглянула Мария, не дрогнула оком:
«Не пей на жаре, развезёт ненароком!»
И, не отводя своих бархатных глаз,
Сказала негромко: «Он мой, Опанас!»

За рощей дубовой, за склоном зелёным,
За линией жизни исчезла колонна.
За нею прошли автоматчики-немцы,
А вслед им глядела Мадонна с младенцем…

Мужчина седой, исполинского роста,
В родное село приезжает не просто:
Там дяди и тётки, там братья и сестры,
И вечная память на страшном погосте
В овраге, где замерли души живые.
А рядом, у церкви — Мама Мария[8].

[8] *Бродавко Р. Баллада о Мадонне с младенцем. Всемирный клуб одесситов. URL: https://odessitclub.org/publications/almanac/alm_16/alm_16_214-248.pdf.*

Порятунок євреїв в роки Катастрофи в кожному окремому випадку вимагав великої мужності і справжньої самовідданості, бо розцінювався нацистами як виклик всій їхній ідеології та політиці, навіть при відсутності будь-яких інших форм опору або непокори.

Імена багатьох із тих, хто здійснив такий подвиг, не завжди вдається виявити. Безвісними залишилося багато сміливців, які загинули від рук нацистів разом з євреями, яким вони намагалися допомогти. Деякі люди, які рятували євреїв, не отримали звання «Праведника народів світу», оскільки нікому засвідчити їхній подвиг: врятовані ними євреї пізніше загинули, потрапивши до рук нацистів, або померли незабаром після війни.

Серед Праведників — християни всіх конфесій і мусульмани, набожні й атеїсти, чоловіки і жінки, люди різного віку й усіх професій, освічені та неписьменні селяни, заможні й бідні.

Як свідчать архівні документи ізраїльського меморіального комплексу Яд Вашем, більшість прикладів порятунку починалася випадково. Дехто з майбутніх Праведників спершу ставав свідком переслідувань та катувань й прагнув допомогти жертвам, до когось майбутні врятовані зверталися напряму. У таких випадках рятівники поставали не лише перед непростою дилемою, але й мали прийняти рішення миттєво, часто інстинктивно. Іноді ж процес порятунку розвивався поступово: надавши їжу та притулок на кілька діб, між родинами рятівників та врятованих зав'язувалася тепла дружба, і тоді Праведники раз-по-раз ризикували життям задля допомоги нужденним.

З 6 березня 2013 року відзначається Європейський день пам'яті «Праведників народів світу». Він був встановлений Європарламентом у 2012 році. Дата 6 березня вибрана не випадково. У цей день у 2007 році пішов із життя Моше Бейскі, ізраїльський суддя, голова комісії з присвоєння звання «Праведник народів світу» в національному меморіалі Яд Вашем у Єрусалимі. Бейскі свого часу був врятований німецьким промисловцем Оскаром Шиндлером, що врятував близько 1200 євреїв, які працювали на його підприємствах у Польщі і Чехословаччині, полегшував їм умови праці і дбав про їхню безпеку до самого приходу Радянської Армії. Про нього знято американський оскароносний фільм Стівена Спілберга «Список Шиндлера», який став завдяки йому найбільш знаменитим із Праведників.

Звання «Праведник народів світу» стало всесвітньо відомим, воно є синоні-

мом честі, людського героїзму і означає перемогу добра над силами зла. У багатьох європейських країнах, де живуть «Праведники народів світу», наприклад, у Великобританії, Німеччині, Австрії, Україні, їх відзначають національними нагородами. У 1988 році створено Єврейську раду України — найстарішу з нині діючих організацій національних меншин в Україні. У 1989 році цією організацією засновано почесне звання «Праведник України», яке присвоєно більш як 3 тис. громадян України[9].

«Праведники народів світу» є і на Миколаївщині. Цього почесного звання удостоєні в Миколаївській області 89 осіб, які врятували 77 євреїв. Траплялося, що одного єврея рятувало кілька сімей, а бувало і навпаки.

Про деякі історії порятунку далі, хоча кожна така історія гідна уваги.

ПОРЯТУНОК СІМ'Ї СУШОН

Іван Галета і його донька Лідія проживали в с. Вікторівка Доманівського району Одеської (нині Миколаївської) області. Іван Іларіонович Галета був секретарем сільради, обліковцем і користувався повагою серед місцевих жителів.

Іван Іларіонович Галета та Лідія Галета

17 серпня 1941 року німецькі та румунські війська окупували цю місцевість. Поряд із селом було створено табір примусової праці для євреїв. Цей табір був сумно відомий своїм жорстоким поводженням з ув'язненими.

Родині Галета часто вдавалося передавати продукти ув'язненим євреям. Так вони познайомилися з Фредерікою Сушон, яка перебувала в таборі разом зі своєю матір'ю Катериною і синами Леонідом і Сергієм, яких пригнали в табір з Одеси.

Сім'я Сушон була асимільованою єврейською родиною, де тільки бабуся Катерина, фельдшер-акушер за професією, говорила на ідиш і прагнула дотримуватися єврейських традицій і звичаїв. Її дочка Фредеріка до війни працювала дитячим лікарем. Чоловік

[9] *Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители : Николаевская область / редакторы-составители Н. В. Сугацкая, Л. Б. Ташлай, В. В. Щукин, С. Н. Сугацкий. Николаев : Изд. Шамрай П. Н., 2016. С. 6.*

Фредеріки, Петро Сушон, був головним інженером на заводі.

Уже через місяць після початку війни почалися інтенсивні авіаційні нальоти, бомбардування призвели до руйнування центру Одеси і численних жертв. Евакуація жителів міста йшла залізницею і по морю.

Фредеріка Сушон, на той час майор медичної служби, займалася евакуацією поранених і хворих, але самій їй не дозволяли евакуюватися.

16 жовтня 1941 року румунські війська вступили до Одеси. З'явилися в місті і німецькі солдати й офіцери. У

Сім'я Сушон до війни

Евакуація євреїв з м. Одеси

газетах, що видавалися окупаційною владою, вся вина за Голодомор, за єжовщину, злочини органів НКВС покладалася на євреїв. Румунські солдати і деякі місцеві жителі почали грабувати єврейські родини. З квартири, де жила родина Сушон, сусіди забрали все цінне. Були вбиті сестра бабусі з її дочками.

За наказом влади в січні 1942 року євреї, що залишилися в Одесі, були виселені в гетто, яке розташовувалося в районі Слобідки. Сім'ю Сушон загнали в сарай, де знаходилося 30 чоловік. Потім Фредеріку Абрамівну, як лікаря, забрали в госпіталь для тифозних хворих, а її сини, Сергій і Леонід, в цьому госпіталі виносили мертвих, що померли від хвороб.

З гетто одеських євреїв депортували в концтабори «Трансністрії». Наприкінці весни 1942 року сім'ю Сушон разом з іншими євреями у вугільних вагонах вивезли в с. Березівку Одеської області. Люди їхали стоячи, ні сісти, ні лягти вони не могли. Багато хто загинув дорогою. Потім із Березівки через с. Мостове їх погнали пішки по болотистій місцевості в с. Доманівка. Тих, хто йти не міг, розстрілювали.

В районі Доманівки в таборі був пункт, в якому відокремлювали працездатних євреїв від непрацездатних.

Група працездатних людей, куди увійшла і сім'я Сушон, на виїзному сільському польовому стані голими руками більше місяця полола траву, від чого у багатьох руки вкрилися відкритими ранами і порізами.

Потім сім'ю Сушон перевели в с. Вікторівка Доманівського району. Поруч із селом був створений трудовий табір для євреїв. Тут і познайомилися Іван Іларіонович Галета і його дочка Лідія з Фредерікою Сушон. Фредеріка, як лікар, часто допомагала місцевим селянам, коли тим була потрібна медична допомога.

У таборах сіл Доманівки і Вікторівки Сушони пробули до початку осені 1942 року. Потім їх пригнали до табору знищення — Акмечетку на березі Південного Бугу (нині с. Прибужжя Доманівського району). Сюди з весни 1942 року депортували євреїв з Одеси, Буковини і Бессарабії, де відбувалася їх ліквідація найбільш варварським способом — голодом. В долині, за два кілометри від села, було чотири великих свинарники під солом'яними стріхами. За наказом начальника єврейських концентраційних таборів Голтянського повіту полковника румунської армії М. Ізопеску навесні 1942 року всіх євреїв, які були не в змозі виконувати важку роботу (слабких, хворих, включаючи людей похилого віку, жінок і дітей), зібрали в свинарниках с. Акмечетки. Охороняли табір місцеві поліцаї. Тисячі в'язнів знаходилися в ньому без їжі і питної води, таким чином було знищено голодом понад 4 тис. євреїв.

У таборі сім'ї Сушон трохи допомагали місцеві знайомі селяни, оскільки і тут Фредеріка Абрамівна надавала їм посильну медичну допомогу. Надії на порятунок не було.

Акмечетка

Свинарник в таборі Акмечетка

Іван Іларіонович Галета, під приводом потреби в лікарях, підкупив одного з охоронців-поліцаїв і зумів вивезти з Акмечетки кілька єврейських сімей, в тому числі і сім'ю Сушон, в села і хутори Доманівського району. Родина Сушон потрапили на роботу на ферму до місцевого німця-колоніста Фітеро, який часто, вживши спиртного, хвалився, що він особисто брав участь у розстрілі 5 тис. євреїв у с. Богданівка.

На хуторі була вода, там вони не голодували, могли на полі збирати кукурудзу, соняшники, овочі. Згодом усім чотирьом членам родини Сушон дозволили повернутися в табір, розташований поруч з с. Вікторівка.

Іван Іларіонович Галета регулярно відправляв свою дочку Лідію в табір для передачі їм продуктів: часнику, кукурудзяного борошна, коржів. Під час цих вилазок Лідія намагалася морально підтримати в'язнів-євреїв.

Коли в березні 1944 року окупанти почали відступати, зросла загроза фізичного знищення всіх в'язнів. З цієї причини багато євреїв почали шукати відповідні місця для укриття. Лідія привела сім'ю Сушон до себе додому, сховала старшого хлопчика Сергія з бабусею Катериною в погребі, а маму — Фредеріку Сушон з молодшим сином Леонідом переховували в іншому будинку. Там вони перебували протягом декількох днів, поки 28 березня 1944 року Червона Армія не звільнила с. Вікторівку. Так прийшли свобода і визволення.

Сім'я Сушон повернулася до свого будинку в Одесі. Радісною і несподіваною була зустріч Сергія і Леоніда з батьком, що потрапив у лікарню на початку війни, ще до окупації Одеси. Його врятували професори лікарні, які працювали до війни з Фредерікою Сушон, — А. І. Скроцький, В. К. Стефанський, П. А. Наливкін, Л. К. Коровицький.

Фредеріка Сушон, як і до війни, продовжувала працювати дитячим лікарем. Петро Сушон став головним інженером Одеського пивоварного заводу. Сергій Сушон закінчив політехнічний інститут, став автором ряду наукових робіт і успішним ученим. Леонід Сушон після здобуття вищої освіти працював в Одеському проєктному інституті провідним фахівцем і керівником проєктів у галузі тепло- і холодотехніки. Його інженерна діяльність була дуже плідною і багато в чому визначила розвиток мікробіологічної промисловості в Одесі. Леонід Сушон відомий не тільки як вчений, він — громадський діяч, автор публікацій з історії Катастрофи, першого в мемуарно-історич-

ній літературі твору великого масштабу про трагедію євреїв у «Трансністрії». Його книга «Трансністрія: євреї в пеклі. Чорна книга про Катастрофу в Північному Причорномор'ї (за спогадами і документами)».

У повоєнні роки сім'я Сушон продовжувала підтримувати тісний зв'язок з Іваном і Лідією Галетами. Лідія згодом вийшла заміж за єврея Наума Крімера, також колишнього в'язня табору в с. Вікторівка. У 1990-ті роки вони репатріювали до Ізраїлю. В цей же час в Ізраїль виїхав із сім'єю Сергій Сушон. Там Сергій Петрович активно займався увічненням пам'яті жертв Голокосту, як заступник голови Всеізраїльської асоціації в'язнів гетто.

29 грудня 1992 року музей-архів Яд Вашем удостоїв Івана Галету та його доньку Лідію Крімер (уроджену Галета) почесного звання «Праведник народів світу»[10].

С. Сушон і Л. Крімер (Галета)

С. Сушон біля Стіни Праведників

Почесна грамота Лідії Крімер (Галета)

ПРАВЕДНИКИ — СІМ'Я ГНАТЮК

Віра Кирилівна Гнатюк та її доньки: п'ятнадцятирічна Надія і тринадцятирічна Ніна проживали в с. Доманівка Одеської області (нині смт Доманівка, райцентр Доманівського району Ми-

[10] *Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители : Николаевская область. С. 20 – 25.*

колаївської області). Доманівка була окупована німецькими військами 5 вересня 1941 року. Під час війни ця територія була передана до складу румунської окупаційної зони «Трансністрія». Першу партію місцевих євреїв розстріляли вже на третій день окупації.

На початку осені 1941 року генерал-губернатор «Трансністрії» Г. Алексяну віддав розпорядження про створення в східній частині окупаційної зони спеціальних таборів для розміщення євреїв, які повинні бути переміщені з Бессарабії, Буковини та Одеси для подальшого їх знищення. Частина євреїв, яких привезли з Одеси, були етаповані в с. Доманівка. Прибулих розмістили в клубі (будівлі колишньої синагоги), стайнях і свинарниках. Відсутність елементарної гігієни, холод викликали епідемії тифу і дизентерії. Щоб не ховати трупи в мерзлій землі, їх складали в напівзруйнованих стайнях. 19 грудня 1941 почалися масові розстріли, що проводилися в південно-західній частині Доманівки, за лісом, на північ від села. У період з 19 грудня 1941 року по 15 лютого 1942 року тут було розстріляно і померло від голоду 18 тис. євреїв. Після завершення акцій по масовому знищенню в Доманівці до 1944 року діяв табір примусової праці для євреїв.

В середині листопада 1941 року через Доманівку гнали чергову партію євреїв з Одеси. Місцеві жителі, в тому числі і Ніна з Надією, спостерігали за цією страшною процесією. Ніна бачила, як молоду єврейку з дитиною на руках конвоїр вдарив кийком, вона впала і не-

Гнатюк Віра Кирилівна

Коломійченко (Гнатюк) Надія

Анущенко (Гнатюк) Ніна

забаром померла, а дитина почала голосно кричати. Почалася метушня, під час якої Ніна підхопила хлопчика і забрала до себе в будинок, як свого молодшого брата. Це був Фіма Зелений. Хлопчик за весь час не промовив ні слова. Виявилося, що він з родини глухонімих, але сам пізніше почав розмовляти.

А через тиждень до будинку сім'ї Гнатюків постукала молода жінка, яка шукала Фіму. Хлопчик з радістю кинувся до неї. Це була його тітка, сестра матері. Сім'я Гнатюків на короткий час надала укриття не тільки Фімі та його тітці, а й батькові і бабусі хлопчика, поки вони не пішли за Південний Буг, де євреїв не розстрілювали.

Ризикуючи життям, Віра Кирилівна та її дочки Надя і Ніна допомогли вижити єврейській родині Штаркманів.

Серед в'язнів табору перебувала Бетя Штаркман зі своєю старою мамою і чотирма дітьми: Оленою, Семеном, Емілем і Кларою. У лютому 1942 року Беті Штаркман, яка була медичним працівником, місцевий український поліцай запропонував доглядати за його дружиною, що хворіла на тиф. Вона погодилася, тому що це була можливість хоч на якийсь час залишити табір. Так сім'я Штаркман виявилася за межами табору. Бетя доглядала за пацієнткою протягом трьох тижнів, а коли жінка видужала, уже інші поліцаї повели Бетю разом з її сім'єю назад у табір. Бетя боялася покарання, яке очікувало їх за довгу відсутність у таборі.

У цей час Ніна і Надя на вулиці набирали воду з колодязя. Вони бачили, як два поліцаї гнали селом єврейську сім'ю. Поліцаї особливо знущалися над дітьми, били їх нагайками. Діти кричали, а старший хлопчик Семен намагався краєм пальта прикрити голівки молодших від побоїв. Із Семеном дівчата були знайомі, оскільки часто зустрічалися з ним біля колодязя, де брали воду. Коли поліцейський конвой, що супроводжував євреїв, зайшов до одного з будинків, щоб купити спиртне і погрітися, сім'ї Штаркманів наказано було чекати їх на морозі. Сестри Гнатюк подали євреям знак іти за ними і швидко відвели приречену сім'ю до себе додому, сховали в підвалі, а вхід завалили кукурудзою.

Віра Кирилівна Гнатюк допомагала своїм дочкам рятувати євреїв, незважаючи на те, що в самому центрі Доманівки був встановлений високий стовп, на якому великими літерами було написано: «Ті, хто переховують євреїв, будуть повішані на цьому стовпі».

Семен Штаркман з дружиною

Ліза Борух з донькою (Яд Вашем. Меморіальний комплекс історії Голокосту)

На щастя, все обійшлося. Вночі підпільниками була обстріляна німецька машина з солдатами під м. Голта, всі поліцаї були задіяні на місці події, тож історія з втечею забулася.

Щоб не наражати на небезпеку своїх рятівниць, через два місяці, коли припинилися масові розстріли євреїв і їх почали виганяти на господарські роботи, Штаркмани непомітно повернулися в табір. У таборі перебувала мати Беті, яка невдовзі померла. Сама Бетя і діти вижили, тож навесні 1944 року стали свідками звільнення території від окупантів.

Після війни Штаркмани повернулися до Одеси, постійно підтримували зв'язок із родиною Гнатюків. Залишившись вдівцями, останні роки життя Семен Штаркман прожив з Надією Коломійченко (Гнатюк).

Віра Кирилівна з дочками Ніною та Надією врятували не тільки Фіму Зеленого і сім'ю Штаркманів.

У Доманівському таборі перебувала і Ліза Борух з сім'єю, їх пригнали туди з Одеси. Разом з іншими ув'язненими ця сім'я сильно голодувала. Намагаючись підтримати їх, Ніна з Надією потайки носили їм продукти харчування. Ділилися, чим могли, — приносили шматочки малаю, пригорщі кукурудзи, буряки, часник. Єврейські сім'ї поліцаї виганяли на господарські роботи, при цьому знущалися над ними, жорстоко били нагайками. Сім'ю Лізи Борух дівчата підгодовували під час всього пере-

бування їх у таборі, чим врятували від голодної смерті. Після війни Ніна Анущенко (Гнатюк), навчаючись в Одесі, розшукала Лізу Борух, з якою підтримувала зв'язок до її смерті в 1962 році.

31 травня 1999 року Яд Вашем удостоїв Віру Гнатюк та її дочок, Надію і Ніну, почесного звання «Праведник народів світу».

Указом Президента України від 26 вересня 2008 року за мужність і самопожертву, виявлені у роки Великої Вітчизняної війни з порятунку осіб єврейської національності від фашистського геноциду, Анущенко (Гнатюк) Ніна Іванівна нагороджена орденом «За заслуги» III ступеня[11].

ІСТОРІЯ ЯКОВА ДРІЗО

В середині 1930-х років, переїхавши з Далекого Сходу в Україну, сім'я Зелінських оселилася в Котовську. Глава сім'ї, Фелікс Зелінський, працював сантехніком, а також вирощував фрукти і овочі на невеликій ділянці землі, яку отримала сім'я. Дружина йому допомагала. Ростили двох дочок: Валю і Раю.

5 серпня 1941 року Котовськ був окупований німцями, а 15 січня 1942-го молодий, виснажений, на вигляд хворий

תעודת כבוד

ПОЧЕТНАЯ ГРАМОТА

Сим утверждается, что на заседании комиссии по присвоению звания Праведника народов мира, созданной при национальном институте памяти катастрофы и терроризма Яд-Вашем, от 31-V-1999 на основе предоставленных свидетельств решено удостоить

Веру Гнатюк и ее дочерей

Надежду и Нину

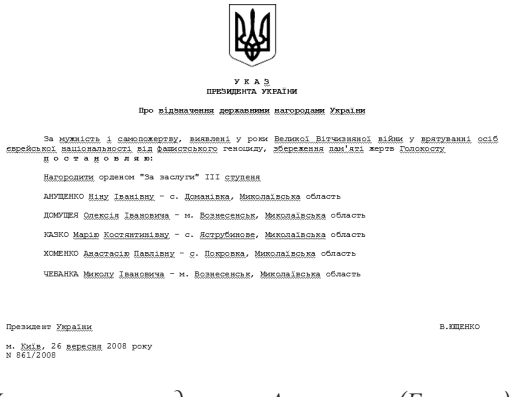
которые в годы фашистской оккупации рисковали своей жизнью ради спасения преследуемых евреев, звания Праведников мира и наградить медалью Праведника народов мира.

Их имена будут высечены на Стене почета в Аллее праведников Яд-Вашем.

Иерусалим, Израиль

5 · VII · 1999

Почесна грамота сім'ї Гнатюк

УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про відзначення державними нагородами України

За мужність і самопожертву, виявлені у роки Великої Вітчизняної війни у врятуванні осіб єврейської національності від фашистського геноциду, збереження пам'яті жертв Голокосту

п о с т а н о в л я ю:

Нагородити орденом "За заслуги" III ступеня

АНУЩЕНКО Ніну Іванівну - с. Доманівка, Миколаївська область

ДОМУЩЕЯ Олексія Івановича - м. Вознесенськ, Миколаївська область

КАЗКО Марію Костянтинівну - с. Кострубинове, Миколаївська область

ХОМЕНКО Анастасію Павлівну - с. Покровка, Миколаївська область

ЧЕБАНКА Миколу Івановича - м. Вознесенськ, Миколаївська область

Президент України В.ЮЩЕНКО

м. Київ, 26 вересня 2008 року
N 861/2008

Указ про нагородження Анущенко (Гнатюк) Ніни орденом «За заслуги» III ступеня

[11] *Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители : Николаевская область. С. 28 – 32.*

Я.М. Дрізо. 1941 р.

чоловік постукав у двері будинку Зелінських і попросився на нічліг. Він відрекомендувався українським ім'ям і розповів про свої поневіряння та страждання з самого початку війни. З перших днів війни — на фронті. Брав участь разом зі старшим братом Давидом Дрізо в обороні Києва. Під Харковом його частина потрапила в оточення. Тисячі солдатів намагалися пробитися до своїх, але їх взяли в полон. Яків теж потрапив до табору військовополонених у Полтаві, голодував, втікав. Будучи зовсім хворим, він ішов від села до села в бік Одеси, де до війни навчався і де проживали його рідні: дядько та тітка і наречена Мара. Яків не знав, що з початком війни рідні перебралися до Миколаєва, до його матері.

Співчуваючи нещасному, Зелінські запропонували солдату свою хату, не знаючи, що насправді це був єврей Яків Дрізо. Вони не знали, що Яша — родом із Миколаєва, що в таборі військовополонених, куди він потрапив, в першу чергу виявляли і знищували командирів, комісарів і євреїв, і все це стосувалося його (Яша закінчив курси політруків, йому присвоїли звання офіцера). Це диво, що його не видали і він не був упізнаний, що, втікши з табору, зумів дістатися до Одеси, де нікого зі знайомих не знайшов. Але на Привозі йому вдалося роздобути підроблений паспорт на ім'я Якова Шевчука, і він поспішив до рідного Миколаєва. Оселився на вул. 2-й Слобідській, де жила його однокласниця Валя Климова зі своєю бабусею, і де йому дали притулок. Через десять днів бабуся сказала Якову, що сусіди цікавляться ним і можуть видати окупантам, тож йому треба йти.

На своїй вулиці Яша випадково зустрів товариша по службі батька — Швирьова, у якого були бланки зі справжніми печатками, і той допоміг оформити довідку на ім'я Шевчука Якова, 1920 року народження, вихованця Миколаївського дитбудинку і дитбудинку Одеси, що він проживає з 1939 року в Одесі. Цю довідку вони довго м'яли і топтали ногами, щоб папір постарів. Ця довідка фактично

замінила Якову паспорт, з нею він вирушив до Одеси, до своєї нареченої Мари. Вона прийняла його спочатку радо, але він там довго не пробув. Мара побоювалася, що через Якова їх усіх уб'ють. Яша залишив цю сім'ю, вийшов за межі Одеси, пішов уздовж залізниці, вскочив на підніжку поїзда, а зійшов на великій станції з назвою «Котовськ». Так Яків потрапив до Зелінських.

Через тиждень Марія, дружина Фелікса, здогадалася, що їх новий підопічний — єврей. Вона поділилася цим відкриттям з дочкою Валентиною, яка запитала Якова, чи правда це. Яків підтвердив. Він уже був готовий до того, що доведеться шукати новий притулок, але Валентина та її батьки і не думали виганяти Якова. Навпаки, вони поставилися до нього з усією турботою і терпінням. Яша розповів новій сім'ї про свої пригоди в Миколаєві та Одесі, а вони йому — про своє життя на Далекому Сході. Яків Дрізо залишився у Зелінських назавжди.

Завдяки моральній і фізичній підтримці своїх рятівників Яків оговтався від поневірянь, перенесених у таборі, і почав вести звичайне життя. Він знайшов роботу на місцевій залізничній станції, познайомився з ровесниками, а потім закохався в Валентину. Проте небезпека для Якова та його привітних господарів Зелінських не ставала меншою.

Одного разу на роботі Якова попросили пройти медичний огляд. Оскільки Яків був обрізаний, це поставило його перед складним вибором.

Іншим разом колишній однокласник упізнав його на вулиці. Тож небезпека наростала. Валентина разом зі своїм коханим знайшли вихід. Валентина звернулася до надійного лікаря, який дав Якову довідку про здоров'я без огляду, а також змусила колишнього однокласника Якова заприсягтися, що він нікому не видасть національність Якова.

Восени 1943 року, коли ризик бути впізнаним для Якова став особливо великий, Фелікс Зелінський обладнав у городі укриття, де Яків ховався до кінця окупації. Котовськ був звільнений 31 березня 1944 року. Яша вирішив повернутися додому, до Миколаєва, де відразу пішов до військкомату і розповів історію свого порятунку.

Через два місяці після перевірки Якова Дрізо призвали в армію у штрафний батальйон. У бою під Лібаво (нині Ліепая — місто на південному заході Латвії) був тяжко поранений у ногу. Молоденька санітарка витягла його на собі з поля бою. Якова відправили в Ризький госпіталь.

Яша написав Валентині листа, що він у Ризі, в госпіталі, і доклав вірші:

Я встречи жду, мой милый гений,
И видит небо, видит Бог,
Ни на единое мгновенье
Твой образ я забыть не мог.

Через кілька місяців, у чоловічих черевиках і шинелі, Валя приїхала за Яшею у госпіталь, забрала його (він ходив на милицях) і відвезла в Котовськ.

Я.М. Дрізо

Якову повернули звання офіцера, чесне ім'я і призначили довічно II групу інвалідності.

У червні 1944 року Яків і Валентина одружилися, але датою свого одруження вважали дату зустрічі 15 січня 1942 року. В післявоєнні роки сім'я Дрізо проживала в рідному місті Якова

Сім'я Зелінських: Фелікс, Марія, їх доньки Валентина і Рая, внучка Вікторія Дрізо (Фотографія середини 50-х рр.)

Валентина Феліксівна і Яків Михайлович. Миколаїв. 2000 р.

— Миколаєві. Яків Дрізо став учителем і виховав тисячі учнів.

Разом у шлюбі подружжя Дрізо прожили 60 років. У Якова Михайловича Дрізо і Валентини Феліксівни Зелінської-Дрізо 12 серпня 1948 року народилася донька Вікторія, яка продовжила сімейну традицію і стала, як і її батько, викладачем, відомим у Миколаєві письменником-етнографом, художником, дослідником культури жителів півдня України, автором книг про козацькі поселення на Миколаївщині. Вікторія — лауреат обласної премії ім. М. М. Аркаса.

У 2012 році Вікторія Дрізо написала «Повість про життя і любов «брата Господнього Якова — сина єврея». Ця остання книга Вікторії присвячена історії її сім'ї і своєму батькові Якову Дрізо.

Не повернувся з війни брат Якова — Давид. Він теж потрапив у полон, тільки в Словаччині, тікав, став партизаном, розвідником, брав участь у Словацькому повстанні. Посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки.

5 червня 2000 року музей-архів Яд Вашем удостоїв Фелікса і Марію Зелінських і їхню дочку Валентину Зелінську-Дрізо почесного звання «Праведник народів світу»[12].

Вікторія Дрізо

Яків Михайлович Дрізо з дочкою Вікторією. Миколаїв. 2000 р

[12] *Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители : Николаевская область. С. 57 – 61.*

תעודת כבוד

ПОЧЕТНАЯ ГРАМОТА

Сим утверждается, что на заседании комиссии по присвоению звания Праведника народов мира, созданной при национальном институте памяти катастрофы и героизма Яд-Вашем, от 5·VI·2000 на основе представленных свидетельств решено удостоить

Феликса и Марию Зелинских и их дочь Валентину

которые в годы фашистской оккупации рисковали своей жизнью ради спасения преследуемых евреев, звания Праведников мира и наградить медалью Праведника народов мира.

Их имена будут высечены на Стене почета в Аллее праведников Яд-Вашем.

וזאת לתעודה שבישיבתה ביום ב סיון תשס החליטה הוועדה לציון חסידי אומות העולם שליד רשות הזיכרון יד ושם על יסוד עדויות שהובאו לפניה, לתת כבוד ויקר ל

על אשר בשנות השואה באירופה שמו נפשם בכפם להצלת יהודים נרדפים מידי רודפיהם ולהעניק להם את הסיוע לחסידי אומות העולם.

שמם יונצח לעד על לוח-כבוד בגן חסידי אומות העולם ביד ושם.

Иерусалим, Израиль

5 · VII · 2000

ניתן היום בירושלים

ב תמוז תשס

Почесна грамота сім'ї Зелінських

Іта Терлецька з сином Толею. 1940 р.

ПОРЯТУНОК ІТИ ТЕРЛЕЦЬКОЇ ТА ЇЇ ДІТЕЙ

Іта Медіберг народилася в Одесі у великій єврейській родині. У 1935 році вона вийшла заміж за Сергія Терлецького, і через рік у них народився син Анатолій.

Коли почалася війна і фронт наближався до Одеси, сім'я Терлецьких намагалася евакуюватися. Не у всіх одеситів була можливість виїхати вглиб країни, подалі від військових дій, а Іті доля посміхнулася. Чоловікові Сергію Галактіоновичу Терлецькому, якого не призвали в армію як інваліда дитинства, проте було наказано евакуювати учнів та майно Одеської школи фабрично-заводського навчання (ФЗН № 2) на Урал. Дозволили взяти з собою і сім'ю: дружину, яка була на останніх тижнях вагітності, і п'ятирічного сина Толю. Дорогою німецькі літаки неодноразово бомбили ешелон. Після кожного бомбардування людей пересаджували у вцілілі вагони, які виявлялися все більш переповненими.

У Донецькій області, недалеко від Горлівки, ешелон остаточно розбомбили. Частина людей загинула, інших поранило. Подали машини і підводи, Сергій Терлецький зобов'язаний був супроводжувати учнів і вантаж далі, а

для Іти з сином місця практично вже не залишилося, та й за станом здоров'я, в очікуванні майбутніх пологів, вона не могла вирушати невідомо куди.

Змучена, з дитиною, разом з іншими біженцями, вона дісталася до Горлівки. В основному йшли пішки, а коли від втоми валилися з ніг, відпочивали прямо на землі. Оскільки весь час бомбили, ховалися в лісопосадках уздовж доріг. У Горлівці проживала сім'я рідного брата її чоловіка — Сосновські, росіяни, до війни вони не були знайомі. Старшою в цьому будинку була літня жінка — бабуся Катя, її доньці Катерині Олександрівні Сосновській було 44 роки, а онукам Василю і Ганні — шістнадцять і п'ятнадцять.

Попервах, до початку жовтня 1941 року, Іта з сином перебували в їхньому будинку. Дванадцятого жовтня в напівзруйнованій будівлі пологового будинку, де залишалася тільки одна медсестра, вона народила дочку Наталію. Місто вже бомбили і, рятуючись, Іта змушена була з новонародженою на руках і п'ятирічним малюком пройти кілька кілометрів до озера, щоб там ховатися від бомбардувань. Через тривале перебування в холодній воді, сильно застудилася, довелося повернутися в місто, ховатися в різних місцях.

29 жовтня 1941 року німецькі війська зайняли Горлівку, в місті для Іти і її дітей перебувати було дуже небезпечно. Окупанти переслідували євреїв. Була в небезпеці і сім'я Терлецьких. Сосновські ховали їх у сараї, погребі. Всюди були розклеєні оголошення про те, що всі, хто ховає євреїв, будуть розстріляні. Маля часто плакало, плач видавав їх місцезнаходження, тому Сосновські перевели Іту з дітьми в занедбану вугільну шахту. У шахті було багато біженців. Там ховалися комуністи, військовополонені та багато інших. Люди намагалися допомагати один одному, виходили з шахти тільки ночами, при особливій необхідності, шукали, що можна зібрати на полі.

Потай від сусідів, увечері або вночі, Сосновські допомагали Іті, як могли. Бабуся готувала їжу, а внучка прала. Для безпеки речі, особливо дитячі, сушили прямо в квартирі. У темряві відносили в шахту воду, хліб, молоко та інші продукти. Їстівне доводилося ховати під дрова чи вугілля. Так Терлецьких опікали близько двох років.

Влітку 1943 року окупанти в Горлівці почали проявляти особливу жорстокість. Виганяли людей з будинків, розстрілювали, гнали на захід, мінували завали, заводи, шахти. Вася Сосновсь-

кий пробрався в шахту і повідомив Іті Терлецькій, що тепер допомагати їм неможливо, в шахті залишатися небезпечно, тож треба терміново йти. Тієї ж ночі Василь і Ганна прийшли за Терлецькими і вивели їх за місто, де їм вдалося змішатися з натовпом біженців, що йшли в бік Миколаївської області.

На руках у Іти була записка бабусі Каті, адресована знайомим на прізвище Домущей, що жили в районі Вознесенська Миколаївської області. Вона ра-

Толя і Наталія Терлецькі. 1946 р. (Яд Вашем. Меморіальний комплекс історії Голокосту)

дила їх розшукати, запевняючи, що ті допоможуть. Іта, яка, на щастя, не мала яскраво виражену єврейську зовнішність, подолала довгу дорогу на захід, несучи на руках доньку і підбадьорюючи сина, поки вони не дісталися до с. Яструбинове Вознесенського району Миколаївської області. Тут сталося непоправне: німці розпізнали в Іті Терлецькій єврейку і кинули її разом з дітьми та іншими смертниками в барак, щоб незабаром розстріляти.

У це село етапами приганяли євреїв з Одеси і Бессарабії. Зі свідчень місцевих жителів (що підтверджено довідкою з Державного архіву Миколаївської області) встановлено, що ще в лютому-березні 1942 року тут було розстріляно близько 3 тис. жінок, старих і дітей єврейської національності. Трупи скидали в чотири дренажних бетонованих колодязі глибиною 40 — 50 метрів, що знаходилися за два км від села Яструбинове. Серед трупів були ще живі люди, окупанти обливали їх пальним і спалювали.

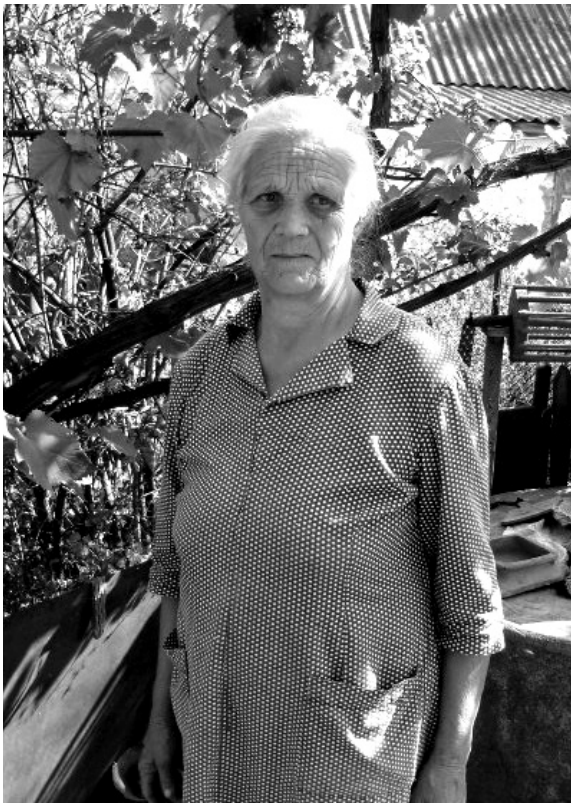
Жителі села знали, що ув'язнених, в основному євреїв і військовополонених, чекає неминучий кінець, але все-таки прагнули підбадьорювати їх, потайки приносили їжу. Серед них була і юна дівчинка Маша Сухорученко (в заміжжі

Казко) зі своєю мамою Пелагеєю Тимофіївною, яка одного разу потрапила на очі охоронцям, і ті жорстоко побили її[13].

В один із літніх днів 1943 року гурт приречених повели за село. Виснажений голодом Толя по дорозі впав, і мама кинулася до нього на допомогу. У той же момент її вдарив прикладом по голові німецький конвоїр. Вона впала на знесиленого сина, тримаючи на руках дворічну дочку. Почула поруч два оглушливі постріли. Але кулі в неї не влучили. Деякий час так і продовжувала лежати, закриваючи своїм тілом малюків, поки її не підібрали жителі села. Іта вирішила, що німець пожалів її з двома маленькими дітьми (не міг же він промахнутися з такої близької відстані!). І за це була дуже вдячна йому. Жінку із закривавленою головою і обох малюків прихистила у себе родина Абакумових — Василь Гнатович, Марія Федорівна, їх син Ваня[14].

У цьому був чималий ризик, навколо були німці. Тому, як тільки постраждала змогла пересуватися, вона подякувала своїм рятівникам і пішла, щоб не наражати їх на небезпеку.

В с. Бузьке під Вознесенськом (тоді воно називалося Бузькими хуторами)

Марія Костянтинівна Казко (фото 2008 р.)

Іван Васильович Абакумов та Олексій Іванович Домущей (фото 70-х рр.)

[13] *Інтерв'ю з М. Казко (до заміжжя Сухорученко). Архів Н. В. Сугацької, 2009.*
[14] *Інтерв'ю з сім'єю Абакумових. Архів Н. В. Сугацької, 2009.*

Домущеїв виявилося дуже багато. Того, до кого зверталася з запискою бабуся Катя, Іта не розшукала. Але її прийняв у свою хату перший же, кого вона попросила про допомогу, — Іван Григорович Домущей. Разом зі своєю дружиною Євдокією Романівною і сином Олексієм вони ховали і підгодовували нещасну жінку і дітей, підтримували морально.

Біженців помістили в саморобний підвал між двома сараями. Точніше, це була непомітна яма, невелика щілина в землі. Перебування Іти зберігалося в найсуворішій таємниці, ніхто, крім трьох рятівників, не повинен був знати про це. Сімнадцятирічному Олексію, старшому з дітей (ще були молодші: сестра Марія — 14 років, брат Анатолій — 3 роки) батьки доручили вночі відносити їжу. Після умовного стуку юнак на мотузці спускав «передачу» в цю щілину. Назад пробирався — в скронях шуміло, дуже боявся: не дай Бог, хтось побачить!

Домущеї рятували чужих людей, а сина Олексія від вивезення до Німеччини не змогли. З жовтня 1943 року по травень 1945 року він перебував на примусових роботах у Ганновері, на залізниці, в паровозному депо.

А тоді, в 1943 році, сім'я Домущей допомагала, чим могла, єврейській родині. Але, незважаючи на всі запобіжні заходи, знайшлися провокатори, хтось дізнався про таємницю сім'ї Івана Домущея, — і незабаром Іту забрала поліція. Її били, катували, змушували зізнатися, що єврейка. Визнання ж означало смертний вирок для неї самої і її благодійників. Але Іван Григорович знайшов рятівний вихід. Він сказав поліцаям, що затримана (зовні Іта не була схожа на єврейку, у неї були великі блакитні очі, довгі коси) — його рідна сестра Ліда Ясніченко, показав підтверджуючі документи (справжня сестра Лідія на той час померла). Та ще «викуп» дав: курку, сало і самогон. На щастя, допомогло. Так, Іта на все життя стала для молодших Домущеїв тіткою Лідою[15].

Залишатися на хуторах було небезпечно, і Іван Григорович переправив єврейську сім'ю в с. Натягайлівка (нині в межах м. Вознесенськ Миколаївської області), до Івана Тимофійовича Чебанка. Він і його сини-підлітки Микола і Володимир чимало зробили для порятунку «тітки Ліди», хоча самі ризикували життям.

Саме Микола на прохання батька Івана Григоровича Домущея пробрався в примі-

[15] *Інтерв'ю з А. І. Домущей. Архів Н. В. Сугацької, 2009.*

щення міського управління, де Чебанок-батько працював до війни керуючим будинком, і взяв там заховані в коридорі бланки паспортів. У Вознесенську діяла підпільна організація, яка допомагала виготовляти підроблені документи для порятунку людей від розстрілів, катувань і насильницького вивезення до Німеччини.

Микола Іванович, який працював перукарем, добре знав німецьку мову, заробляв добрі гроші. З цих грошей виділяли сім'ї Терлецьких на харчування, а також допомогли з квартирою. Сім'я Чебанок врятувала не тільки Терлецьких, а ще єврейського хлопчика Йосипа Когана з Одеси і вісімнадцятеро військовополонених[16]. Саме в їхньому будинку знайшов свою сім'ю чоловік Іти — Сергій. Він повернувся в Горлівку після її визволення у вересні 1943 року і дізнався від Сосновских, що його дружина і діти повинні бути в районі все ще окупованого Вознесенська.

Іван Тимофійович Чебанок віддав Терлецьким коня і підводу, щоб вони з дітьми пробиралися далі. Так дісталися до Вознесенська, де ще були німці, розташувалися в одному з сараїв. Допомагали їм рідні брати Івана Григоровича Домущея — Василь і Денис. Вони

Микола Іванович Чебанок (фото 80-х рр.)

приносили одяг, хліб, воду... Так прожили до лютого 1944 року. Потім Вознесенськ довелося залишити.

Усі разом Терлецькі намагалися перебратися в с. Валегоцулове (сьогодні — с. Долинське) Одеської області. Недалеко від нього місцеві жителі попередили їх, що самі йдуть від калмиків, яких німці пускали попереду власних відступаючих частин. Калмики лютували гірше за німецьких окупантів.

Люди знаходили порятунок біля річки, яка суцільно була вкрита оче-

[16] *Інтерв'ю з М. І. Чебанком. Архів Н. В. Сугацької, 2009.*

ретом. Туди вони заганяли свої вози і відсиджувалися цілодобово. Навколо горіли села, чулася стрілянина. Коли все стихало, починали потихеньку роз'їжджатися. Їхати намагалися вночі, вдень ховалися по ярах, подалі від великих доріг. Потім біженцям стало легше. Червона Армія визволяла все більше територій, фронт проходив стороною, і можна було обережно просуватися.

14 квітня 1944 року Терлецькі дісталися до Одеси і повернулися додому. Дорогою в степу зустріли сім'ю, яка теж поверталася до Одеси, з гетто. Глава сім'ї — Мирон Ізраїлевич Гольдман, його дружина Марія Натанівна, їхні діти Тамара і Володимир (майбутній керівник одеського благодійного центру «Гмілус Хесед»). Опухлі, голодні, вони не могли рухатися, і Іта допомогла їм влаштуватися на підводі...

Важкі випробування не пройшли безслідно. На той час восьмирічний син Іти — Анатолій — повинен був йти до школи, а розмовляти він боявся. Дочка Наталія, коли вперше побачила електричну лампочку, стала на неї дути і кричати: «Гасіть вогонь, гасіть вогонь!»...

Іта Терлецька багато років пропрацювала бухгалтером ЖЕКу, потім в одній із одеських артілей, а ще пізніше була продавцем продовольчого магазину на Новому ринку. Анатолій після закінчення технікуму зв'язку до виходу на пенсію працював на одному місці — заводі ім. Січневого повстання. Наталія закінчила інститут і, як інженер-конструктор, працювала на «Холодмаші» в «Харчопромавтоматиці» і в інституті, тому самому, де здобула вищу освіту. У 2005 році Іті Терлецькій виповнилося 90 років. Про подальшу її долю невідомо.

У повоєнні роки врятовані і рятівники підтримували між собою не просто дружні, а по-справжньому родинні стосунки. Стараннями Наталії Сергіївни Святної — дочки Іти Терлецької — вдалося зібрати документи, які допомогли багатьом рятівникам її сім'ї стати «Праведниками народів світу».

12 жовтня 2004 року музей-архів Яд Вашем удостоїв Катерину Сосновську і її дітей, Василя і Анну; Івана і Євдокію Домущеїв і їхнього сина Олексія, а також Івана Чебанка почесного звання «Праведник народів світу».

21 серпня 2004 року Єврейська рада України, з огляду на цивільний подвиг з порятунку євреїв від розстрілів у роки німецько-румунської окупації України, присвоїла звання «Праведник України» і нагородила Почесними дипломами Домущея Івана, Євдокію і

תעודת כבוד

ПОЧЕТНАЯ ГРАМОТА

Сим утверждается, что на заседании комиссии по присвоению звания Праведника народов мира, созданной при национальном институте памяти катастрофы и героизма Яд-Вашем, от 12-X-2004 на основе представленных свидетельств решено удостоить

Ивана Чебанок

איוון צבנוק

который в годы фашистской оккупации рисковал своей жизнью ради спасения преследуемых евреев, звания Праведника мира и наградить медалью Праведника народов мира. Его имя будет высечено на Стене почета в Аллее праведников Яд-Вашем.

Иерусалим, Израиль
19 · XII · 2004

Почесна грамота Івана Тимофійовича Чебанка

ЕВРЕЙСЬКА РАДА УКРАЇНИ

ФОНД „Пам'ять жертв фашизму в Україні"

Шановна Казко Марія Костянтинівна

Присвоюючи Вам звання

"ПРАВЕДНИК УКРАЇНИ"

ми високо цінуємо подвиг і складаємо вічну подяку за те, що в лихі часи минулої війни Ви виявили християнське милосердя та доброту і, незважаючи на ризик втратити власне життя та життя Вашої родини, врятували євреїв які були приречені на загибель.

Єврейський народ ніколи не забуде Ваш благородний вчинок і буде передавати ім'я Ваше із покоління в покоління як приклад високої людяності та злагоди між нашими народами.

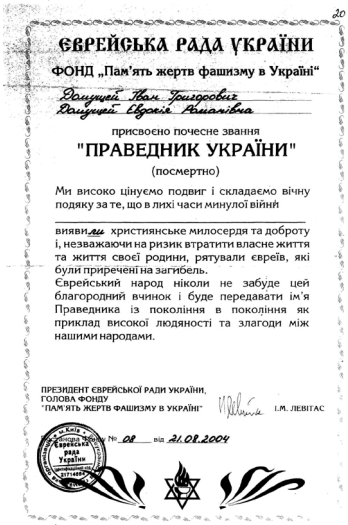
Український народ, гордість якого Ви є, може пишатися Вами.

Ми схиляємо перед Вами свої голови.

ПРЕЗИДЕНТ ЄВРЕЙСЬКОЇ РАДИ УКРАЇНИ,
ГОЛОВА ФОНДУ
"ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМУ В УКРАЇНІ" І.М. ЛЕВІТАС

Посвідчення Фонду № 08 від 21.08.2004

Почесна грамота Марії Костянтинівни Казко (до заміжжя Сухорученко)

ЕВРЕЙСЬКА РАДА УКРАЇНИ

ФОНД „Пам'ять жертв фашизму в Україні"

Домущей Іван Трифонович
Домущей Євдокія Климівна

присвоєно почесне звання

"ПРАВЕДНИК УКРАЇНИ"

(посмертно)

Ми високо цінуємо подвиг і складаємо вічну подяку за те, що в лихі часи минулої війни

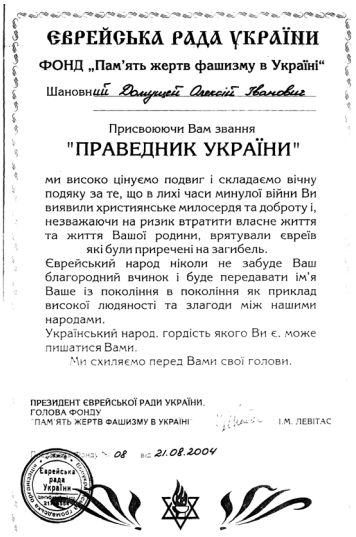
виявили християнське милосердя та доброту і, незважаючи на ризик втратити власне життя та життя своєї родини, врятували євреїв, які були приречені на загибель.

Єврейський народ ніколи не забуде цей благородний вчинок і буде передавати ім'я Праведника із покоління в покоління як приклад високої людяності та злагоди між нашими народами.

ПРЕЗИДЕНТ ЄВРЕЙСЬКОЇ РАДИ УКРАЇНИ,
ГОЛОВА ФОНДУ
"ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМУ В УКРАЇНІ" І.М. ЛЕВІТАС

Посвідчення Фонду № 08 від 21.08.2004

Почесна грамота Івана та Євдокії Домущей

ЕВРЕЙСЬКА РАДА УКРАЇНИ

ФОНД „Пам'ять жертв фашизму в Україні"

Шановний Домущей Олексій Іванович

Присвоюючи Вам звання

"ПРАВЕДНИК УКРАЇНИ"

ми високо цінуємо подвиг і складаємо вічну подяку за те, що в лихі часи минулої війни Ви виявили християнське милосердя та доброту і, незважаючи на ризик втратити власне життя та життя Вашої родини, врятували євреїв які були приречені на загибель.

Єврейський народ ніколи не забуде Ваш благородний вчинок і буде передавати ім'я Ваше із покоління в покоління як приклад високої людяності та злагоди між нашими народами.

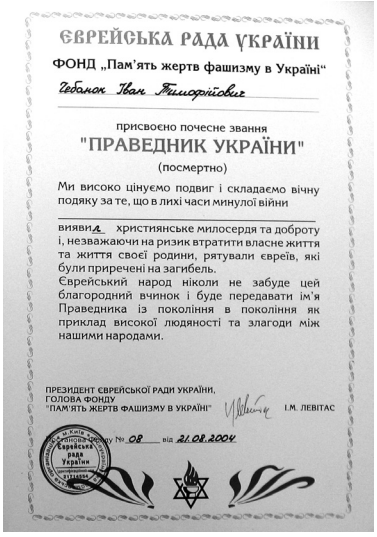
Український народ. гордість якого Ви є. може пишатися Вами.

Ми схиляємо перед Вами свої голови.

ПРЕЗИДЕНТ ЄВРЕЙСЬКОЇ РАДИ УКРАЇНИ,
ГОЛОВА ФОНДУ
"ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМУ В УКРАЇНІ" І.М. ЛЕВІТАС

Посвідчення Фонду № 08 від 21.08.2004

Почесна грамота Олексія Домущея

ЕВРЕЙСЬКА РАДА УКРАЇНИ

ФОНД „Пам'ять жертв фашизму в Україні"

Чебанок Іван Тимофійович

присвоєно почесне звання

"ПРАВЕДНИК УКРАЇНИ"

(посмертно)

Ми високо цінуємо подвиг і складаємо вічну подяку за те, що в лихі часи минулої війни

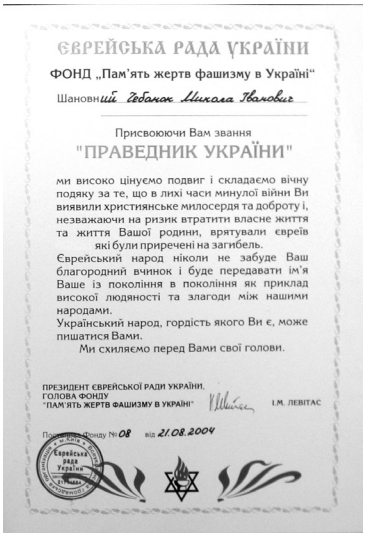
виявив християнське милосердя та доброту і, незважаючи на ризик втратити власне життя та життя своєї родини, врятували євреїв, які були приречені на загибель.

Єврейський народ ніколи не забуде цей благородний вчинок і буде передавати ім'я Праведника із покоління в покоління як приклад високої людяності та злагоди між нашими народами.

ПРЕЗИДЕНТ ЄВРЕЙСЬКОЇ РАДИ УКРАЇНИ,
ГОЛОВА ФОНДУ
"ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМУ В УКРАЇНІ" І.М. ЛЕВІТАС

Посвідчення Фонду № 08 від 21.08.2004

Почесна грамота Івана Чебанка

ЕВРЕЙСЬКА РАДА УКРАЇНИ

ФОНД „Пам'ять жертв фашизму в Україні"

Шановний Чебанок Микола Іванович

Присвоюючи Вам звання

"ПРАВЕДНИК УКРАЇНИ"

ми високо цінуємо подвиг і складаємо вічну подяку за те, що в лихі часи минулої війни Ви виявили християнське милосердя та доброту і, незважаючи на ризик втратити власне життя та життя Вашої родини, врятували євреїв які були приречені на загибель.

Єврейський народ ніколи не забуде Ваш благородний вчинок і буде передавати ім'я Ваше із покоління в покоління як приклад високої людяності та злагоди між нашими народами.

Український народ, гордість якого Ви є, може пишатися Вами.

Ми схиляємо перед Вами свої голови.

ПРЕЗИДЕНТ ЄВРЕЙСЬКОЇ РАДИ УКРАЇНИ,
ГОЛОВА ФОНДУ
"ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМУ В УКРАЇНІ" І.М. ЛЕВІТАС

Посвідчення Фонду № 08 від 21.08.2004

Почесна грамота Миколи Чебанка

ЄВРЕЙСЬКА РАДА УКРАЇНИ

ФОНД „ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ФАШИЗМУ В УКРАЇНІ"

01103 м.Київ, вул.Німанська, 7. Тел 296-3961, 295-6593, факс 295-9604

Розпорядження № 08

21 серпня 2004 р. м. Київ

Враховуючи громадянський подвиг під час рятування євреїв від розстрілів в роки фашистської окупації України та на підставі відповідних документів, -

Присвоїти

звання " Праведник України" та нагородити Почесними дипломами:

Донецька область

Сосновського Василя Логвиновича посмертно
Сосновську Ганну Логвинівну посмертну

Миколаївська область

Домущея Івана Григоровича посмертно
Домущея Олексія Івановича
Чебанок Миколу Івановича
Чебанок Івана Тимофійовича посмертно
Казко Марію Костянтинівну
Абакумова Івана Васильовича
Абакумова Василя Гнатовича посмертно
Абакумову Марію Федорівну посмертно

Херсонська область

Чухачову Ганну Григорівну посмертно
Ярову (Чухачову) Мотрю Григорівну посмертно
Вороніну Ларису Антонівну

Президент Єврейської ради України.
Голова фонду "Пам'ять жертв фашизму" І.М.Левітас

Присвоєння звання «Праведник України»

У К А З
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про відзначення державними нагородами України

За мужність і самопожертву, виявлені у роки Великої Вітчизняної війни у врятуванні осіб єврейської національності від фашистського геноциду, збереження пам'яті жертв Голокосту
п о с т а н о в л я ю:

Нагородити орденом "За заслуги" III ступеня

АНУЩЕНКО Ніну Іванівну - с. Доманівка, Миколаївська область

ДОМУЩЕЯ Олексія Івановича - м. Вознесенськ, Миколаївська область

КАЗКО Марію Костянтинівну - с. Яструбинове, Миколаївська область

ХОМЕНКО Анастасію Павлівну - с. Покровка, Миколаївська область

ЧЕБАНКА Миколу Івановича - м. Вознесенськ, Миколаївська область

Президент України В.ЮЩЕНКО

м. Київ, 26 вересня 2008 року
N 841/2008

Указ Президента України про нагородження орденом III ступеня Праведників на Миколаївщині

їхнього сина Олексія, Чебанка Івана і його сина Миколу, Казко Марію і сім'ю Абакумових: Василя, Марію і їхнього сина Івана. В квітні 2005 року Наталія Сергіївна (якій в 1943 році було всього два роки) приїжджала в с. Яструбинове, де відбулася зворушлива зустріч врятованих і рятівників, яким були вручені Почесні дипломи.

А в 2008 році Микола Чебанок, Марія Казко та Олексій Домущей за мужність і самовідданість, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни з порятунку осіб єврейської національності від нацистського геноциду (сім'ї Терлецьких), збереження пам'яті жертв Голокосту були нагороджені орденом України «За заслуги» III ступеня[17].

Наталія Святна з рятівниками. с. Яструбинове. 2005 р.

[17] *Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители : Николаевская область. С. 46 – 49.*

ПОРЯТУНОК МИШКА МИРОНЕРА

Домна Швацька в 1941 році проживала в Миколаєві. Вони з чоловіком виховували двох дітей: сина Анатолія (11 років) і доньку Любов (3-х років). Швацький Петро Назарович працював у дитбудинку м. Миколаєва на вул. Рибній (ріг 1-ої Слобідської).

17 серпня 1941 року Миколаїв був окупований німецькими військами. Петро Назарович і чоловіки, що працювали з ним, повинні були дітей-сиріт роздати в сім'ї миколаївців, щоб їх врятувати. У місті німці розклеїли накази про розстріл сімей, які приховують євреїв. Тому єврейського хлопчика Мишка з дитбудинку всі боялися брати. Петро Назарович привів Мишка до себе додому. Йому тоді було 14 років, його прізвище та ім'я — Миронер Михайло Захарович, родом з Маріуполя, де були розстріляні його батько і мати. Петро Назарович попросив дружину берегти його, як своїх рідних дітей, а сам пішов воювати на фронт.

Домна з любов'ю ставилася до хлопчика, він став частиною її сім'ї до самого кінця війни. Протягом довгого періоду, поки Михайло перебував у будинку Швацьких, він не виходив на вулицю, оскільки його могла видати

Домна Федорівна Швацька

єврейська зовнішність, а фальшивих документів у нього не було.

У квітні 1942 року Домна підстригла наголо голову Михайла, щоб по чорних кучерях окупанти не впізнали, що він єврей, і відправила його до свого діда Івана, який жив у маленькому будиночку неподалік. Він ховав Мишка в лісопосадці. За допомогою підпільників, з якими була зв'язана вчителька Домни Швацької — Марія Іллівна та її сестра Софія Іллівна (в майбутньому вчителька хімії Любові Швацької), Мишкові змінили прізвище Миронер на Ми-

ронов. Хлопчик провів у діда Івана все літо і осінь, а до зими знову повернувся в будинок Домни Швацької.

З часом Михайло став менш пильним. Одного разу, в липні 1943 року, його спіймали на вулиці під час облави на молодих українців, яких відправляли на примусові роботи до Німеччини. Коли Домна почула про те, що трапилося, вона кинулася на вокзал і знайшла Михайла в одному з вагонів поїзда, який повинен був відходити в Німеччину за лічені хвилини. Вона благала німецьких солдатів відпустити хлопчика, і зрештою (за викуп) його зняли з поїзда. Як потім розповідав Мишко, він хотів на ринку подивитися пташок, там і потрапив в облаву.

28 березня 1944 року радянські війська звільнили Миколаїв. Мишкові було вже 17 років, він просив Домну відпустити його з радянськими військами

Стіна Праведників. Д. Швацька

на фронт, помститися за рідних і за загиблих. Домна отримувала від Мишка з фронту листи, фотографії з бойовими друзями. Він дійшов до Берліна у званні старшого лейтенанта, мав нагороди за взяття Берліна. Сім'я Швацьких дуже його чекала, він став Анатолію і Любі (в заміжжі Бакларовій) рідним братом.

Михайло повернувся до Миколаєва в 1947 році. Через рік він поїхав в Бельци, закінчив фінансовий інститут. Там одружився, ростив сина Володю. Пропрацював головним економістом на житлокомбінаті. Весь цей час Михайло листувався з дочкою Домни — Любов'ю. Приїжджав часто з родиною до них в гості. У 1990 році він емігрував в Ізраїль. Любов Петрівна допомогла йому зібрати документи, які підтверджують, що він в роки війни проживав і переховувався від німців у родині Домни Швацької. Михайло Захарович клопотав про присвоєння Домні Швацькій почесного звання «Праведник народів світу». У 1992 році Домна Швацька померла. У 2005 році помер Михайло Захарович[18]. 20 жовтня 1997 року Яд Вашем удостоїв Домну Швацьку почесного звання «Праведник народів світу». Медаль і Почесну грамоту вручили її доньці Бакларовій Любові Петрівні в Одесі в посольстві Держави Ізраїль[19].

У 2016 році в Миколаєві видано довідник «Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители: Николаевская область», в якому наведені дані про 82-х Праведників, а також про 63-х врятованих ними євреїв. Примітно, що в порятунку євреїв брали участь не тільки дорослі, а й підлітки (а в деяких випадках саме вони були ініціаторами порятунку).

Про героїв війни, які принесли визволення від нацистської тиранії, ми пам'ятаємо. Вони наша гордість. Гідне місце в їхньому ряду займають і «Праведники народів світу» — ті, хто встав на захист євреїв, гнаних на смерть і приниження, ризикуючи власним життям і життям своїх рідних, дітей та близьких. І неважливо, скільки врятовано було кожним із них життів: одне або тисячі. Девіз Праведників: хто рятує одне життя — рятує весь світ. Їх було чимало в минулому, але так мало залишилося в живих сьогодні. Ми повинні про них пам'ятати.

[18] *Інтерв'ю з Л. П. Бакларовою (дочкою Д. Ф. Швацької). Архів Н. В. Сугацької, 2009.*
[19] *Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители : Николаевская область. С. 84.*

תעודת כבוד

ПОЧЕТНАЯ ГРАМОТА

Сим утверждается, что на заседании комиссии по присвоению звания Праведника народов мира, созданной при национальном институте памяти катастрофы и героизма Яд-Вашем, от 20·X·1997 на основе представленных свидетельств решено удостоить

וזאת לתעודה שבישיבתה
ביום יט תשרי תשנ"ח
החליטה הוועדה לציון
חסידי אומות העולם
שליד רשות הזיכרון יד ושם
על יסוד עדויות
שהובאו לפניה, לתת כבוד
ויקר ל

Домну Швацкую

דומנה שוואצקיה

которая в годы фашистской оккупации рисковала своей жизнью ради спасения преследуемых евреев, звания Праведницы мира и наградить медалью Праведника народов мира.
Её имя будет высечено на Стене почета в Аллее праведников Яд-Вашем.

על אשר בשנות השואה
באירופה שמה נפשה בכפה
להצלת יהודים נרדפים
עידי רודפיהם ולהעניק לה
את המדליה לחסידי אומות
העולם.
שמה יונצח לעד על לוח-
כבוד בגן חסידי אומות
העולם ביד ושם.

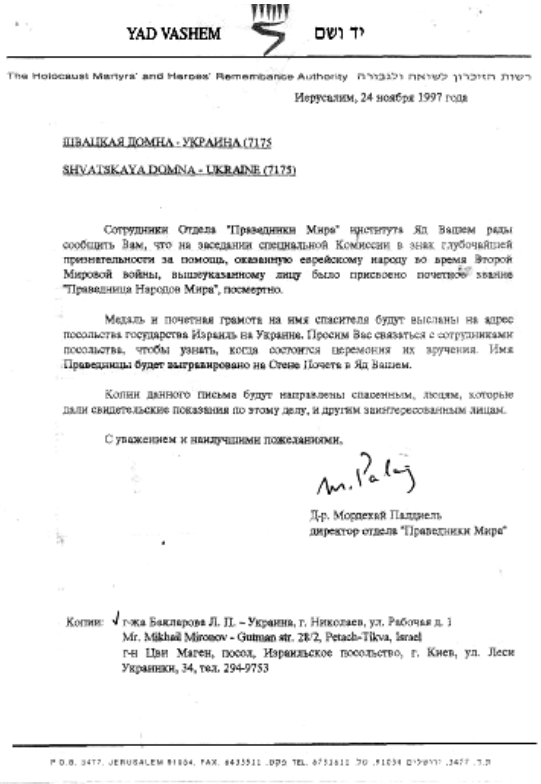
Иерусалим, Израиль
1 · I · 1998

ניתן היום בירושלים
ג' טבת תשנ"ח

בשם רשות הזיכרון יד ושם
ОТ ИМЕНИ ИНСТИТУТА ЯД ВА ШЕМ

בשם הועדה לציון חסידי אומות העולם
ОТ КОМИССИИ ПО ПРИСВОЕНИЮ ЗВАНИЯ ПРАВЕДНИК НАРОДОВ МИРА

Почесна грамота Д. Швацької

YAD VASHEM יד ושם

The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

Иерусалим, 24 ноября 1997 года

ШВАЦКАЯ ДОМНА - УКРАИНА (7175

SHVATSKAYA DOMNA - UKRAINE (7175)

Сотрудники Отдела "Праведники Мира" института Яд Вашем рады сообщить Вам, что на заседании специальной Комиссии в знак глубочайшей признательности за помощь, оказанную еврейскому народу во время Второй Мировой войны, вышеуказанному лицу было присвоено почетное звание "Праведница Народов Мира", посмертно.

Медаль и почетная грамота на имя спасителя будут высланы на адрес посольства государства Израиль на Украине. Просим Вас связаться с сотрудниками посольства, чтобы узнать, когда состоится церемония их вручения. Имя Праведницы будет выгравировано на Стене Почета в Яд Вашем.

Копии данного письма будут направлены спасенным, людям, которые дали свидетельские показания по этому делу, и другим заинтересованным лицам.

С уважением и наилучшими пожеланиями,

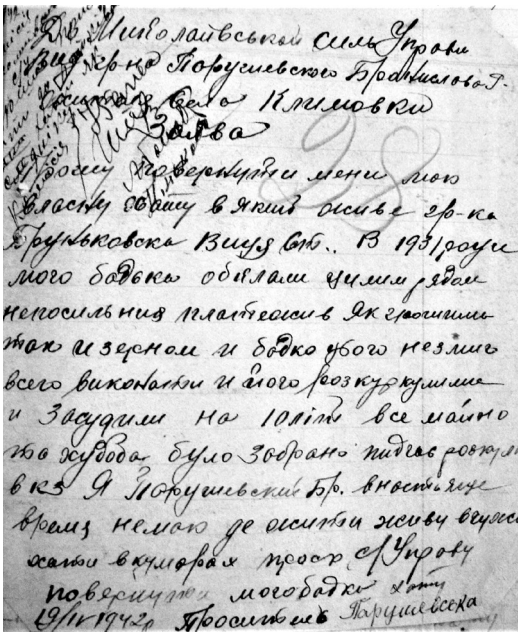
Др. Мордехай Паздриель
директор отдела "Праведники Мира"

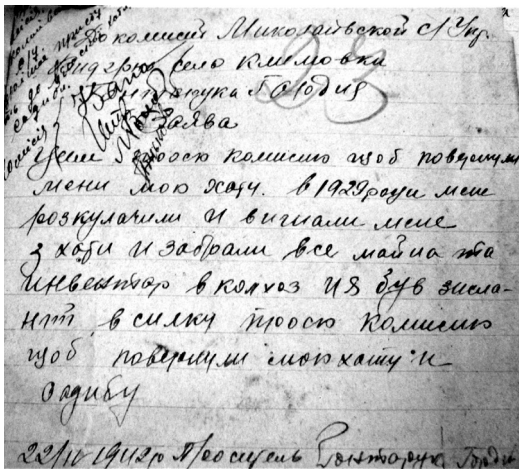
Копии: √ гожа Бакларова Л. П. – Украина, г. Николаев, ул. Рабочая д. 1
Mr. Mikhail Mirosov - Gutman str. 28/2, Petach-Tikva, Israel
г-н Цви Маген, посол, Израильское посольство, г. Киев, ул. Леси Украинки, 34, тел. 294-9753

P.O.B. 3477, JERUSALEM 91034, FAX. 6433511 ,ת.ד. 3477 ירושלים 91034 טל. 6751811 ,ת.ד.

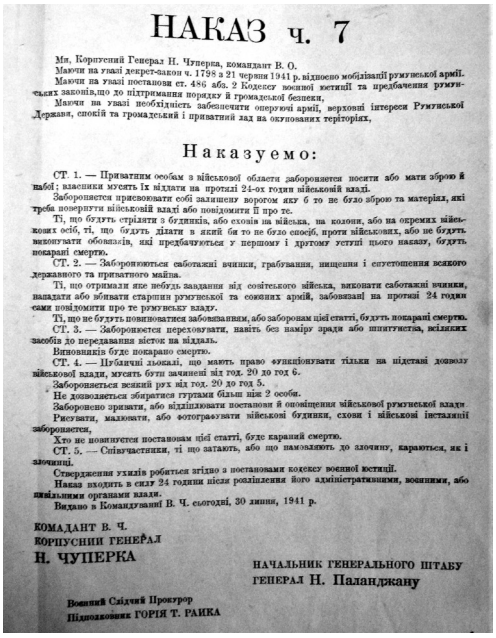
Лист з Яд Вашем про нагородження Д. Швацької

ДОДАТКИ

Заява Бр. Порушевського з проханням повернути йому хату, відібрану в 1931 р. під час розкуркулення. 19.04. 1942 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 2644. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 28,23.

НАКАЗ ч. 7

Мы, Корпусний Генерал Н. Чуперка, комендант В. О.

Маючи на увазі декрет-закон ч. 1798 з 21 червня 1941 р. відносно мобілізації румунської армії.

Маючи на увазі постанови ст. 486 абз. 2 Кодексу военної юстиції та предбачення румунських законів дійсно до підтримання порядку й громадської безпеки,

Маючи на увазі необхідність забезпечити оперуючі армії, верховні інтереси Румунської Держави, спокій та громадський і приватний лад на окупованих територіях,

Наказуємо:

СТ. 1. — Приватним особам з військової области забороняється носити або мати зброю й набої; взагалі мусять їх віддати на протязі 24-ох годин військовій владі.

Забороняється присвоювати собі залишену ворогом яку б то не було зброю та матеріял, які треба повернути військовій владі або повідомити її про те.

Ті, що будуть стріляти з будинків, або сховів на війська, на колони, або на окремих військових осіб, тї, що будуть діяти в якій бо то не було спосіб, проти військових, або не будуть виконувати обовязків, які предбачаються у першому і другому устепі цього наказу, будуть покарані смертю.

СТ. 2. — Заборонюються саботажні вчинки, грабування, нищення і спустошення всякого державного та приватного майна.

Ті, що отримали яке небудь завдання від совітського війська, виконати саботажні вчинки, нападати або вбивати старшин румунської та союзних армій, забовязані на протязі 24 годин сами повідомити про те румунську владу.

Ті, що не будуть повиноватися забовязаними, або забороням цієї статті, будуть покарані смертю.

СТ. 3. — Забороняється переховувати, навіть без наміру зради або шпигунства, всіляких засобів до передавання вісток на віддаль.

Виновників буде покарано смертю.

СТ. 4. — Публичні локалі, що мають право функціонувати тільки на підставі дозволу військової влади, мусять бути зачинені від год. 20 до год 6.

Забороняється всякий рух від год. 20 до год 5.

Не дозволяється збиратися гуртами більш ніж 2 особи.

Заборонено зривати, або відділювати постанови й оповіщення військової румунської влади.

Рисувати, малювати, або фотографувати військові будинки, склади і військові інсталяції заборонюється.

Хто не повинується постановам цієї статті, буде караний смертю.

СТ. 5. — Співучастники, ті що затають, або що намовляють до злочину, караються, як і злочинці.

Стверджения узиків робиться згідно з постановами кодексу военної юстиції.

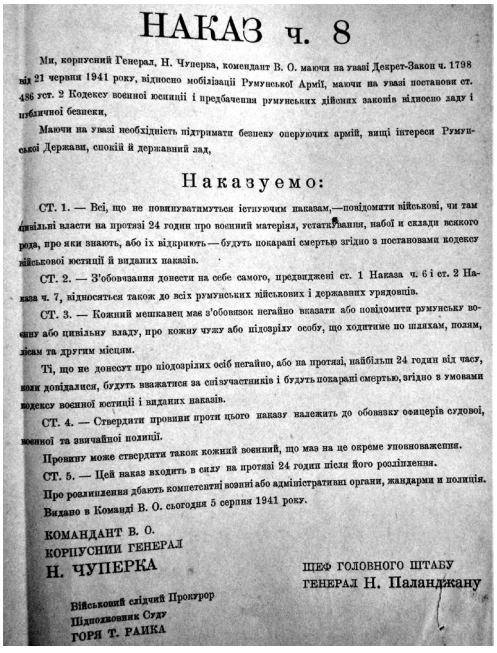
Наказ входить в силу 24 години після розділення його адміністративним, военними, або цивільними органами влади.

Видано в Командуванні В. Ч. сьогодні, 30 липня, 1941 р.

КОМАДАНТ В. Ч.
КОРПУСНИЙ ГЕНЕРАЛ
Н. ЧУПЕРКА

НАЧАЛЬНИК ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ
ГЕНЕРАЛ Н. Паланджану

Военний Слідчий Прокурор
Підполковник ГОРІЯ Т. РАИКА

НАКАЗ ч. 8

Ми, корпусний Генерал, Н. Чуперка, комендант В. О. маючи на увазі Декрет-Закон ч. 1798 від 21 червня 1941 року, відносно мобілізації Румунської Армії, маючи на увазі постанови ст. 486 уст. 2 Кодексу военної юсиції і предбачення румунських дійсних законів відносно ладу і публичної безпеки,

Маючи на увазі необхідність підтримати безпеку оперуючих армій, вищі інтереси Румунської Держави, спокій й державний лад,

Наказуємо:

СТ. 1. — Всі, що не повинуватимуться істнуючим наказам,—повідомити військові, чи там цивільні власти на протязі 24 годин про военний матеріял, устаткування, набої и склади всякого рода, про яки знають, або їх відкрють — будуть покарані смертю згідно з постановами кодексу військової юстиції й виданих наказів.

СТ. 2. — З'обовязання донести на себе самого, предвиджені ст. 1 Наказа ч. 6 і ст. 2 Наказа ч. 7, відносяться також до всіх румунських військових і державних урядовців.

СТ. 3. — Кожний мешканец має з'обовязок негайно вказати або повідомити румунську военну або цивільну владу, про кожну чужу або підозрілу особу, що ходитиме по шляхам, полям, лісам та другим місцям.

Ті, що не донесут про підозрілих осіб негайно, або на протязі, найбільш 24 годин від часу, коли довідалися, будуть вважатися за співучасників і будуть покарані смертю, згідно з умовами кодексу военної юстиції і виданих наказів.

СТ. 4. — Стверджити провини проти цього наказу належить до обовязку офіцерів судової, военної та звичайної полиції.

Провину може стверджити також кожний военний, що має на це окреме уповноваження.

СТ. 5. — Цей наказ входить в силу на протязі 24 годин після його розділення.

Про розділення дбають компетентні военні або адміністративні органи, жандарми и полиція.

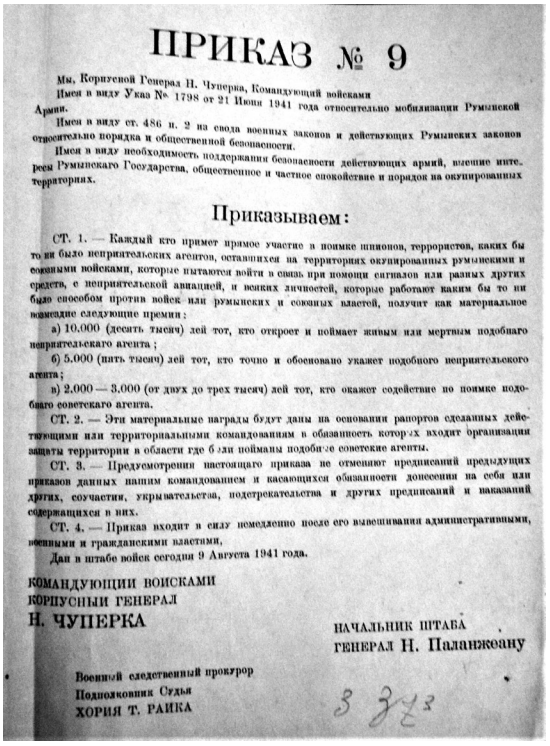
Видано в Команді В. О. сьогодня 5 серпня 1941 року.

КОМАНДАНТ В. О.
КОРПУСНИЙ ГЕНЕРАЛ
Н. ЧУПЕРКА

ШЕФ ГОЛОВНОГО ШТАБУ
ГЕНЕРАЛ Н. Паланджану

Військовий слідчий Прокурор
Підполковник Суду
ГОРЯ Т. РАИКА

Наказ румунського командування для населення «Трансністрії» 30.07.1941 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4,7

ПРИКАЗ № 9

Мы, Корпусной Генерал Н. Чуперка, Командующий войсками

Имея в виду Указ № 1798 от 21 Июня 1941 года относительно мобилизации Румынской Армии.

Имея в виду ст. 486 п. 2 из свода военных законов и действующих Румынских законов относительно порядка и общественной безопасности.

Имея в виду необходимость поддержания безопасности действующих армий, высшие интересы Румынскаго Государства, общественное и частное спокойствие и порядок на окупированных территориях.

Приказываем:

СТ. 1. — Каждый кто примет прямое участие в поимке шпионов, террористов, каких бы то ни было неприятельских агентов, оставшихся на территориях окупированных румынскими и союзными войсками, которые пытаются войти в связь при помощи сигналов или разных других средств, с неприятельской авиацией, и всяких личностей, которые работают каким бы то ни было способом против войск или румынских и союзных властей, получат как материальное вознаграждение следующие премии:

а) 10.000 (десять тысяч) лей тот, кто откроет и поймает живым или мертвым подобнаго неприятельскаго агента;

б) 5.000 (пять тысяч) лей тот, кто точно и обоснованно укажет подобного неприятельского агента;

в) 2.000 — 3.000 (от двух до трех тысяч) лей тот, кто окажет содействие по поимке подобнаго советскаго агента.

СТ. 2. — Эти материальные награды будут даны на основании рапортов сделанных действующими или территориальными командованиям в обязанность которых входит организации защиты территории в области где б ли пойманы подобные советские агенты.

СТ. 3. — Предусмотрения настоящаго приказа не отменяют предписаний предыдущих приказов данных нашим командованием и касающихся обязанности доносения на себя или других, соучастия, укрывательства, подстрекательства и других предписаний и наказаний содержащихся в них.

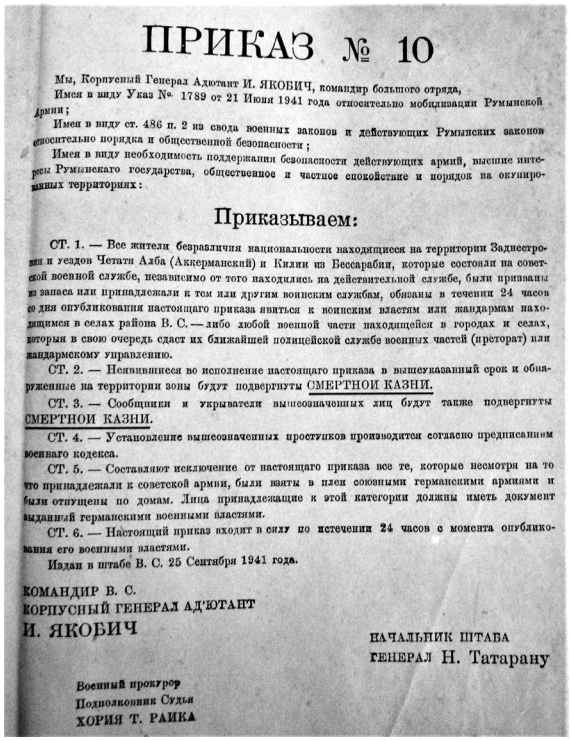
СТ. 4. — Приказ входит в силу немедленно после его вывешивания административными, военными и гражданскими властями.

Дан в штабе войск сегодня 9 Августа 1941 года.

КОМАНДУЮЩИЙ ВОЙСКАМИ
КОРПУСНЫЙ ГЕНЕРАЛ
Н. ЧУПЕРКА

НАЧАЛЬНИК ШТАБА
ГЕНЕРАЛ Н. Палангеану

Военный следственный прокурор
Подполковник Судья
ХОРИЯ Т. РАИКА

ПРИКАЗ № 10

Мы, Корпусный Генерал Адютант И. ЯКОБИЧ, командир большого отряда,

Имея в виду Указ № 1789 от 21 Июня 1941 года относительно мобилизации Румынской Армии;

Имея в виду ст. 486 п. 2 из свода военных законов и действующих Румынских законов относительно порядка и общественной безопасности;

Имея в виду необходимость поддержания безопасности действующих армий, высшие интересы Румынскаго Государства, общественное и частное спокойствие и порядок на окупированных территориях:

Приказываем:

СТ. 1. — Все жители безразличия национальности находящиеся на территории Заднестровии и уездов Четати Алба (Аккерманский) и Килии из Бессарабии, которые состояли на советской военной службе, независимо от того находились на действительной службе, были призваны из запаса или принадлежали к тем или другим воинским службам, обязаны в течении 24 часов со дня опубликования настоящаго приказа явиться к воинским властям или жандармам находящимся в селах района В. С. — либо любой военной части находящейся в городах и селах, которым в свою очередь сдаст их ближайшей полицейской службе военных частей (преторат) или жандармскому управлению.

СТ. 2. — Неявившиеся во исполнение настоящаго приказа в вышеуказанный срок и обнаруженные на территории зоны будут подвергнуты СМЕРТНОЙ КАЗНИ.

СТ. 3. — Сообщники и укрыватели вышеозначенных лиц будут также подвергнуты СМЕРТНОЙ КАЗНИ.

СТ. 4. — Установление вышеозначенных проступков производится согласно предписаний военнаго кодекса.

СТ. 5. — Составляют исключение от настоящаго приказа все те, которые несмотря на то что принадлежали к советской армии, были взяты в плен союзными германскими армиями и были отпущены по домам. Лица принадлежащие к этой категории должны иметь документ выданный германскими военными властями.

СТ. 6. — Настоящий приказ входит в силу по истечении 24 часов с момента опубликования его военными властями.

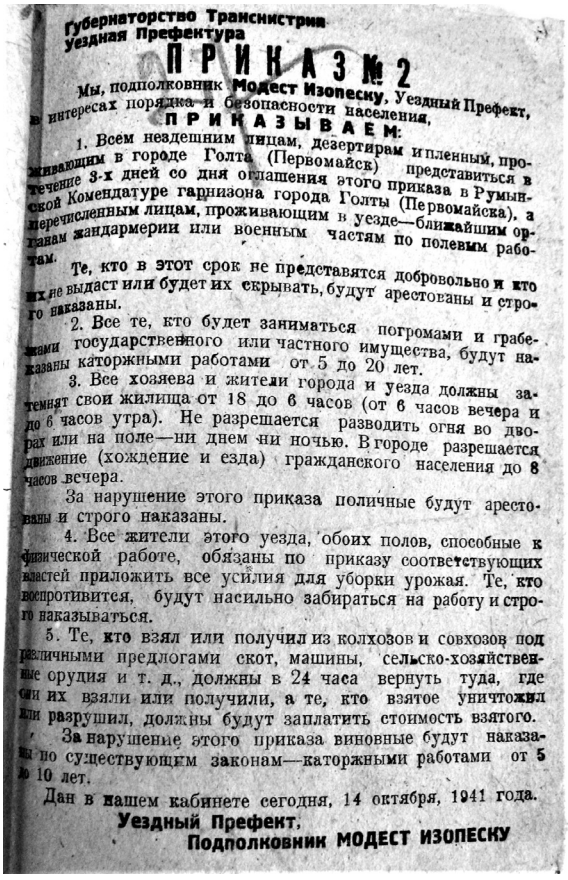
Издан в штабе В. С. 25 Сентября 1941 года.

КОМАНДИР В. С.
КОРПУСНЫЙ ГЕНЕРАЛ АД'ЮТАНТ
И. ЯКОБИЧ

НАЧАЛЬНИК ШТАБА
ГЕНЕРАЛ Н. Татарану

Военный прокурор
Подполковник Судья
ХОРИЯ Т. РАИКА

Наказ румунського командування для населення «Трансністрії» 9.08.1941 р
Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6,8

Губернаторство Трансністрии
Уездная Префектура

ПРИКАЗ № 2

Мы, подполковник **Модест Изопеску**, Уездный Префект, в интересах порядка и безопасности населения,

ПРИКАЗЫВАЕМ:

1. Всем нездешним лицам, дезертирам и пленным, проживающим в городе Голта (Первомайск) представиться в течение 3-х дней со дня оглашения этого приказа в Румынской Комендатуре гарнизона города Голты (Первомайска), а перечисленным лицам, проживающим в уезде—ближайшим органам жандармерии или военным частям по полевым работам.

Те, кто в этот срок не представятся добровольно и кто их не выдаст или будет их скрывать, будут арестованы и строго наказаны.

2. Все те, кто будет заниматься погромами и грабежами государственного или частного имущества, будут наказаны каторжными работами от 5 до 20 лет.

3. Все хозяева и жители города и уезда должны затемнят свои жилища от 18 до 6 часов (от 6 часов вечера и до 6 часов утра). Не разрешается разводить огня во дворах или на поле—ни днем ни ночью. В городе разрешается движение (хождение и езда) гражданского населения до 8 часов вечера.

За нарушение этого приказа поличные будут арестованы и строго наказаны.

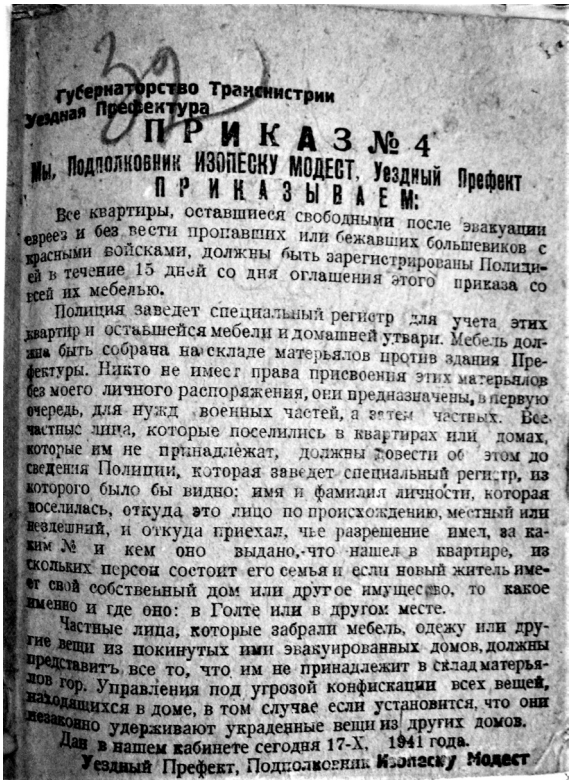
4. Все жители этого уезда, обоих полов, способные к физической работе, обязаны по приказу соответствующих властей приложить все усилия для уборки урожая. Те, кто воспротивится, будут насильно забираться на работу и строго наказываться.

5. Те, кто взял или получил из колхозов и совхозов под различными предлогами скот, машины, сельско-хозяйственные орудия и т. д., должны в 24 часа вернуть туда, где они их взяли или получили, а те, кто взятое уничтожил или разрушил, должны будут заплатить стоимость взятого.

За нарушение этого приказа виновные будут наказаны по существующим законам—каторжными работами от 5 до 10 лет.

Дан в нашем кабинете сегодня, 14 октября, 1941 года.

Уездный Префект,
Подполковник МОДЕСТ ИЗОПЕСКУ

Губернаторство Трансністрии
Уездная Префектура

ПРИКАЗ № 4

Мы, Подполковник ИЗОПЕСКУ МОДЕСТ, Уездный Префект

ПРИКАЗЫВАЕМ:

Все квартиры, оставшиеся свободными после эвакуации евреев и без вести пропавших или бежавших большевиков с красными войсками, должны быть зарегистрированы Полицией их мебелью.

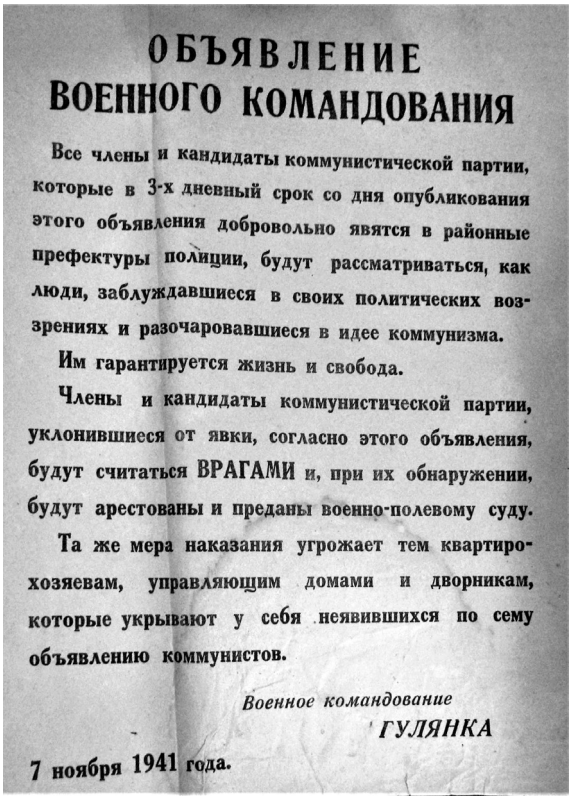
Полиция заведет специальный регистр для учета этих квартир и оставшейся мебели и домашней утвари. Мебель должна быть собрана на складе матерьялов против здания Префектуры. Никто не имеет права присвоения этих матерьялов без моего личного распоряжения, они предназначены, в первую очередь, для нужд военных частей, а затем частных. Все частные лица, которые поселились в квартирах или домах, которые им не принадлежат, должны довести об этом до сведения Полиции, которая заведет специальный регистр, из которого было бы видно: имя и фамилия личности, которая поселилась, откуда это лицо по происхождению, местный или нездешний, и откуда приехал, чье разрешение имел, за каким № и кем оно выдано, что нашел в квартире, из скольких персон состоит его семья и если новый житель имеет свой собственный дом или другое имущество, то какое именно и где оно: в Голте или в другом месте.

Частные лица, которые забрали мебель, одежу или другие вещи из покинутых ими эвакуированных домов, должны представить все то, что им не принадлежит в склад матерьялов гор. Управления под угрозой конфискации всех вещей, находящихся в доме, в том случае если установится, что они незаконно удерживают украденные вещи из других домов.

Дан в нашем кабинете сегодня 17-X, 1941 года.

Уездный Префект, Подполковник Изопеску Модест

Наказ Голтянського повітового префекта М. Ізопеску. 14.10.1941 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 2610. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 27,32

ОБЪЯВЛЕНИЕ ВОЕННОГО КОМАНДОВАНИЯ

Все члены и кандидаты коммунистической партии, которые в 3-х дневный срок со дня опубликования этого объявления добровольно явятся в районные префектуры полиции, будут рассматриваться, как люди, заблуждавшиеся в своих политических воззрениях и разочаровавшиеся в идее коммунизма.

Им гарантируется жизнь и свобода.

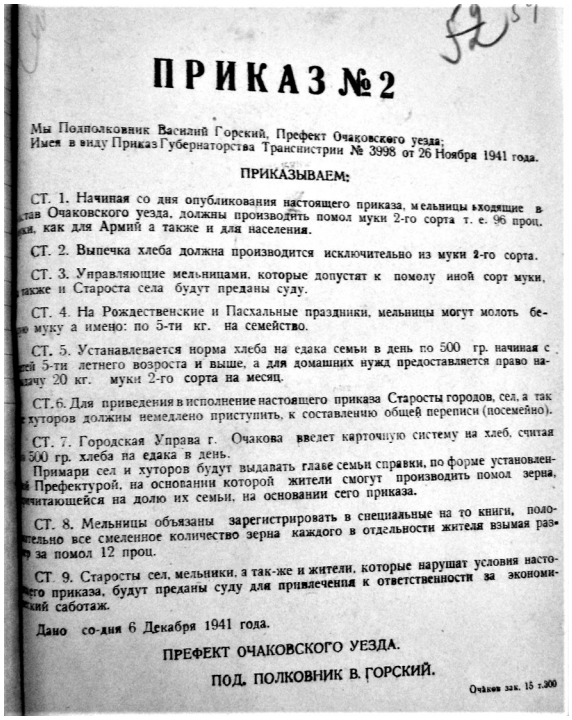
Члены и кандидаты коммунистической партии, уклонившиеся от явки, согласно этого объявления, будут считаться ВРАГАМИ и, при их обнаружении, будут арестованы и преданы военно-полевому суду.

Та же мера наказания угрожает тем квартирохозяевам, управляющим домами и дворникам, которые укрывают у себя неявившихся по сему объявлению коммунистов.

Военное командование
ГУЛЯНКА

7 ноября 1941 года.

Об'ява військового командування «Трансністрії» про обов'язкову реєстрацію комуністів. 7.11.1941 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 28.

ПРИКАЗ №2

Мы Подполковник Василий Горский, Префект Очаковского уезда;
Имея в виду Приказ Губернаторства Трансністрии № 3998 от 26 Ноября 1941 года.

ПРИКАЗЫВАЕМ:

СТ. 1. Начиная со дня опубликования настоящего приказа, мельницы входящие в став Очаковского уезда, должны производить помол муки 2-го сорта т. е. 96 проц. ки, как для Армий а также и для населения.

СТ. 2. Выпечка хлеба должна производится исключительно из муки 2-го сорта.

СТ. 3. Управляющие мельницами, которые допустят к помолу иной сорт муки, также и Староста села будут преданы суду.

СТ. 4. На Рождественские и Пасхальные праздники, мельницы могут молоть бе- ю муку а имено: по 5-ти кг. на семейство.

СТ. 5. Устанавливается норма хлеба на едака семьи в день по 500 гр. начиная с ей 5-ти летнего возроста и выше, а для домашних нужд предоставляется право на- ачу 20 кг. муки 2-го сорта на месяц.

СТ. 6. Для приведения в исполнение настоящего приказа Старосты городов, сел, а так хуторов должны немедленно приступить, к составлению общей переписи (посемейно).

СТ. 7. Городская Управа г. Очакова введет карточную систему на хлеб, считая 500 гр. хлеба на едака в день.
Примари сел и хуторов будут выдавать главе семьи справки, по форме установлен- Префектурой, на основании которой жители смогут производить помол зерна, читающейся на долю их семьи, на основании сего приказа.

СТ. 8. Мельницы объязаны зарегистрировать в специальные на то книги, поло- тельно все смеленное количество зерна каждого в отдельности жителя взымая раз- за помол 12 проц.

СТ. 9. Старосты сел, мельники, а так-же и жители, которые нарушат условия насто- его приказа, будут преданы суду для привлечения к ответственности за экономи- ский саботаж.

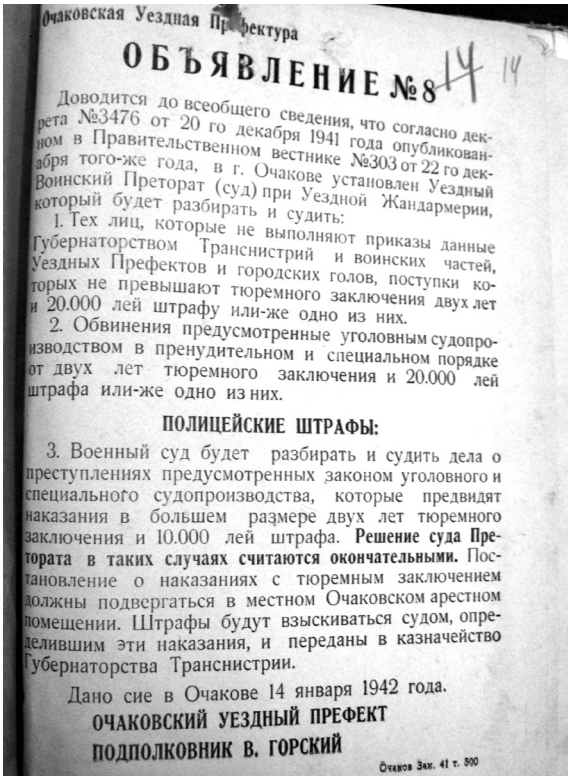
Дано со-дня 6 Декабря 1941 года.

ПРЕФЕКТ ОЧАКОВСКОГО УЕЗДА.

ПОД. ПОЛКОВНИК В. ГОРСКИЙ.

Очаков зак. 15 т.300

Наказ префекта Очаківського повіту щодо нормативів забезпечення населення хлібом. 6.12.1941 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 54.

Очаковская Уездная Префектура

ОБЪЯВЛЕНИЕ №8

Доводится до всеобщего сведения, что согласно декрета №3476 от 20 го декабря 1941 года опубликованном в Правительственном вестнике №303 от 22 го декабря того-же года, в г. Очакове установлен Уездный Воинский Претерат (суд) при Уездной Жандармерии, который будет разбирать и судить:

1. Тех лиц, которые не выполняют приказы данные Губернаторством Транснистрий и воинских частей, Уездных Префектов и городских голов, поступки которых не превышают тюремного заключения двух лет и 20.000 лей штрафу или-же одно из них.

2. Обвинения предусмотренные уголовным судопроизводством в пренудительном и специальном порядке от двух лет тюремного заключения и 20.000 лей штрафа или-же одно из них.

ПОЛИЦЕЙСКИЕ ШТРАФЫ:

3. Военный суд будет разбирать и судить дела о преступлениях предусмотренных законом уголовного и специального судопроизводства, которые предвидят наказания в большем размере двух лет тюремного заключения и 10.000 лей штрафа. **Решение суда Претората в таких случаях считаются окончательными.** Постановление о наказаниях с тюремным заключением должны подвергаться в местном Очаковском арестном помещении. Штрафы будут взыскиваться судом, определившим эти наказания, и переданы в казначейство Губернаторства Транснистрии.

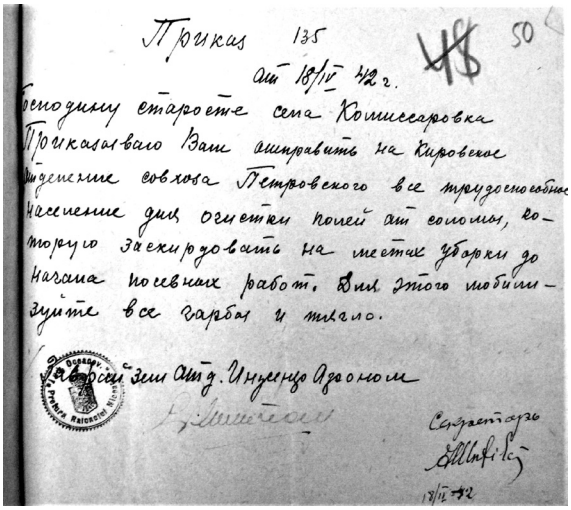
Дано сие в Очакове 14 января 1942 года.

ОЧАКОВСКИЙ УЕЗДНЫЙ ПРЕФЕКТ

ПОДПОЛКОВНИК В. ГОРСКИЙ

Очаков Зак. 41 т. 500

Об'ява Очаківської повітової префектури про штрафи для населення повіту. 14.01.1942 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 14.

Приказ 135

от 18/II 42 г.

Безотлагательно старосте села Комиссаровка

Приказываю Вам отправить на Кировское отделение совхоза Петровского все трудоспособное население для очистки полей от соломы, которую заготировать на местах уборки до начала посевных работ. Вам этого добиться все гарбы и тягло.

Староста села Комиссаровка Ищенко Афанасий

Секретарь

18/II-42

Наказ старості с. Комісарівки щодо організації польових робіт. 18.04.1942 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 50.

ВОЕННОЕ ГЛАВНОЕ КОМАНДОВАНИЕ

Управление Гражданского Губернатора Трансністрии

ПРИКАЗ № 56

Мы, ИОН АНТОНЕСКУ, Маршал Румынии и Главнокомандующий войсками, представляемый профессором Г. АЛЕКСЯНУ, Гражданским Губернатором Трансністрии, на основании вверенных мне полномочий указом № 1 от 19 августа 1941 года данным в г. Тигине,

ПРИКАЗЫВАЕМ:

Ст. 1. Труд в соответствии с аграрным порядком, действующим в настоящее время, является обязательным.

Все жители — мужчины, женщины и дети, способные к труду и включенные в организации общественного труда, обязаны трудиться на основании установленных властями норм и планов.

Ст. 2. Те, которые отказываются подчиниться постановлениям настоящего приказа, совершая поступки, указанные в нижеследующих пунктах, будут подвергнуты следующим наказаниям:

а) Ссылке в трудовой лагерь сроком на 2 года тех, которые откажутся трудиться в установленных условиях.

б) Тюремному заключению от 1 до 3 лет тех, которые уничтожат полностью или частично всякого рода общественное оборудование или сделают его непригодным для труда, общественный живой и мертвый инвентарь с целью воспрепятствовать деятельности и труду.

В случае подговора к ним будет применено наказание в виде ссылки в трудовые лагери на 3 года.

в) Тюремному заключению от 3 до 10 лет для тех, которые каким-либо способом подстрекают непосредственно трудящихся к неподчинению, уклонению от обязанностей трудиться и к враждебным действиям против власти.

г) Тюремному заключению от 5 до 20 лет для тех, которые совершают акты насилия или угрозы по отношению к властям с целью воспрепятствовать свободному исполнению труда.

Ст. 3. Во всех указанных случаях в предыдущей статье смягчающие обстоятельства не представляются.

Ст. 4. Нарушения настоящего приказа будут устанавливаться органами, облеченными полицейскими функциями, а также и теми организациями, которые обязаны осуществлять наблюдение за трудом.

Ст. 5. Судебными инстанциями, в компетенцию которых входит рассмотрение нарушений, предусмотренных ст. 2, являются уездные Военные Преторы для граждан, предусмотренных в п. „а" и военные суды, для граждан, предусмотренных в п.п. „б", „в" и „г".

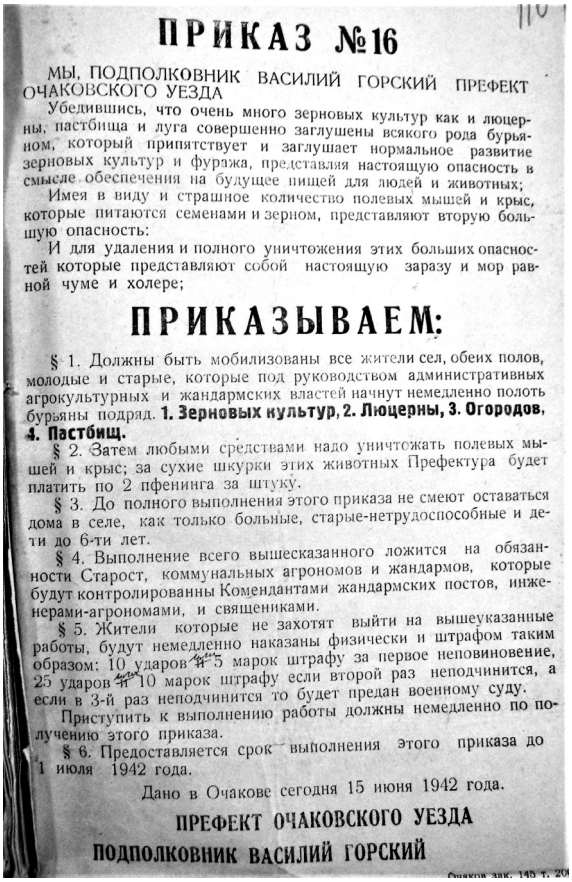
Ст. 6. Директору Юстиции, Военным Инстанциям и полицейским органам поручается приведение в исполнение настоящего приказа.

Дан в нашем кабинете в г. Тирасполе 18 марта 1942 г.

ГУБЕРНАТОР

профессор Г. АЛЕКСЯНУ

Наказ губернатора «Трансністрії» про обов'язкове залучення населення до праці. 18. 03.1942 р. Державний архів Миколаївської області Ф.Р. 1609. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 52.

ПРИКАЗ №16

МЫ, ПОДПОЛКОВНИК ВАСИЛИЙ ГОРСКИЙ ПРЕФЕКТ ОЧАКОВСКОГО УЕЗДА

Убедившись, что очень много зерновых культур как и люцерны, пастбища и луга совершенно заглушены всякого рода бурьяном, который припятствует и заглушает нормальное развитие зерновых культур и фуража, представляя настоящую опасность в смысле обеспечения на будущее пищей для людей и животных;

Имея в виду и страшное количество полевых мышей и крыс, которые питаются семенами и зерном, представляют вторую большую опасность:

И для удаления и полного уничтожения этих больших опасностей которые представляют собой настоящую заразу и мор равной чуме и холере;

ПРИКАЗЫВАЕМ:

§ 1. Должны быть мобилизованы все жители сел, обеих полов, молодые и старые, которые под руководством административных агрокультурных и жандармских властей начнут немедленно полоть бурьяны подряд. **1. Зерновых культур, 2. Люцерны, 3. Огородов, 4. Пастбищ.**

§ 2. Затем любыми средствами надо уничтожать полевых мышей и крыс; за сухие шкурки этих животных Префектура будет платить по 2 пфенинга за штуку.

§ 3. До полного выполнения этого приказа не смеют оставаться дома в селе, как только больные, старые-нетрудоспособные и дети до 6-ти лет.

§ 4. Выполнение всего вышесказанного ложится на обязанности Старост, коммунальных агрономов и жандармов, которые будут контролированны Комендантами жандармских постов, инженерами-агрономами, и священниками.

§ 5. Жители которые не захотят выйти на вышеуказанные работы, будут немедленно наказаны физически и штрафом таким образом: 10 ударов и 5 марок штрафу за первое неповиновение, 25 ударов и 10 марок штрафу если второй раз неподчинится, а если в 3-й раз неподчинится то будет предан военному суду.

Приступить к выполнению работы должны немедленно по получению этого приказа.

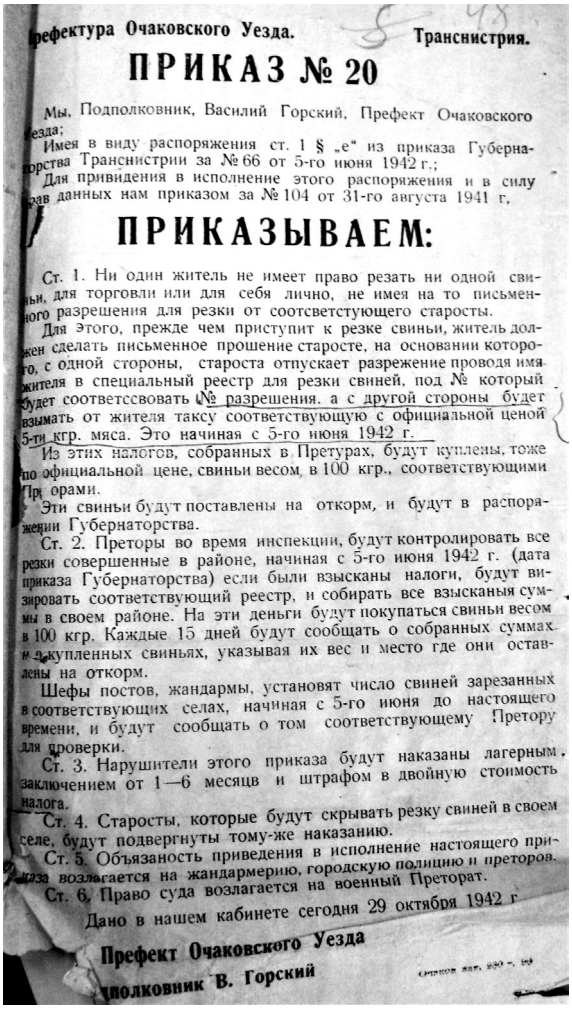
§ 6. Предоставляется срок выполнения этого приказа до 1 июля 1942 года.

Дано в Очакове сегодня 15 июня 1942 года.

ПРЕФЕКТ ОЧАКОВСКОГО УЕЗДА

ПОДПОЛКОВНИК ВАСИЛИЙ ГОРСКИЙ

Наказ префекта Очаківського повіту щодо залучення населення до польових робіт. 1.07.1942 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 110.

Префектура Очаковского Уезда. Транснистрия.

ПРИКАЗ № 20

Мы, Подполковник, Василий Горский, Префект Очаковского уезда;

Имея в виду распоряжения ст. 1 § „е" из приказа Губернаторства Трансністрии за № 66 от 5-го июня 1942 г.;

Для привидения в исполнение этого распоряжения и в силу прав данных нам приказом за № 104 от 31-го августа 1941 г.

ПРИКАЗЫВАЕМ:

Ст. 1. Ни один житель не имеет право резать ни одной свиньи, для торговли или для себя лично, не имея на то письменного разрешения для резки от соотсветствующего старосты.

Для этого, прежде чем приступит к резке свиньи, житель должен сделать письменное прошение старосте, на основании которого, с одной стороны, староста отпускает разрежение проводя имя жителя в специальный реестр для резки свиней, под № который будет соответсвовать № разрешения, а с другой стороны будет взымать от жителя таксу соответствующую с официальной ценой 5-ти кгр. мяса. Это начиная с 5-го июня 1942 г.

Из этих налогов, собранных в Претурах, будут куплены, тоже по официальной цене, свиньи весом в 100 кгр., соответствующими Пр[illegible]орами.

Эти свиньи будут поставлены на откорм, и будут в распоряжении Губернаторства.

Ст. 2. Преторы во время инспекции, будут контролировать все резки совершенные в районе, начиная с 5-го июня 1942 г. (дата приказа Губернаторства) если были взысканы налоги, будут визировать соответствующий реестр, и собирать все взысканыя суммы в своем районе. На эти деньги будут покупаться свиньи весом в 100 кгр. Каждые 15 дней будут сообщать о собранных суммах и о купленных свиньях, указывая их вес и место где они оставлены на откорм.

Шефы постов, жандармы, установят число свиней зарезанных в соответствующих селах, начиная с 5-го июня до настоящего времени, и будут сообщать о том соответствующему Претору для проверки.

Ст. 3. Нарушители этого приказа будут наказаны лагерным заключением от 1—6 месяцв и штрафом в двойную стоимость налога.

Ст. 4. Старосты, которые будут скрывать резку свиней в своем селе, будут подвергнуты тому-же наказанию.

Ст. 5. Объязаность приведения в исполнение настоящего приказа возлагается на жандармерию, городскую полицию и преторов.

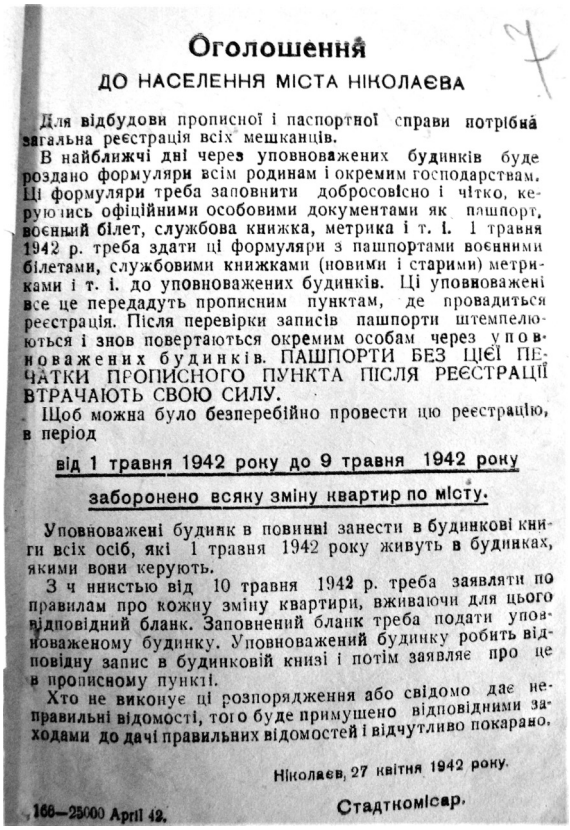
Ст. 6. Право суда возлагается на военный Преторат.

Дано в нашем кабинете сегодня 29 октября 1942 г.

Префект Очаковского Уезда

Подполковник В. Горский

Наказ префекта Очаківського повіту щодо контролю за забоєм худоби. 29.10.1942 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1609. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 48.

Оголошення

ДО НАСЕЛЕННЯ МІСТА НІКОЛАЄВА

Для відбудови прописної і паспортної справи потрібна загальна реєстрація всіх мешканців.

В найближчі дні через уповноважених будинків буде роздано формуляри всім родинам і окремим господарствам. Ці формуляри треба заповнити добросовісно і чітко, керуючись офіційними особовими документами як паспорт, воєнний білет, службова книжка, метрика і т. і. 1 травня 1942 р. треба здати ці формуляри з паспортами воєнними білетами, службовими книжками (новими і старими) метриками і т. і. до уповноважених будинків. Ці уповноважені все це передадуть прописним пунктам, де провадиться реєстрація. Після перевірки записів паспорти штемпелюються і знов повертаються окремим особам через уповноважених будинків. ПАШПОРТИ БЕЗ ЦІЄЇ ПЕЧАТКИ ПРОПИСНОГО ПУНКТА ПІСЛЯ РЕЄСТРАЦІЇ ВТРАЧАЮТЬ СВОЮ СИЛУ.

Щоб можна було безперебійно провести цю реєстрацію, в період

від 1 травня 1942 року до 9 травня 1942 року

заборонено всяку зміну квартир по місту.

Уповноважені будинк в повинні занести в будинкові книги всіх осіб, які 1 травня 1942 року живуть в будинках, якими вони керують.

З чистістю від 10 травня 1942 р. треба заявляти по правилам про кожну зміну квартири, вживаючи для цього відповідний бланк. Заповнений бланк треба подати уповноваженому будинку. Уповноважений будинку робить відповідну запис в будинковій книзі і потім заявляє про це в прописному пункті.

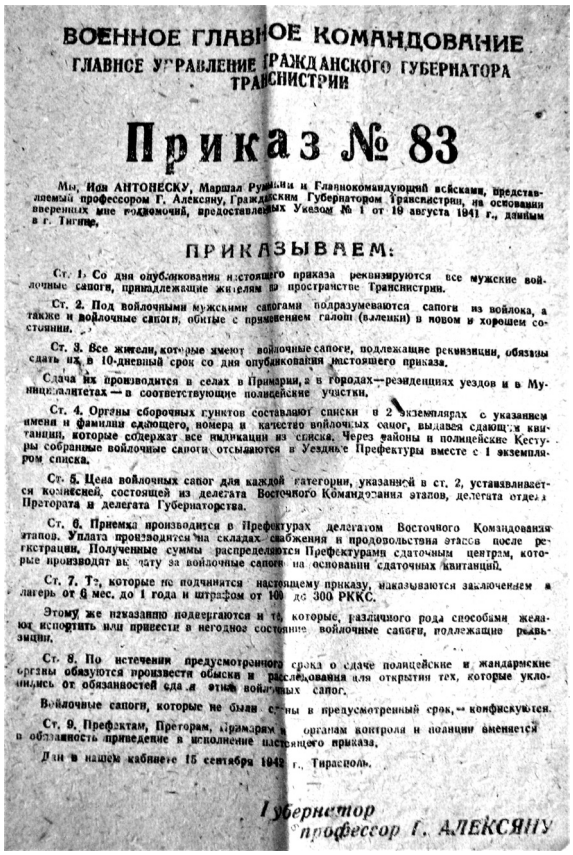
Хто не виконує ці розпорядження або свідомо дає неправильні відомості, того буде примушено відповідними заходами до дачі правильних відомостей і відчутливо покарано.

Ніколаєв, 27 квітня 1942 року.

Стадткомісар.

168—25000 April 42.

Оголошення щодо обов'язкового обліку та прописки мешканців Миколаєва. 27.04.1942 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1035. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 7.

ВОЕННОЕ ГЛАВНОЕ КОМАНДОВАНИЕ

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ГУБЕРНАТОРА ТРАНСНИСТРИИ

Приказ № 83

Мы, Ион АНТОНЕСКУ, Маршал Румынии и Главнокомандующий войсками, представляемый профессором Г. Алексяну, Гражданским Губернатором Трансністрии, на основании доверенных мне полномочий, предоставленных Указом № 1 от 19 августа 1941 г., данным в г. Тигина,

ПРИКАЗЫВАЕМ:

Ст. 1. Со дня опубликования настоящего приказа реквизируются все мужские войлочные сапоги, принадлежащие жителям на пространстве Трансністрии.

Ст. 2. Под войлочными мужскими сапогами подразумеваются сапоги из войлока, а также и войлочные сапоги, обитые с применением галош (валенки) в новом и хорошем состоянии.

Ст. 3. Все жители, которые имеют войлочные сапоги, подлежащие реквизиции, обязаны сдать их в 10-дневный срок со дня опубликования настоящего приказа.

Сдача их производится в селах в Примарии, а в городах—резиденциях уездов и в Муниципалитетах — в соответствующие полицейские участки.

Ст. 4. Органы сборочных пунктов составляют списки в 2 экземплярах с указанием имени и фамилии сдающего, номера и качество войлочных сапог, выдавая сдающим квитанции, которые содержат все индикации из списка. Через районы и полицейские Кестуры собранные войлочные сапоги отсылаются в Уездные Префектуры вместе с 1 экземпляром списка.

Ст. 5. Цена войлочных сапог для каждой категории, указанной в ст. 2, устанавливается комиссией, состоящей из делегата Восточного Командования этапов, делегата отдела Претората и делегата Губернаторства.

Ст. 6. Приемка производится в Префектурах делегатом Восточного Командования этапов. Уплата производится на складах снабжения и продовольствия этапов после регистрации. Полученные суммы распределяются Префектурами сдаточным центрам, которые производят вычету за войлочные сапоги на основании сдаточных квитанций.

Ст. 7. Те, которые не подчинятся настоящему приказу, наказываются заключением в лагерь от 6 мес. до 1 года и штрафом от 100 до 300 РККС.

Этому же наказанию подвергаются и те, которые, различного рода способами желают испортить или привести в негодное состояние войлочные сапоги, подлежащие реквизиции.

Ст. 8. По истечении предусмотренного срока о сдаче полицейские и жандармские органы обязуются произвести обыски и расследования для открытия тех, которые уклонились от обязанностей сдачи этих войлочных сапог.

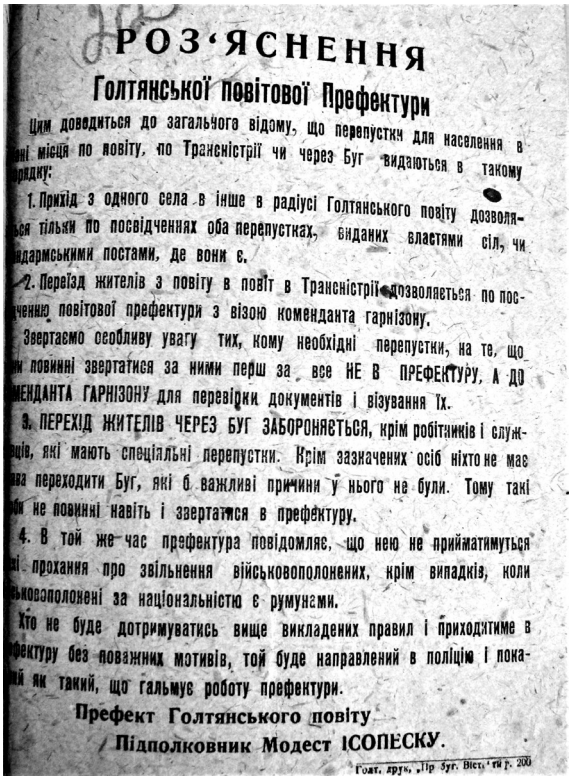
Войлочные сапоги, которые не были сданы в предусмотренный срок,— конфискуются.

Ст. 9. Префектам, Преторам, Примэриям и органам контроля и полиции вменяется в обязанность приведение в исполнение настоящего приказа.

Дан в нашем кабинете 15 сентября 1942 г., Тирасполь.

Губернатор
профессор Г. АЛЕКСЯНУ

Наказ губернатора «Трансністрії» про реквізицію теплого взуття для потреб армії. 15.09.1942 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 2610. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 14.

РОЗ'ЯСНЕННЯ

Голтянської повітової Префектури

Цим доводиться до загального відому, що перепустки для населення в ині місця по повіту, по Трансністрії чи через Буг видаються в такому орядку:

1. Прихід з одного села в інше в радіусі Голтянського повіту дозволяється тільки по посвідченнях оба перепустках, виданих властями сіл, чи ндармськими постами, де вони є.

2. Переїзд жителів з повіту в повіт в Трансністрії дозволяється по посвченню повітової префектури з візою комендантa гарнізону.

Звертаємо особливу увагу тих, кому необхідні перепустки, на те, що ни повинні звертатися за ними перш за все НЕ В ПРЕФЕКТУРУ, А ДО МЕНДАНТА ГАРНІЗОНУ для перевірки документів і візування їх.

3. ПЕРЕХІД ЖИТЕЛІВ ЧЕРЕЗ БУГ ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ, крім робітників і служвців, які мають спеціяльні перепустки. Крім зазначених осіб ніхто не має ава переходити Буг, які б важливі причини у нього не були. Тому такі ож не повинні навіть і звертатися в префектуру.

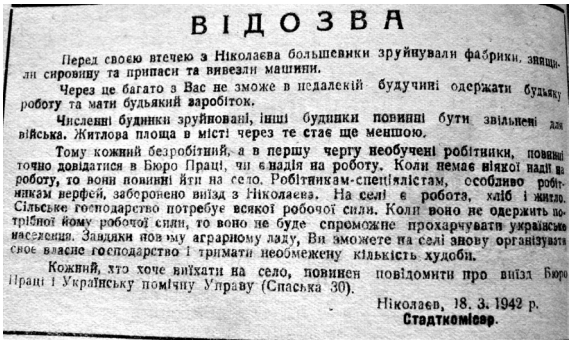
4. В той же час префектура повідомляє, що нею не прийматимуться ні прохання про звільнення військовополонених, крім випадків, коли ськовополонені за національністю є румунами.

Хто не буде дотримуватись вище викладених правил і приходитиме в ефектуру без поважних мотивів, той буде направлений в поліцію і показий як такий, що гальмує роботу префектури.

Префект Голтянського повіту
/ Підполковник Модест ІСОПЕСКУ.

Голт. друк. „Пр. Буг. Вісті" т. р. 200

Роз'яснення Голтянської повітової префектури щодо правил пересування в межах «Трансністрії» та перетину її кордону. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 2610. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22.

ВІДОЗВА

Перед своєю втечею з Ніколаєва большевики зруйнували фабрики, знищили сировину та припаси та вивезли машини.

Через це багато з Вас не зможе в недалекій будучині одержати будьяку роботу та мати будьякий заробіток.

Численні будинки зруйновані, інші будинки повинні бути звільнені для війська. Житлова площа в місті через те стає ще меншою.

Тому кожний безробітний, а в першу чергу необучені робітники, повинні точно довідатися в Бюро Праці, чи є надія на роботу. Коли немає ніякої надії на роботу, то вони повинні йти на село. Робітникам-спеціялістам, особливо робітникам верфей, заборонено виїзд з Ніколаєва. На селі є робота, хліб і житло. Сільське господарство потребує всякої робочої сили. Коли воно не одержить потрібної йому робочої сили, то воно не буде спроможне прохарчувати українське населення. Завдяки новому аграрному ладу, Ви зможете на селі знову організувати своє власне господарство і тримати необмежену кількість худоби.

Кожний, хто хоче виїхати на село, повинен повідомити про виїзд Бюро Праці і Українську помічну Управу (Спаська 30).

Ніколаєв, 18. 3. 1942 р.
Стадткомісар.

Відозва до населення Миколаєва щодо необхідності реєстрації в Бюро Праці. Українська думка. 21 березня 1942 р. № 23(52).

Райхскомісар України Еріх Кох

ПРО СВОЇ ЗАВДАННЯ

Українська преса, що появляється на просторах **Державного Комісаріату України**, помістила відозву **райхскомісара Еріха Коха** до населення України. Відозву проголосили німецькою і українською мовою. Її зміст, який подаємо за тижневиком **„Український Голос"** у Луцьку з 25. XII минулого року, такий *):

ДО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ!

Фюрер Адольф Гітлер призначив мене Райхскомісаром для України. З його доручення я управляю Вашою областю. Німецькі вояки вибороли Вам свободу і знищили більшовизм.

Совєтська сила згинула і не зможе ніколи вернутися.

Тепер настає новий час для Вашого краю. За це тисячі німецьких вояків віддали свою кров і життя. Противник був сильний, але в завзятій боротьбі його знищено. Одначе війна ще не скінчена; вона йде далі проти Англії. Англія є також Вашим ворогом, як є вона ворогом усіх европейських народів.

Цю війну накинула Европі Англія!

Вона є союзницею більшовизму! Англія мусить бути побита, тому що мир і добробут можуть завітати лише тоді, коли буде здобута перемога над Англією. Вашу подяку Німеччині і Ваш причинок у боротьбі проти Англії складіть своєю працею. Перш за все найбільше значення має праця на землі.

Хто оброблює ріллю і працює, тим самим бореться за такий час добробуту і миру, який настане для Вас після перемоги.

Тепер ще важкий час. Населення цього краю перетерпіло в минулому дуже багато горя. Я переконаний, що Ви й на цей раз видержете іспит цього тяжкого часу.

Працею й чином Ви виявите свою подяку за звільнення німецьким воякам.

Пильністю і невтомною працею Ви допоможете зробити Европу сильною та причинитися до Вашого власного добробуту. Так допоможете побити Англію.

Не балачки і базікання можуть тепер допомогти, але тільки готовість кожного зокрема віддати до розпорядимості всі свої сили. Для неробів і брехунів нема тепер місця. Всі сили краю належать боротьбі проти ворогів людства, добробуту й щастя!

Оцінюватиму кожного лише по цьому, в якій мірі він діловито допомагає відбудові цього краю. Кожен з Вас матиме змогу жити в своїй вірі й поглядах й бути щасливим.

Лише пильністю і працею, найвищою продукцією і чином, найкращою управою ріллі, зразковою годівлею поголів'я Вашої худоби докажете свою волю до будови нового щасливого часу.

Закликаю Вас всіх підпорядкуватися в кожному випадку моїм розпорядкам та розпорядкам німецьких генеральних комісарів та окружних комісарів. Хто протиставитиметься волі німецького проводу, хто ставитиме опір відбудові країни, того постигне невмолима строгість закону. Каратимемо кожного ледаря й порушника спокою.

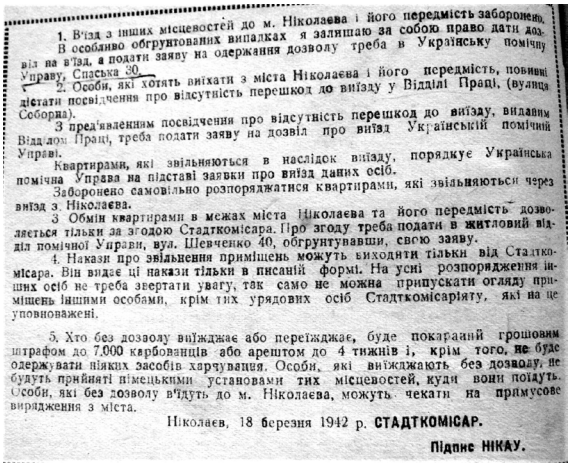
Хто ж виконує свій обов'язок, той буде причасником благодаті й добробуту нового правління.

Хай ніхто не відстає, кожний хай дасть все, що може з своєї постійної готовности допомогти й своєї сили праці. Тоді ми спільно переможемо важкий час.

Еріх КОХ
Райхскомісар для України.

*) Підкреслення німецького оригіналу й українського перекладу.

Звернення рейхскомісара Е. Коха до населення України. Українська думка. 31 січня 1942 р. № 9(37).

1. Виїзд з інших місцевостей до м. Ніколаєва і його передмість заборонено. В особливо обгрунтованих випадках я залишаю за собою право дати дозвіл на виїзд, а подати заяву на одержання дозволу треба в Українську помічну Управу, Спаська 30.

2. Особи, які хотять виїхати з міста Ніколаєва і його передмість, повинні дістати посвідчення про відсутність перешкод до виїзду у Відділі Праці, (вулиця Собора).

З пред'явленням посвідчення про відсутність перешкод до виїзду, виданим Відділом Праці, треба подати заяву на дозвіл про виїзд Український помічний Управі.

Квартирами, які звільняються в наслідок виїзду, порядкує Українська помічна Управа на підставі заявки про виїзд даних осіб.

Заборонено самовільно розпоряджатися квартирами, які звільняються через виїзд з Ніколаєва.

3. Обмін квартирами в межах міста Ніколаєва та його передмість дозволяється тільки за згодою Стадткомісара. Про згоду треба подати в житловий відділ помічної Управи, вул. Шевченко 40, обгрунтувавши, свою заяву.

4. Накази про звільнення приміщень можуть виходити тільки від Стадткомісара. Він видає ці накази тільки в писаній формі. На усні розпорядження інших осіб не треба звертати увагу, так само не можна припускати огляду приміщень іншими особами, крім тих урядових осіб Стадткомісаріяту, які на це уповноважені.

5. Хто без дозволу виїжджає або переїжджає, буде покараний грошовим штрафом до 7.000 карбованців або арештом до 4 тижнів і, крім того, не буде одержувати ніяких засобів харчування. Особи, які виїжджають без дозволу, не будуть прийняті німецькими установами тих місцевостей, куди вони поїдуть. Особи, які без дозволу від'їдуть до м. Ніколаєва, можуть чекати на примусове виряджання з міста.

Ніколаєв, 18 березня 1942 р. **СТАДТКОМІСАР.**

Підпис НІКАУ.

Об'ява для мешканців Миколаєва про порядок зміни місця проживання. Українська думка. 21 березня 1942 р. № 23(52).

Рухове обмеження на Бугу та Дніпрі

Буг та Дніпро утворюють на півдні кордони генеральної округи Ніколаєва. На цих кордонах особний, товарний та грошевий рух підлягає певним обмеженням. Кожний, хто хоче переступити кордон, зробить добре, коли він раніше ознайомиться з руховими обмеженнями, бо рух через кордон суворо доглядається німецькою таможньою кордонною охороною і всілякі порушення будуть суворо покарані. Для не німецького населення генеральної округи Ніколаєва треба взяти до уваги слідуючі рухові обмеження:

Буговий кордон.

Цей кордон цілком **закритий.** Перехід кордону дозволяється тільки у виключних випадках. Для цього треба мати перепустку. Вона видається перепустковим відділом Міського Комісара в Ніколаєві, Нікольська, 21.

Кордон можна переходити тільки у дозволених **кордонних переходах.** Такі переходи знаходяться т. ч. в Первомайську, Вознесенську та Ніколаєві.

При подорожжі у Задністрянщину можна брати з собою:

1. Подорожню потребу—це є харчові та смакові предмети для подорожнього використовування та речі для власного вжитку під час подорожі;

2. Інші товари тільки за вивізним дозволом Генерального Комісара в Ніколаєві;

3. Гроші тільки за девізним дозволом. Цей дозвіл видається Генеральним Комісаром в Ніколаєві, Нікольська, 24, а в особливо термінових випадках міським, або обласним комісаром.

При поверненні можна ввозити:

1. Подорожню потребу;

2. Інші товари, коли вони куплені за девізним дозволом Генерального Комісара в Ніколаєві, або міського, або обласного комісара;

3. Гроші, які при виїзді були взяті, але не були витрачені.

Для малого кордонного руху (так зветься рух, який лежить протилежно малим кордонним зонам) є **полегшення.**

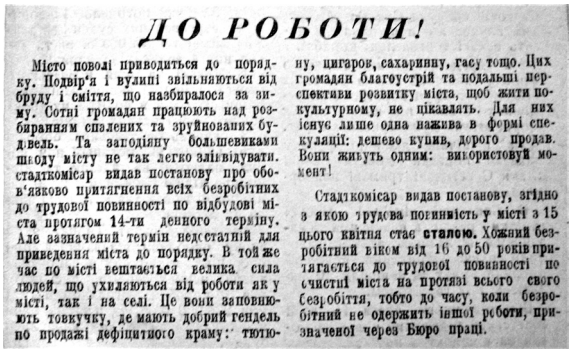
На цей руховий дозвіл вирішують службові місця німецької таможньої кордонної охорони Буга.

Вони виставляють для повторного кордонного переходу короткотермінові перепустки та встановлюють, які товари та гроші можна брати з собою. Собаки при малому кордонному русі на Бугу ні в якому разі не можуть бути переправлені. А рештою малий кордонний рух дозволений тільки тягловою твариною. Для кожної тягловой тварини, яка переправляється на малому кордонному русі повинно бути термінове посвідчення про те, що вона вільна від усякої пошесті. Посвідчення видається службовим ветеринарним лікарем, який належить до кордонного переходу.

Дніпровий кордон

І цей кордон цілком **закритий.** Перехід кордону дозволяється тільки винятково перепустковим відділом ОКГ у Кракові, Вермахтштрасе, 22. Полегшення існують **для малого кордонного руху.** На цей руховий дозвіл вирішують тут службові місця німецької таможньої кордонної охорони біля Дніпра. Ближні відомості дають службові місця німецької таможньої охорони та міський, або обласний Комісар у Херсоні.

Повідомлення про порядок перетину кордонів рейхскомісаріату «Україна». Українська думка. 15 квітня 1942 р. № 30(58).

ДО РОБОТИ!

Місто поволі приводиться до порядку. Подвір'я і вулиці звільняються від бруду і сміття, що назбиралося за зиму. Сотні громадян працюють над розбиранням спалених та зруйнованих будівель. Та загоділну большевиками шкоду місту не так легко зліквідувати. Стадткомісар видав постанову про обов'язково притягнення всіх безробітних до трудової повинності по відбудові міста протягом 14-ти денного терміну. Але зазначений термін недостатній для приведення міста до порядку. В той же час по місті вештається велика сила людей, що ухиляються від роботи як у місті, так і на селі. Це вони заповнюють товкучку, де мають добрий гендель по продажі дефіцитного краму: тютюну, цигарок, сахарину, гасу тощо. Цих громадян благоустрій та подальші перспективи розвитку міста, щоб жити покультурному, не цікавлять. Для них існує лише одна нажива в формі спекуляцій: дешево купив, дорого продав. Вони живуть одним: використовуй момент!

Стадткомісар видав постанову, згідно з якою трудова повинність у місті з 15 цього квітня стає **сталою.** Хожний безробітний віком від 16 до 50 років притягається до трудової повинності по очистці міста на протязі всього свого безробіття, тобто до часу, коли безробітний не одержить іншої роботи, призначеної через Бюро праці.

Повідомлення про запровадження трудової повинності в м. Миколаєві. Українська думка. 15 квітня 1942 р. № 30(58).

Поміч для втікаючих военнополонених буде суворо каратися

УК. РІВНЕ. Полеколи вдається советським полоненим втекти на деякий час з полону, вони блукають по краю, а українське населення виявляє їм неоправдане співчування. Все ще існують люди, які дають їм пристановище та їжу. Така поміч суворо заборонена. В тяжких випадках будуть карати тих людей в'язницею або смертю. Прокуратурам при нагліх судах подано вказівки, щоб суворо поступали в тяжких випадках. Це зарядження було потрібне для безпеки українського населення. Бо коли большевицькі полонені могтимуть числити на співчуття населення, вони скоро стануть язвою краю. При цьому ж не можна забувати, що вони часто розносять заразливі недуги, коли над ними немає правильного нагляду. Вкінці треба пригадати, що під маскою полоненого часто укривається агент НКВД, або сталінський комісар, який справді не заслугує на співчування українців. Злочинів тих жахливих убивників братів та чоловіків українських жінок ще не забуто. Німецькі вояки проливають кров та захищають Україну, але населення має помагати вдержати в краю лад та спокій. Замість приймати полонених додому або давати йому поживу, треба радше повідомити найближчий німецький або український уряд (бурмістра, міліцію або військо).

Повідомлення про заборону переховування військовополонених. Українська думка. 29 квітня 1942 р. № 34(62).

ВИРОК ОСОБЛИВОГО СУДУ

4 червня 1942 р. було виконано вирок про страту у відношенні Георгія **Синдюкова,** якого було засуджено того ж дня Ніколаєвським Особливим Судом, що засідав у Вознесенську, за протинімецьку діяльність. Після звільнення з полону він працював як сільськогосподарський робітник в державному маєтку. Там він намагався настроїти своїх товаришів по праці засобами заколотницьких протинімецьких промов проти встановлених порядків праці. Він і в інших відношеннях виказував свій протинімецький настрій. Німецька Держава захищає місцеве населення проти зазіхань на його майно. Вона протегує кожному, хто співробітництвом по відбудові виказує свою лояльність до Німецької держави. Але Німецька держава карає і знищує кожного, хто словом або дією шкодить, або перешкоджає відбудові, що відбувається також в інтересах місцевого населення.

З цих самих причин, 4.VI – 1942 р. Ніколаєвським Особливим Судом присуджено до страти робітника Івана Іванова з Вознесенська за протинімецьку діяльність, при чому у цім же судовому виконавстві було виправдано обвинуваченого у співучасництві. Іванов, в крайньому разі, в одному випадку умовив свого товариша по роботі кинути роботу і допоміг йому втекти за допомогою фальшивих документів. Цього вчинка було незабаром відкрито, і Іванова було затримано. Вирок про страту виконано 4 червня 1942 р.

Повідомлення про покарання за антинімецьку діяльність. Українська думка. 10 червня 1942 р. № 46(74).

Твоя праця в Німеччині допомагає знищити большевизм.

„Я дуже радий, що поїхав"

Здрастуйте, дорогі мамо, тато, Женічка та Толя!

Пишу Вам з дороги. Я живий та здоровий, чого і Вам бажаю. Харчують нас добре, дають варену страву, хліб і ковбасу. Так що я ситий. Мамо, ти там не турбуйся за мене, я дуже радий, що поїхав. Я багато побачив того, чого не бачив до цього часу. Ми проїжджали крізь живописні місця і через листяні ліси. Ліси я бачу вперше в своїму житті і був дуже захоплений, коли побачив їх.

Поки до побачення. Мені добре.

Роханський. Ф.

Спаська, Ч. 2.

Лист від остарбайтера. Українська думка. 14 жовтня 1942 р. № 82(110).

НАКАЗИ ТА РОЗПОРЯДЖЕННЯ

На 1943 рік запроваджується новий порядок видачі хлібних карток населенню.

Всі мешканці м. Ніколаєва, Водопою, Н. Водопою та Соляних, як працюючі, так і непрацюючі, одержуватимуть хлібні картки виключно через крамниці Організації по Розподілу Краму.

Видача хлібних карток працюючим через установи скасовується.

Докладні інструкції установи мусять одержати в Організації по Розподілу Краму при Українській Допоміжній Управі (Потьомкінська 22, IV поверх, кімната Ч. 50).

Стадткомісар.

Цим довожу до відома всіх власників худоби, що вони повинні повідомляти мене, з метою перереєстрації, про кожну купівлю та кожний продаж рогатої худоби, свиней, овець та кіз.

Хто купив худобу з червня цього року та не зареєстрував її в Допоміжній Управі, Потьомкінська, 22, повинен це зробити до 20.12.42. р. Незареєстрована худоба буде конфіскована.

Для хатнього забою худоби необхідно мати дозвіл, який видає Гебітскомісар. Порушення цього буде суворо каратися.

Ніколаєв, 9 грудня 1942 р.

Стадткомісар.

Повідомлення про розпорядження німецької адміністрації. Українська думка. 16 грудня 1942 р. № 100(128).

НАКАЗИ ТА РОЗПОРЯДЖЕННЯ

Моє розпорядження від 15.4. 1943 р. про заклик мешканців м. Ніколаєва років народження 1924 та 1925 змінюється як нижче зазначено:

Чоловіки та жінки 1924 року народження **явці не підлягають.**

Чоловіки та жінки, мешканці м. Ніколаєва, року народження 1925 (крім місцевих німців), включаючи Водопій та Соляні, підлягають явці для відбування трудової зобов'язаності. З'явитися **у середу 28 квітня 1943 року** о 7 год. ранку до колишнього Спиртзаводу, Соборна, 43.

Треба брати з собою особисті документи.

Після лікарського огляду приналежні до цього року народження повинні негайно знов повернутися до своєї праці.

Про день заклику до трудової зобов'язаності буде оголошено додатково.

Жінки з власними дітьми будуть за пред'явленням документів про народження дітей негайно відпущені.

Хто ухилиться від явки для відбуття трудової зобов'язаності, буде, згідно з § 6 наказу про впровадження трудової зобов'язаності, покаранийув'язненням у тюрмі.

м. Ніколаєв 22.4.43.

Гебітскомісар.

Наказ про реєстрацію працездатних для подальшого відправлення на роботу до Німеччини. Українська думка. 24 квітня 1943 р. № 30(163).

ОГОЛОШЕННЯ

Призив років народження 1926 та 1927

Всі чоловіки та жінки року народження 1927, мешканці міста Ніколаєва, включаючи Водопій та Соляні, цим призиваються для відбуття трудової повинности, згідно впровадження Райхсміністра для зайнятих східніх областей про впровадження трудової повинности у зайнятих східніх областях від 19.12.41.

Лікарський огляд провадиться у колишньому спиртзаводі, Ніколаєв, Соборна, 43;

а саме: **для чоловіків року народження 1927:**

у середу 15 вересня 1943 о 6 год. ранку;

для жінок року народження 1927:

у четвер 16 вересня 1943 о 6 годині ранку.

Всі чоловіки та жінки року народження 1926, мешканці міста Ніколаєва та сіл Ніколаєвського, Ново-Одеського та Привольнянського районів, що з приводу хвороби та з інших причин одержали короткотермінові відстрочки та ті, що з різних причин до цього часу не поїхали для відбуття трудової повинности, повинні з'явитися у табір, Соборна 43, о 6 годині ранку.

Всі особисті документи треба принести з собою, крім того, треба мати з собою путьовий багаж /ковдру, столовий посуд та інше/ для направлення на роботу поза межі міста. Багаж повинен бути так запакований, щоб його кожний призовник міг нести без допомоги інших осіб.

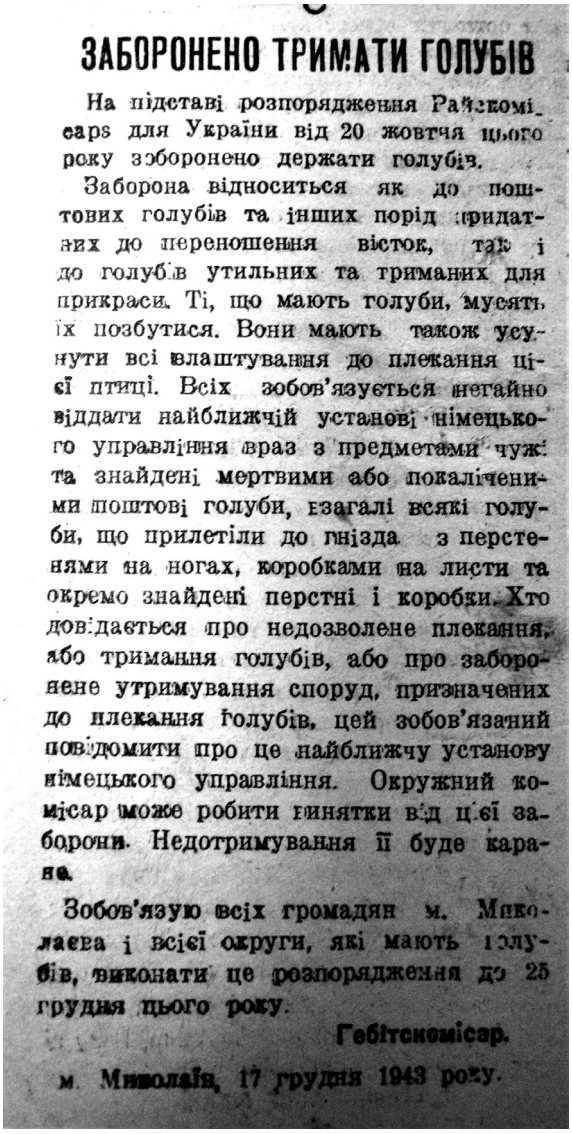
Коли є діти, треба принести на явку їхні метрики.

Хто не послідує цьому призову або втечею ухилиться від робочої повинности, буде, згідно наказу про впровадження робочої повинности, покараний каторгою або тюрмою, а в особливо важких випадках, згідно наказу Райхсміністра для зайнятих східніх областей від 17.2.42р., за шкоду благу Німецького Райху, буде вжито покарання стратою.

Окружний комісар.

Ніколаєв, 2.9.1943 р.

Оголошення про мобілізацію на роботу до Німеччини жителів Миколаєва 1927 року народження. Українська думка. 11вересня 1943 р. № 70(203).

ЗАБОРОНЕНО ТРИМАТИ ГОЛУБІВ

На підставі розпорядження Райхскомісара для України від 20 жовтня цього року заборонено держати голубів.

Заборона відноситься як до поштових голубів та інших порід придатних до переношення вісток, так і до голубів утильних та триманих для прикраси. Ті, що мають голуби, мусять їх позбутися. Вони мають також усунути всі влаштування до плекання цієї птиці. Всіх зобов'язується негайно віддати найближчій установі німецького управління враз з предметами чужі та знайдені мертвими або покаліченими поштові голуби, взагалі всякі голуби, що прилетіли до гнізда з перстенями на ногах, коробками на листи та окремо знайдені перстні і коробки. Хто довідається про недозволене плекання, або тримання голубів, або про заборонене утримування споруд, призначених до плекання голубів, цей зобов'язаний повідомити про це найближчу установу німецького управління. Окружний комісар може робити винятки від цієї заборони. Недотримування її буде кароне.

Зобов'язую всіх громадян м. Миколаєва і всієї округи, які мають голубів, виконати це розпорядження до 25 грудня цього року.

Гебітскомісар.

м. Миколаїв, 17 грудня 1943 року.

Повідомлення про покарання за переховування військовополонених. Українська думка. 9 жовтня 1943 р. № 78(211).

Підтримування банд карається смертю

РІВНЕ. Німецький суд покарав смертю Килину Варгатюк з с. Болеславчука, Первомайського району за те, що вона прийняла на одну ніч совєтського комісара, дала йому харчів і не повідомила негайно про його присутність найближчий німецький уряд.

Цей присуд має бути поважною пересторогою для всіх кіл населення, щоб воно пам'ятало про розпорядження Райхскомісара в справі підтримування саботажників і втікачів-полонених з 10 червня 1942 р., згідно з яким всяке підтримування саботажників і втікачів-полонених та занедбання негайного повідомлення про них німецьких урядів карається найтяжчою карою.

Повідомлення про покарання за переховування військовополонених. Українська думка. 9 жовтня 1943 р. № 78(211).

Absender: Надавець: Отправитель: Sikinskaja Evgenija Berlin - Karow Barackenlager 110 Zimmer 9 Berlin-Karow

Postkarte mit Antwort

An, Кому: Ukraine Sikinskaja Anna.

in: куди: куда: Dorf Privolnoje

Straße: Вулиця: Улица:

Kreis: Повіт: Район: Privolnianski

Dienstpostamt oder Gebiet: Область: Mikolaewska

Arbeitsamt: Уряд праці: Бюро труда: kolchos №2.

Briefstempel mit Angabe des Absenders: Lagerschutzpolizei Nikolajew

Datum und Ort des Aufgabestempels: Berlin-Karow

Дата відіслання 2/X - 1943р.

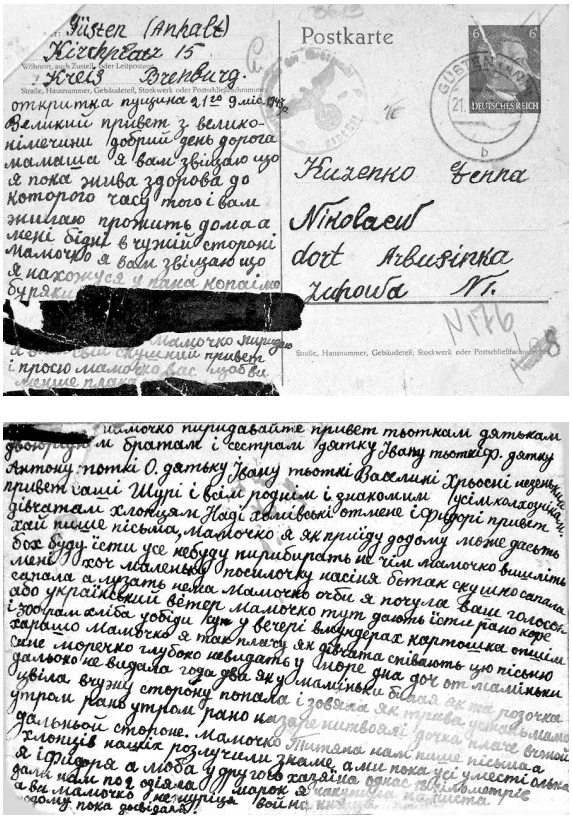
Добрий день моя дорога родина мамочка, Поліна, тьотіна дядічка, брат, сестричка, брат і бабушка, я пока жива й здорова, перебуваю в Берліні й шлю вам лист, але всеж шлю другу открытку. Мамочка приїхала в Берлін 31/VIII-43р на роботу прислала 1/IX-1943р. Працюємо

Deutlich u. auf der Linie schreiben! Пиши виразно і тільки на лініях! Пиши ясно и только на линиях!

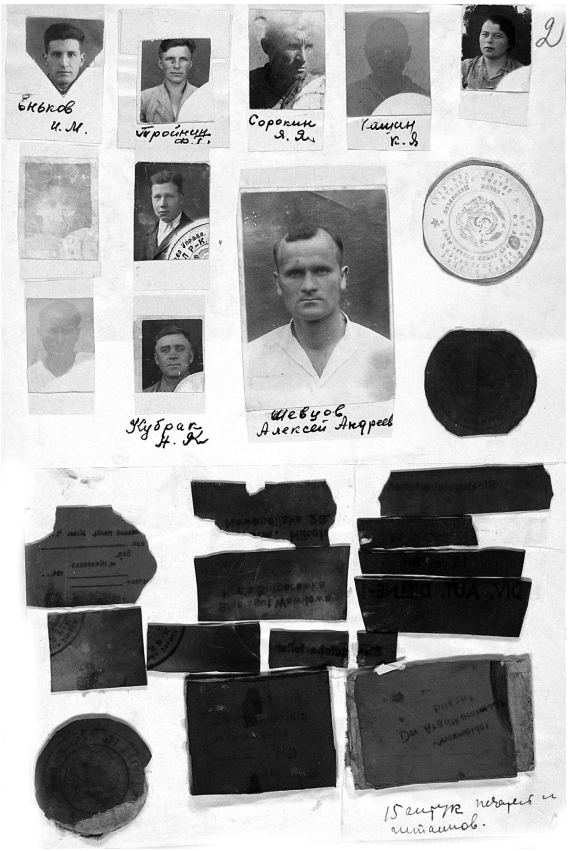
за 60 км. від лагеря грузимо й розгружаємо вещі на фірмі «Мілейзен банкдор». Мамочка робота не тяжкая робимо з 6-2, а поді свободні, мамочка їсти нам дають 250гр. хліба і два рази баланди, а ком картощ. Мамочка, за мене не безпокойся нам не скучно ми всі вместі в одним лагері так що бачимось. Мамочка я в одній комнаті з Галинай Ч. спимо на одній койці їмо вместі Мамочка нещивичка я до городської жи-

[redacted] Мамочка, я написала 2 открытки одна, як получу ответ напишу. Мама хліб у нас ще є но нічого. Мама й Поля за мене не безпокойтесь [redacted] Поличка, написавай привіти Антоші, Шурі, Толі, Тані, Юри і всім останнім по вулиці живіть на вулиці дружно, так як ми живі. Пока досвідання вашо-дочка Зайчька Женя. цілую вас всіх

Оголошення про заборону утримувати голубів у м. Миколаєві. Українська думка. 18 грудня 1943 р. № 98(231).

Лист Куценко від 21 вересня 1943 р., насильно вивезеної на примусові роботи до Німеччини. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 2871. Оп. 1. №. 176(608).

Фотографії військовополонених табору «Шталаг-364», звільнених учасниками миколаївського підпілля, а також штампи та печатки, виготовлені підпільниками. 1944 р. Державний архів Миколаївської області. Ф.П. 10. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 2.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Агресія — у сучасному міжнародному праві будь-яке незаконне, з погляду Статуту ООН, застосування сили однієї держави (чи групи держав) проти іншої, яка має на меті загарбання території, ліквідацію або обмеження політичної незалежності, насильницьке підкорення народу (нації).

Айнзатцгрупи *(нім. Einsatz. — введення до бою)* — оперативні військово-терористичні частини, створені гітлерівцями для ліквідації населення, знищення військовополонених на окупованих територіях. Поділялися на зондер- та айнзатцкоманди, підпорядковувалися Головному управлінню імперської безпеки Німеччини (РСХА), долучалися до армійських частин. Створені у вересні 1938 року, діяли на окупованій гітлерівськими військами території Чехословаччини, а потім у Польщі. Кожна айнзатцгрупа налічувала від 800 до 1 200 добровольців СС, гестапо і СД. Усі вони проходили короткотермінову спецпідготовку, навчалися тактики каральних «акцій» щодо великих груп людей.

Анексія — насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави.

Вермахт *(від нім. Wehr — оборона, нім. Macht — сила)* — назва збройних сил Третього рейху (гітлерівської Німеччини) в 1935-1945 рр. Вермахт був створений за Законом від 16 березня 1935 року. Базою для створення і розгортання вермахту послужив рейхсвер, перейменований після введення загальної військової повинності. Вермахт складався із сухопутних військ, військово-повітряних сил і військово-морського флоту. Вермахт було офіційно розпущено в 1946 році. На його місці був пізніше створений бундесвер.

Геноцид — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами.

Гестапо *(нім. Geheime Staatspolizei)* — таємна державна поліція Третього

рейху в 1933 — 1945 роках, призначена для боротьби з інакодумцями, невдоволеними і супротивниками нацистського режиму, входила до складу Міністерства внутрішніх справ Німеччини.

Гетто — під час Другої світової війни словом «гетто» називалися ті житлові зони, куди нацистами насильно зганялися євреї для компактного мешкання. Найбільш відоме Варшавське гетто, а в Радянському Союзі і на пострадянському просторі — Мінське гетто.

Голокост *(Катастрофа, на івриті: Шоа)* — термін, яким позначають систематичне знищення європейського єврейства нацистами під час Другої світової війни. Прийнятий в англійській та ряді інших мов термін «Голокост» походить від грецького слова «холокаустон» — «всеспалення». В Біблії це слово означає жертву Всевишньому, яка повністю спалюється на жертовнику. У широкому розумінні означає систематичне переслідування і знищення людей за ознакою їх расової, етнічної, національної приналежності, сексуальної орієнтації або генетичного типу як неповноцінних, шкідливих. Нині термін вживається, головним чином, для позначення Катастрофи єврейського народу в часи Другої світової війни.

Дискримінація — часткове чи повне, тимчасове чи постійне обмеження або позбавлення конституційних прав певної категорії громадян за расовою чи національною належністю, політичними і релігійними переконаннями, статтю тощо.

Експансія — активне проникнення в яку-небудь сферу; загарбання чужих територій, ринків, джерел сировини; політичне та економічне поневолення інших країн.

Колаборант — особа, яка усвідомлено співробітничає із окупаційною, громадською чи військовою владою на некористь та на шкоду для власної країни. Згідно із загальним національним правом, діяльність колаборантів визнавалась як зрада громадян та як зрада інтересів своєї держави; залежно від міри шкоди, завданої державі колаборантом, передбачалось або довгострокове ув'язнення, або смертна кара.

Колонізація — заселення вільної території на окраїнах власної країни; заснування поселень у залежній країні;

перетворення незалежної країни на колонію шляхом військового, економічного та політичного поневолення її іншою країною.

Нацизм *(націонал-соціалізм)* — політична ідеологія, доктрина, політичний режим, заснований на расизмі, шовінізмі, антигуманізмі і тоталітаризмі. Нацизм дотримується ідей про зверхність «вищої», «панівної» раси над іншими, «неповноцінними» націями і расами (доктрина «надлюдини» і «недолюдини»); верховенства нації і держави над особистістю.

Пораймос *(Porajmos)* — термін, який в колективній пам'яті циган означає нацистський геноцид.

Праведники народів світу — відповідно до ізраїльського Закону про Пам'ять Катастрофи (1951 рік), неєвреї, які рятували євреїв у роки нацистської окупації Європи, Катастрофи (Шоа), ризикуючи при цьому власним життям. Це визначення передбачає, що людина ризикувала собою з метою порятунку інших.

Рейхскомісаріат «Україна» *(нім. Reichkommissariat Ukraine)* — адміністративне утворення, що охоплювало частину сучасних українських та білоруських земель у 1941 — 1944 роках. Контролювалося і підпорядковувалося нацистській Німеччині, проте не входило до її складу. Фактично рейхскомісаріат був колонією Третього рейху.

СД — нацистська секретна служба безпеки, розвідувальне управління СС. Сформована у березні 1934 року, спочатку з метою забезпечення безпеки Гітлера і нацистського керівництва. 26 червня 1936 року Генріх Гіммлер призначив шефом СД (Sicherheitspolizei — поліція безпеки) Рейнхарда Гейдріха. Перший час СД являла собою щось на кшталт допоміжної поліції, що знаходиться у відданні нацистської партії, але з часом переросла своє призначення.

СС *(скорочення під нім. Schutzstaffel)* — військово-поліцейська організація Націонал-Соціалістичної Німецької Робітничої Партії. Утворена 4 квітня 1925 року як захисний загін партії. Повна назва: Захисні загони Націонал-Соціалістичної Німецької Робітничої Партії (нім. Schutzstaffel der NSDAP). Протягом 4 липня 1934 року — 8 травня 1945 року існувала як окрема парамілітаристична організа-

ція в складі збройних сил Німеччини. Брала участь в організації Голокосту.

Толерантність — терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

Трансністрія (рум. Transnistria) — адміністративно-політична одиниця на Південно-Західній Україні, яку німці на підставі договору в Бендерах від 30 серпня 1941 року віддали під тимчасову румунську цивільну управу.

Фашизм *(іт. fascismo, від fascio — зв'язка, об'єднання)* — ідеологія культу сильної особистості, агресивного шовінізму та расизму. Основою ідеології фашизму є крайній шовінізм і націоналізм, що переходять в ідею расової обраності, мілітаризм і вождизм.

Фольксдойче *(від нім. Volksdeutsche — етнічні німці)* — загальна назва німецьких національних меншин у Європі напередодні та в роки Другої світової війни 1939 — 1945 років.

Шовінізм — агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СУГАЦЬКА НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

Кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія». На викладацькій роботі у навчальних закладах з 1980 року. У 2007 році захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Коло наукових інтересів – історія південно-українського регіону у період Другої світової війни. У творчому доробку три монографії та дві у співавторстві, понад 70 статей у наукових журналах та збірниках. Учасник численних міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій.

СУГАЦЬКИЙ СТАНІСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ

Випускник Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія». Фахівець юридичного відділу Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Учасник науково-практичних конференцій. Коло інтересів – події Другої світової війни на території України.

ТАШЛАЙ ЛЮДМИЛА БОРИСІВНА

Завідувачка музею «Підпільно-партизанський рух на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1944 рр.» (1985 – 2015 рр.). Заслужений працівник культури України, лауреат обласної премії ім. Миколи Аркаса. Кращий працівник культури Миколаївської області 2010 року. Має численні наукові публікації, автор книг про трагічні події та героїчні подвиги наших земляків за 7 років війни на Миколаївщині. В тому числі написаних і в співавторстві. Книга «Війна і діти» (видавництво Ірини Гудим) була відзначена спеціальним дипломом на 4-му Всеукраїнському музейному фестивалі «Музей і діти».

Учасник міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій і семінарів, випускниця Між-

народної школи Голокосту (Ізраїль), учасник освітніх програм для українських вчителів музейно-меморіального комплексу Яд Вашем (Єрусалим, Ізраїль), учасник науково-пошукового проєкту «Усні інтерв'ю українських свідків» меморіального музею Голокосту (Вашингтон, США), Всеукраїнської програми «Портрети сучасниць» Комітету Верховної Ради у справах сім'ї, молодіжної політики, спорту і туризму, Українського фонду культури та Інституту біографічних досліджень. Переможець Першого Всеукраїнського музейного фестивалю «Музей третього тисячоліття», III – VII міжнародних конкурсів «Уроки Голокосту — уроки толерантності». Нагороджена відзнаками Міністерства культури і мистецтв України «За багаторічну плідну працю в галузі культури», «За досягнення в розвитку культури і мистецтв».

ДАНИЛЕНКО ТЕТЯНА ІВАНІВНА

Журналіст, член Національної спілки журналістів України. Працювала в миколаївських обласних газетах «Південна правда»; «Радянське (Рідне)Прибужжя», очолювала пресслужбу Миколаївської обласної державної адміністрації, була радником Миколаївської голови обласної ради, членом редколегії Всеукраїнського журналу «Автограф. Век XXI». Нагороджена Почесною грамотою Кабінету міністрів України, Почесним знаком «За подвижництво в культурі» Українського фонду культури.

ЗМІСТ

Розділ I. Встановлення німецько-румунського окупаційного режиму 3

Розділ II. Пограбування економічних ресурсів Миколаївщини 19

Розділ III. Військовополонені — жертви війни 48

Розділ IV. Масштабний терор проти мирного населення Миколаївщини 82

Розділ V. Колаборанти та «Праведники народів світу» 123
- Порятунок сім'ї Сушон 131
- Праведники — сім'я Гнатюк 135
- Історія Якова Дрізо 139
- Порятунок Іти Терлецької та її дітей 144
- Порятунок Мишка Миронера 153

Додатки 157

Термінологічний словник 169

Відомості про авторів 173

Наталія Сугацька, Станіслав Сугацький,
Людмила Ташлай, Тетяна Даниленко

У ПОЛУМ'Ї ОКУПАЦІЇ

Технічний редактор: Сергій Рештак
Коректор: Тетяна Даниленко
Дизайн та верстка Марини Серьогіної
Картина на обкладинці: Інна Мяло
«Право на життя» 90х90, полотно, олія

Підписано до друку 11.11.2020
Формат 64х90 1/8. Ум. друк. арк. 22. Папір офсет.
Гарнітура «Cormorant Garamond». Друк цифровий. Наклад 100 пр.
Зам. № 90.

Видавець: ПП Гудим І.О., місто Миколаїв
тел. 097 301-86-92, irina.gudym@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
МК №3 від 14.05.2002

Надруковано: ФОП Швець В.М.,
місто Миколаїв, тел. 093 021 44 31
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №5078 від 01.04.2016